

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav etnologie

Rigorózní práce

**TRADIČNÍ KULTURA TURKICKÝCH KOČOVNÍKŮ
STŘEDNÍ ASIE**

**TRADITIONAL CULTURE OF TURKIC NOMADS
IN CENTRAL ASIA**

Tereza Hejzlarová

2009

Na tomto místě bych velmi ráda poděkovala zejména panu PhDr. Janu Pargačovi, CSc. nejen za cenné rady a připomínky, poskytnutí literatury, ale také za ochotu a pozitivní přístup, který mě doprovázel po celou dobu studia.

Děkuji také paní doc. PhDr. Ireně Štěpánové, CSc., panu doc. PhDr. Františku Vrhelovi, CSc. a panu PhDr. Miloši Tomandlovi, za nezištnou pomoc a ochotu v případě mých dotazů týkajících se některých kapitol rigorózní práce. Velmi děkuji také kolegovi PhDr. Mariánu Friedlovi za odborný dohled nad hudební terminologií.

Poděkovat bych chtěla také kolegyním z Náprstkova muzea, především paní PhDr. Dagmar Pospíšilové, CSc., vedoucí asijského oddělení, paní Mgr. Heleně Heroldové, Ph.D., kurátorce čínské sbírky a paní PhDr. Alici Kraemerové, kurátorce japonské sbírky, které mi vždy byly nápomocny svými znalostmi. Děkuji rovněž kolegovi Janu Šejblovi, DiS., za velkou pomoc při práci s počítačem.

Prohlašuji, že jsem tuto rigorózní práci vypracovala samostatně na základě uvedené literatury.

V Praze dne 17. července 2009

.....

OBSAH:

1. ÚVOD	1
1.2. Témata a struktura.....	2
1.3. Zhodnocení literatury.....	4
2. GEOGRAFIE A KLIMA	8
2.1. Kazachstán.....	8
2.2. Kyrgyzstán.....	9
2.3. Turkmenistán	9
2.4. Uzbekistán.....	10
Obrazová příloha ke 2. kapitole.....	21
3. STRUČNÝ HISTORICKÝ PŘEHLED.....	14
3.1. Období od říše Achaimenovců do příchodu Turků (Tchu-t'üe).....	14
3.2. Turecké kaganáty	16
3.3. Období od arabské nadvlády do mongolského vpádu.....	17
3.4. Období od vlády Tamerlána do ruské kolonizace	19
Obrazová příloha ke 3. kapitole.....	22
4. ETNOGENEZE	27
4.1. Kazaši.....	28
4.2. Kyrgyzové	29
4.3. Turkmeni	30
4.4. Uzbeki.....	32
4.5. Karakalpakové.....	33
5. JAZYK.....	35
5.1. Kazaština	37
5.2. Kyrgyzština.....	38
5.3. Turkmenština	39
5.4. Uzbečtina	40
5.5. Karakalpačtina.....	41
Obrazová příloha k 5. kapitole	42
6. NÁBOŽENSTVÍ.....	44
6.1. Kosmologie a kult přírody.....	45
6.2. Kult předků	47
6.3. Duchové a démoni.....	49

6.4. Šamanismus	51
Obrazová příloha k 6. kapitole	56
7. KOČOVNÉ PASTEVECTVÍ JAKO <i>MODUS VIVENDI</i>	58
7.1. Základní formy pastevectví.....	59
7.2. Struktura a početnost stáda	62
7.3. Kočovnický roční cyklus.....	66
7.4. Tradiční obydlí	69
Obrazová příloha k 7. kapitole	74
8. SOCIÁLNÍ STRUKTURA.....	82
8.1. Rodina a obecina	85
8.2. Příbuzenské systémy.....	86
8.3. Postavení ženy.....	88
Obrazová příloha k 8. kapitole	90
9. RODINNÁ OBŘADNOST	96
9.1. Svatba.....	97
9.2. Narození a dětství	102
9.3. Pohřeb.....	107
Obrazová příloha k 9. kapitole	109
10. ODĚV A ODĚVNÍ SOUČÁSTI.....	111
10.1. Mužský oděv	112
10.2. Ženský oděv	115
10.3. Šperky a ozdoby.....	118
Obrazová příloha k 10. kapitole	122
11. STRAVA	129
11.1. Mléko.....	130
11.2. Maso	132
Obrazová příloha k 11. kapitole	134
12. HUDBA A SLOVESNÝ FOLKLÓR.....	136
12.1. Hudební nástroje	137
12.2. Eposy.....	138
12.3. Písně	141
12.4. Pohádky a drobné žánry	143
Obrazová příloha ke 12. kapitole.....	146
13. HRY A ZÁVODY	149

13.1. Hry dětí a dospělých	150
13.2. Koňské hry a závody	152
Obrazová příloha ke 13. kapitole.....	155
14. ZÁVĚR	158
Obrazová příloha k 14. kapitole	159
Resumé.....	162
Seznam vyobrazení.....	163
Použitá literatura	166

1. ÚVOD

Dovolím si zastávat názor, že tématu kočovného pastevectví ve Střední Asii, není v našem prostředí věnována dostatečná pozornost, ačkoliv se jedná o oblast, která i dnes vydává obdivuhodná svědectví o své minulosti, týkající se chovu zvířat v nehostinném prostředí středoasijských stepí.

Nejnovější výzkumy odhalují důkazy o nejstarším známém chovu koní, a to na území severního Kazachstánu.¹ Sídliště lidí botajské kultury před 5500 lety dokazují, že zde byli ve velkém měřítku chováni koně, kteří už vykazovali rysy domestikace. Analýzy zubů těchto zvířat prokázaly dlouhodobé používání udidla. Také v pórech keramiky zůstaly zbytky tuku, jehož izotopové složení odpovídá tuku z koňského masa a kobyliho mléka. Tradice chovu koní a využívání kobyliho mléka je na území Střední Asie živá dodnes. Prozatím lze tedy konstatovat, že úplně první chovatelé koní a také první jezdci pocházeli z Kazachstánu. Právě domestikace koně představovala důležitý průlom v lidské historii a umožnila snadnější expanze kočovných etnik, která postupně ovládla rozlehlá území Střední Asie.

Vznik kočovného pastevectví byl úspěšnou odpovědí na specifické přírodní podmínky oblasti, které dovolovaly chovat větší počet zvířat a migrovat za potravou na velké vzdálenosti. Právě početná stáda byla alfou a omegou kočovných pastevců. Způsob života kočovnické společnosti se odvíjel od závislosti na chovaných zvířatech. Všechny tyto aspekty se projevovaly jak v materiální, tak v duchovní kultuře této společnosti.

Předkládaná rigorózní práce se zabývá kulturami turkických kočovných pastevců Střední Asie, konkrétněji tradiční materiální a duchovní kulturou kočovných Kazachů, Kyrgyzů, Turkmenů, Uzbeků a Karakalpaků. Území Střední Asie je zde chápáno jako oblast pěti států – Kazachstánu, Kyrgyzstánu, Turkmenistánu, Uzbekistánu a Tádžikistánu. Užší vymezení tématu se však řídí podle hledisek lingvistických, přičemž hlavní pozornost je soustředěna na etnika turkické jazykové skupiny. Z tohoto důvodu práce nezahrnuje kulturu Tádžiků (příslušnost ke skupině íránských jazyků).

¹ J. PETR. První jezdci byli z Kazachstánu. *Lidové noviny* [online]. 2009, [vyšlo 2009-03-13]. Dostupný z WWW: <http://www.lidovky.cz/prvni-jezdci-byli-z-kazachstanu-dnl-/ln_noviny.asp?c=A090313_000077_ln_noviny_sko&klic=230526&mes=090313_0>
A. R. STIFF. Geochemical evidence of possible horse domestication at the copper age botai settlement of Krasnyi Yar, Kazakhstan. *The Geological Society of America* [online]. 2007, [vyšlo 2006-10-22]. Dostupný z WWW: <http://gsa.confex.com/gsa/2006AM/finalprogram/abstract_116407.htm>
A. CAIRNS. New evidence of early horse domestication. *EurekaAlert!* [online]. 2007, [vyšlo 2006-10-23]. Dostupný z WWW: <http://eurekaalert.org/pub_releases/2006-10/gsoa-neo102306.php>

Práci lze rozdělit do dvou základních bloků. Pominu-li úvod, pak první blok tvoří pět kapitol, které jsou chápány jako obecné představení oblasti a historický exkurz, který uvádí do kontextu druhý blok, věnující se samotnému fenoménu kočovného pastevectví a souvisejícím projevům kultury kočovnické společnosti. Druhý blok lze časově zařadit do období od 18. až do 20. let 20. století, ze kterého pochází množství záznamů ruských badatelů. Po vzniku Sovětského svazu docházelo také k terénním výzkumům a etnografickým expedicím, které nashromáždily mnoho materiálů týkajících se tradiční kultury národů Střední Asie.

Snahou této rigorózní práce je představit základní aspekty tradiční materiální a duchovní kultury kočovných pastevců, z nichž většina dosud nebyla v českém jazyce publikována. V rámci možností tato práce usiluje o podání uceleného souboru osobité kultury kočovných pastevců na území Střední Asie s jejími společnými rysy i odlišnostmi a představuje tak určitou monografii o dané oblasti, její kultuře a společnosti.

1.2. Témata a struktura

Rigorózní práci tvoří dvanáct kapitol (bez úvodu a závěru), z nichž se každá zabývá určitým tematickým celkem. Každá kapitola obsahuje obecnější úvod a dále se dělí do několika souvisejících podkapitol, které podrobněji zpracovávají konkrétní témata.

První blok obsahuje pět kapitol, z nichž se první zabývá geografii a klimatem oblasti. Druhá kapitola představuje Střední Asii z hlediska historie s ohledem na vývoj turkických etnik. Třetí kapitola se věnuje etnogenezi Kazachů, Kyrgyzů, Turkmenů, Uzbeků a Karakalpaků. V úvodu této kapitoly jsou představena turcká etnika, která určitým způsobem zasáhla do formování současných národů Střední Asie. Úvod čtvrté kapitoly nabízí historický náhled na jazykovou situaci oblasti, počínaje nejstaršími íránskými jazyky a konče vývojem jazyků turkických, jejich typologií a klasifikací. Podkapitoly se pak věnují jednotlivým, současným turckým jazykům (kazaština, kyrgyzština, turkmenština, uzbečtina, karakalpačtina). První blok uzavírá kapitola o náboženství, která v úvodu podává přehled hlavních náboženských systémů, které se v průběhu historie vyskytly na území Střední Asie. Jednotlivé podkapitoly se věnují původním kultům přírody a předků, šamanismu a jejich případné synkrezi s ostatními náboženstvími, zejména pak s islámem.

Druhý blok otevírá stěžejní kapitola, věnující se samotnému fenoménu kočovného pastevectví, jeho klasifikaci a typologii, struktuře stáda, kočovnickému ročnímu cyklu a tradičnímu obydlí. Tématem následující kapitoly je sociální struktura kočovnické společnosti, která se zabývá sociální diferenciací, základními společenskými jednotkami, příbuzenskými systémy, terminologií a také postavením ženy. Na sociální strukturu navazuje kapitola o

rodinné obřadnosti, která představuje tradiční svatbu, pohřeb a obřady a zvyky spojené s narozením dítěte a dětstvím obecně. Další kapitola je věnována oděvu, oděvním součástem a jejich funkcím. Úvod kapitoly seznamuje s nejčastějšími materiály používanými pro výrobu oděvů, stručnou technologii jejich zpracování, symbolikou barev a drahých kamenů, používaných k ozdobě šperků. Podkapitoly tvoří mužský oděv, ženský oděv, který zahrnuje také stručné pojednání o dětském oděvu. Třetí podkapitola pak představuje šperky a ozdoby, které měly kromě estetické funkce také funkci ochrannou. Dále následuje kapitola věnovaná stravě kočovných pastevců, jejíž základem bylo mléko a maso, kterým se podrobněji věnují dvě podkapitoly. Úvod zmiňuje také některé zemědělské produkty, které se určitým podílem prosadili ve stravě kočovníků a představuje rovněž tradiční nádobí a náčiní sloužící k přípravě pokrmů. Hudba a slovesný folklór je tématem následující kapitoly. Úvod seznamuje se stylem hudby Střední Asie a strukturou jednoho z nejtypičtějších slovesných žánrů této oblasti – eposem. Podkapitoly se pak věnují popisu nejrozšířenějších hudebních nástrojů, stylem hry, dále hrdinskými eposy, písněmi, pohádkami a drobnými, slovesnými žánry. Součástí této kapitoly je také několik ukázek slovesného folklóru kočovníků, které jsou přeloženy z ruského jazyka. Poslední kapitolu pak tvoří hry a závody, které se mezi kočovníky těšily velké popularitě. Zabývá se hrami dětí a dospělých a také koňskými hrami a závody, jejich přípravou a funkcemi.

Každá kapitola se snaží podat základní a nejdůležitější informace ke konkrétnímu tématu a vzhledem k početnosti témat si neklade ambice být vyčerpávajícím přehledem. Nicméně lze říci, že nabízí podstatné údaje týkající se dané problematiky a v celkovém pohledu pak představuje ucelený soubor kultury kočovnické společnosti.

Rigorózní práce obsahuje množství obrazového materiálu, který je tématicky roztríděn. Za každou kapitolou (kromě kapitoly č. 4) je vřazena obrazová příloha vztahující se k tématu, kterou podle potřeby tvoří fotografie, ilustrace, mapy či tabulky. Tento způsob řazení se jevil vhodnější, než umístění obrazové přílohy až na závěr práce, vzhledem k lepší možnosti bezprostřední konfrontace s textem. Většina obrazového materiálu byla čerpána z internetu, ale i z knižních publikací.

1.3. Zhodnocení literatury

Záměrem tohoto zhodnocení je představit situaci ohledně literatury týkající se oblasti Střední Asie v našem prostředí. Dále zde upozorňuji pouze na zásadnější, dostupné publikace, které jsem používala k vypracování této rigorózní práce. Kompletní seznam použité literatury je následně přiložen v závěru.

Literatura týkající se oblasti Střední Asie v českém jazyce není nijak široce zastoupena. Za podstatné práce týkající se tématu bych označila dvě publikace J. Pargače a P. Kokaisla – *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán* (Praha, 2006) a *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán* (Praha, 2007). Historií oblasti se zabývá kniha J. P. Rouxe *Dějiny Střední Asie* (Praha, 2007). Za zmínku stojí také publikace S. Horáka *Střední Asie mezi Východem a Západem* (Praha, 2005), která se věnuje zejména politicko-hospodářské sféře.

Ze starších prací o národech Střední Asie bych jmenovala také publikace z počátku 20. století – *Středoasijské národy zvláště v území ruském* (Praha, 1910) E. Faita. Kapitola „turečtí kmenové“ se vyskytuje rovněž v knize J. Vlacha *Národopis všech světa dílů* (Praha, 1901), kde je však nutné počítat s hodnocením „národní povahy“ turkických etnik: „Kyrgyzové duševní svou povahou jsou letory živé a milují společnost, lehko důvěřují jiným a stávají se též důvěrnými... Jinak Kyrgyz nezná úskoků, ale neumí ani hluboce se ukláněti, rád si zažertuje, nenuceně se zasměje... Urážky však nesnese, ani úskoku, a v prchlivosti schopen jest provést jakékoli násilí. Podrážděn bezprávím, třeba jen domnělým, pozbývá duševní rovnováhy a neustane potud, pokud své pomstě nezjednal průchodu. Nejbližším přitom prostředkem jest mu bič.“²

Pro potřeby rigorózní práce jsem čerpala zejména z literatury ruských autorů, která je poměrně dobře dostupná v pražských knihovnách (Národní knihovna, Městská knihovna, knihovna Etnologického ústavu AV ČR, knihovna Náprstkova muzea, knihovna Ústavu etnologie FF UK, knihovna Umělecko-průmyslového muzea). Další, a u nás nedostupnou literaturu k tématu, mi poskytl pan PhDr. Jan Pargač, CSc. Podstatnou část použité literatury tedy tvoří publikace v ruském jazyce, menší část pak v jazyce českém a anglickém.

Tématu kočovného pastevectví se podrobně věnuje publikace A. M. Chazanova *Kočevniki i vněšnij mir* (Almaty, 2002), která je k dispozici také v anglickém překladu (A. M. Khazanov. *Nomads and the Outside World*. Madison, 1994). V této, dle mého názoru, vynikající práci, autor předkládá syntézu a analýzu historie a etnografie kočovných pastevců

² J. Vlach. *Národopis všech světa dílů*. Praha, 1901, s. 494.

v celosvětovém měřítku. Největším podílem jsou pak v této publikaci zastoupeni kočovníci euroasijských stepí. Chazanov zde také nabízí klasifikaci pastevectví, kterou uvádím ve své práci. Je vhodné podotknout, že tematika pastevectví je součástí většiny ruských publikací věnujících se národům Střední Asie.

Jako přínosný základ pro studium etnografie Střední Asie je možné uvést přehledný soubor S. P. Tolstova *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I, II.* (Moskva, 1962, 1963), ve kterém se jednotlivé kapitoly věnují konkrétnímu etniku dané oblasti a jednotlivým projevům materiální a duchovní kultury.

Vzhledem k různým tématickým celkům této rigorózní práce, bylo nutné zpracovat větší objem literatury a čerpat nejen z knižních publikací, ale také z časopiseckých a internetových článků. Pro každou kapitolu jsem vyhledala základní publikace, které se plně či okrajově věnovaly požadovanému tématu. Pro doplnění informací jsem využila také odborné články a to zejména z periodika *Sovětskaja etnografija*. Množství kvalitních, odborných článků, ale také knih, jsem našla v elektronické podobě na internetových serverech. Za všechny bych jmenovala především *Centralnoazijatskij istoričeskij server* (www.kyrgyz.ru), *Evrasijskij istoričeskij server* (www.eurasica.ru) a *Tatarskaja elektronnaja biblioteka* (<http://kitap.net.ru/turkolog.php>), kde jsou ke stažení turkologické publikace autorů zvučných jmen (L. N. Gumilev, V. V. Bartold aj.) a také staroturecký slovník, který jsem využívala k ověřování termínů, se kterými bylo pracováno v odborných textech. Stejným způsobem jsem pracovala také se slovníky rusko-kazašským, rusko-kyrgyzským, rusko-turkmenským a rusko-uzbeckým, které jsou dostupné v knižní podobě, například v knihovně Náprstkova muzea.

Nyní bych uvedla pouze zlomek zásadnějších publikací, které jsem používala k jednotlivým kapitolám rigorózní práce. Ke kapitole o geografii a klimatu jsem využila zejména *Encyklopedii Zeměpis světa* (Praha, 1999) a aktualizovala pomocí elektronické encyklopedie Wikipedie (www.wikipedia.org).

Stručný historický přehled jsem zpracovávala především pomocí publikací od J. P. Rouxe *Dějiny Střední Asie* (Praha, 2007), J. Pargače a P. Kokaisla *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán* (Praha, 2006), L. N. Gumileva *Drevnije Tjurki* (Moskva, 1967) a V. V. Bartolda *Sočinenija. Tom 5, Raboty po istorii i filologii tjurskich i mongolskich narodov* (Moskva, 1968).

Informace k tématu etnogeneze jsem získala především z knih S. P. Tolstova *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I* (Moskva, 1962), J. Pargače a P. Kokaisla *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán* (Praha, 2006), N. Aristova *Etnogenez i*

etničeskaja istoria kazachskogo naroda (Astana, 2007), S. M. Abramzona *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svyazi* (Leningrad, 1971) a článků, například Jakubovskij, A. Ju., *Voprosy etnogeneza turkmen v VIII-X. vv.* (Sovětskaja etnografia, 3/47, s. 48-54), či A. Bernštam. *K voprosu o proischoždenii kirgizskogo naroda.* (Centralnoazijatskij istoričeskij server [online]. 2008, [vyšlo 2003-05-06]. Dostupný z WWW: <<http://www.kyrgyz.ru/?page=159>>).

Nejpodstatnějšími publikacemi pro kapitolu o jazycích byly práce N. A. Baskakova *Vvedeniie v izučeniye tjurskych jazykov* (Moskva, 1969), *Altajskaja semja jazykov i jeje izučeniye* (Moskva, 1981) či *Istoriko-tipologičeskaja charakteristika struktury tjurskych jazykov* (Moskva, 1975).

Pro kapitolu o náboženství jsem kromě obecnějších publikací, využila zejména knihu *Šamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazachstana* (Moskva, 1992) V. N. Basilova a jeho články v Sovětské etnografii (viz použitá literatura) a také publikaci *Domusulmanskije vjerovanija i obrjady v Srednej Azii* (Moskva, 1975).

Základní literaturou pro téma kočovného pastevectví byla již zmíněná publikace A. M. Chazanova *Kočevniki i vněšnij mir* (Almaty, 2002), dále například *Chozjajstvo turkmen v 18. – 19. vv.* (Ašchabad, 1972) M. Annanepesova. K této kapitole bylo nutné použít rovněž publikace věnující se hospodářským zvířatům, například *Povedeniye kopytnych životnych* (Moskva, 1976) L. M. Baskina či *Atlas plemen hospodářských zvířat* (Praha, 2006) H. H. Sambaure. Přínosnou prací byla také kniha *Animal Genetic Resources of the USSR* (New York, 1989) autorů L. K. Ernsta a N. G. Dmitrijeva.

Jako zástupce za publikace zvolené pro kapitolu o sociální struktuře, bych jmenovala dizertační práci Č. R. Israilové-Charjehuzen *Tradicionnoe obščestvo severnyh kirgizov vo vtoroj polovine XIX. veka i sistema ich rodstva.* (Moskva, 2002, 309 s. [online]. 2009, [vyšlo - neuvedeno]. Dostupný z WWW: <<http://www.dissert.h10.ru/istor.html>>) či *Patriarchalno-obščinnij uklad i puti jeje izživanija u narodov sredněazijskich respublik i Kazachskoj SSSR* (Moskva, 1964) S. M. Abramzona.

Podrobná analýza svatebních obřadů se nachází v knize N. A. Kisljakova *Očerki po istorii semji i braka u narodov Srednej Azii i Kazachstana* (Leningrad, 1969) a také v publikaci G. P. Snasareva (ed.) *Semja i semejnyje obrjady narodov Srednej Azii i Kazachstana* (Moskva, 1978). Mnoho informací týkajících se rodinných obřadů se nalézá rovněž v již jmenované knize S. M. Abramzona *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svyazi* (Leningrad, 1971) či v publikaci S. G. Agadžanova a A. Orazova (ed.) *Issledovanija po etnografii turkmen* (Ašchabad, 1965).

Početně zastoupena je literatura týkající se oděvu a šperku národů Střední Asie. Za všechny je možné zmínit přehlednou publikaci O. A. Sucharevy (ed.) *Kostjum narodov Srednej Azii* (Moskva, 1979) a knihu N. S. Syčevy *Juvelirnyje ukraščenija narodov Srednej Azii i Kazachstana 19. – 20. vekov* (Moskva, 1984).

Kompletnější informace o stravě, ale též o hrách a závodech lze nalézt v publikacích S. P. Tolstova *Narody Srednej Azii i Kazachstana I, II.* (Moskva, 1962, 1963), *Kultura kirgizského národa vo vtoroj polovine 19. i načale 20.v.* (Frunze, 1967) D. Ajtmambetova a v jednotlivých článcích, například *Pišča kočevnikov centralnoj Azii* (Sovětskaja etnografia, 5/79, s. 64-75) N. J. Žukovské či *Vidy ulaka i pravila igry v ulak* (CentrAzija [online]. 2006, [vyšlo 2003-09-29]. Dostupný z WWW: <<http://centrasia.org/newsA.php4?st=1064842860>>) J. Salimžona.

Literatura týkající se hudby a hudebních nástrojů Střední Asie není v našich knihovnách nijak zvlášť zastoupena. Za přínosnou publikaci k tomuto tématu bych označila práci T. S. Vyzgo *Muzykalnyje instrumenty Srednej Azii* (Moskva, 1980) a práce V. S. Vinogradova, například *Kirgizskije narodnyje muzykanty i pevcy* (Moskva, 1972). Publikace ke slovesnému folklóru představují zejména práce o eposech Střední Asie. Mezi nejznámější patří zcela jistě kniha V. M. Žirmunského *O hrdinském eposu* (Praha, 1984), ale i ruské publikace, například *Manas: geroičeskij epos kirgizského národa* (Frunze, 1968) V. V. Radlova či *Kazachskij geroičeskij epos* (Moskva, 1945) A. S. Orlova. Soubor ostatních žánrů slovesného folklóru obsahuje především práce G. N. Potanina *Kazachskij folklor* (Alma Ata, 1972).

Největší množství informací v dostupné literatuře se týká Kazachů a Kyrgyzů, méně pak Turkmenů, Uzbeků a Karakalpaků. Největší problém představovaly údaje o kočovných Uzbekích, jelikož literatura se věnuje převážně kultuře Uzbeků usedlých, která se v některých projevech liší od kultury kočovných pastevců.

2. GEOGRAFIE A KLIMA

Oblast Střední Asie (Kazachstán, Kyrgyzstán, Uzbekistán, Turkmenistán, Tádžikistán) zaujímá široké teritorium s rozlohou přibližně 4 000 000 km². Na severu sousedí s Ruskou federací na východě s Čínou, z jihu je obklopeno Afghánistánem a Íránem, na západě Kaspickým mořem a Povolžím.

Přírodní podmínky jsou různorodé. Na území Střední Asie se vyskytují zóny stepí, polopouští, pouští a hor. Převážná část stepní zóny se nachází na severu území, polopouště se vyskytují především v jižním Kazachstánu a na západě Střední Asie, pouštní zóna je zastoupena hlavně na jihozápadě. Jihovýchodní část je pokryta dvěma vysokými horskými masivy, Pamírem a Ťian-šanem. Ve Střední Asii se vyskytuje řada oáz, které tvoří zemědělská centra. Mezi nejznámější patří samarkandská, bucharská a mervská oáza, dále Ferghánská nížina, Kašgar, Chotan a Turfan. Klima je kontinentální, vyznačující se velkými výkyvy teplot a malými srážkami.

2.1. Kazachstán

Kazachstán je svou rozlohou 2 717 000 km² největší zemí Střední Asie. Sousedí na severu s Ruskem, na západě s Povolžím a Kaspickým mořem, na východě s Čínou a na jihu s Kyrgyzstánem, Uzbekistánem a Turkmenistánem.

Na většině území se vyskytují nížiny, mírně zvlněné plošiny a nízká pohoří. Na západě je Příkaspická nížina, která leží až 28 m pod hladinou moře, východně do Aralského jezera se nalézá Turanská nížina. Na Ural navazují Mugodžarské vrchy, na východě se rozkládá rozsáhlá Kazašská plošina vytvořená starými vulkanickými horninami. Na hranici s Čínou se zvedají 3000–5000 m vysoká pohoří od Altaje na severu, přes Tarbagataj, Džungarský Alatau až po Ťian-šan na jihovýchodě. Jižní hranici lemují výběžky Ťian-šanu až po hřeben Karatau. Nejvyšší horou Kazachstánu je Chan Tangiri s výškou 6995 m.³ Nejnižším bodem je prolákline Mangyšlak, která měří –32 m. Velká část území je pokryta pouští Kyzylkum a Mojynkum v blízkosti jezera Balchaš se slanou i sladkou vodou. Ostatní území tvoří stepi a polopouště.

Podnebí je silně kontinentální s velmi chladnými zimami, jejichž průměrné teploty v lednu jsou na severu –15 °C až –20 °C, na jihu 0 °C až –5 °C, a horkými léty. Srážky jsou všude nízké s výjimkou hor. Roční úhrn srážek na severu činí kolem 300 mm, v pouštích

³ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Kazachst%C3%A1n>

méně než 100 mm. Řeky protékají okrajovými oblastmi, většina území je bezvodá a bezodtoká. Četná jsou slaná občasná jezera. Nejdelšími řekami jsou Irtyš, který na území Kazachstánu čítá 1700 km a Syrdarja s délkou 2210 km. Nejúrodnější částí země jsou severní travnaté stepi. Lesy rostou jen ve velehorách. Faunu zastupují zejména stepní a pouštní druhy.

2.2. Kyrgyzstán

Kyrgyzstán je nejhornatější zemí Střední Asie s rozlohou 198 500 km² a je také nejvíce ze všech zemí světa vzdálená od moře (1700 km). Na severu sousedí s Kazachstánem, na západě s Uzbekistánem, na jihozápadě s Tádžikistánem a na jihovýchodě má dlouhou hranici s Čínou.

Většinu území vyplňuje horský systém Ťian-šanu, který je široký 300 km a dlouhý více jak 1600 km, s četnými pohořími oddělenými rozsáhlými kotlinami, na severozápadě je to Kyrgyzský hřeben a Talasský Alatau. Velkou tektonickou sníženinu s jezerem Issyk-Kul (6236 km²) uzavírají Kungej-Alatau a Těorský Alatau. Nejvyšší hora Džengiš Čokusu dosahuje výšky 7439 m a zvedá se na hranici s Čínou.⁴ Po hranici na západ se táhne Kokšaál-tau a nejzápadněji vybíhá Alajské pohoří, které lemuje Ferghánskou kotlinu, která ale větší částí leží na území Uzbekistánu. Nevelká rovinná oblast se nachází na severu Kyrgyzstánu.

Podnebí je suché, kontinentální, ve velehorách chladné. Nejvyšší teploty jsou v červenci ve Ferghánské kotlině, kde vystupují na 44 °C, ve vysokých horách je to 20 °C. Nejnižší teploty jsou v lednu, a to až do -40 °C. Srážky jsou zde velmi nerovnoměrné. Na některých místech je roční úhrn srážek 100–150 mm, někde však až 1000–1500 mm. Voda z tajících ledovců umožňuje v horkých a suchých létech rozsáhlé zavlažování. Nejdelší řekou Kyrgyzstánu je Naryn s délkou 535 km. Flóra přechází od polopouštních křovin a řídkých listnatých lesů v údolích řek po krásné jehličnaté horské lesy a alpské louky Ťian-šanu. V horách žije množství zvířete, například irbis, ovce argali, medvěd, rys atd.

2.3. Turkmenistán

Turkmenistán o rozloze 488 100 km² hraničí na severovýchodě s Kazachstánem a od severu až po severovýchod s Uzbekistánem. Na jihovýchodě sousedí s Afghánistánem, na jihozápadě s Íránem. Západ země obklopuje Kaspické moře.

Většinu území zaujímá Turanská nížina pokrytá z velké části písčnou pouští Karakum. Značnou část hranice s Íránem tvoří pohoří Kopet Dag. Hory jsou seismicky

⁴ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Kyrgyzst%C3%A1n>

aktivní, ale podél jejich zlomového úpatí se vyskytuje řada oáz, které tvoří hlavní koncentraci osídlení. Pohoří pokračuje osamělými masivy, stolovými horami, dále na severozápad a je zakončeno tabulí Krasnovodského poloostrova, strmě spadající ke Kaspickému moři a omezující z jihu velký záliv Kara Bogaz Gol se zásobami minerálních solí. Nejvyšší horou je Ayrybaba měřící 3139 m.⁵ Z pouště Karakum se terén zvedá ještě na jihovýchod směrem k afghánské hranici. Po ní z východu přitéká Amudarja, nejdelší řeka v zemi, která zde čítá 1050 km a teče podél hranice s Uzbekistánem. Na severu z ní odbočují ramena mizející v poušti ještě před solnou pánví Sarykamyšského jezera. Z jejích vod je také napájen karakumský zavlažovací kanál.

Podnebí je velmi suché, kontinentální, léta jsou horká s teplotou až do 50 °C, ale zimy chladné s častými mrazy. Větší srážky se vyskytují pouze na svazích hor vesměs na jaře. Vegetace se omezuje hlavně na topoly a vrby podél řek a kanálů a řídký les v pohoří Kopet Dagu. Faunu zastupují především pouštní druhy zvířat.

2.4. Uzbekistán

Uzbekistán s rozlohou 447 400 km² sousedí na severu a severozápadě s Kazachstánem, na severovýchodě s Kyrgyzstánem. Na jihovýchodě hraničí s Tádžikistánem, na jihu s Afghánistánem a z jihozápadu ho obklopuje Turkmenistán.

Většinu území zaujímají pouště a polopouště s několika úrodnými údolímí. Na západě leží zvlněná plošina Ust'jurt a velké vysychající slané Aralské jezero, o které se Uzbekistán dělí s Kazachstánem. Do Aralského jezera ústí širokou deltou řeka Amudarja⁶, která je také nejdelší řekou. Uzbekistánem protéká přibližně 800 km z její celkové délky 2539 km. Druhou největší řekou je Syrdarja⁷, jejíž délka zde činí 350 km. Odtud až po výběžky Pamíru (Nuratau a Hissarský hřeben) se táhnou písečné pouště Kyzylkum. Na východě země za Čatkalským hřbetem, leží úrodná Ferghánská kotlina zavlažovaná řekou Syrdarjou a omezená na jihu pohořím Alaj. Nejvyšším bodem je hora Beštor s výškou 4301 m.⁸

Podnebí Uzbekistánu je suché, kontinentální, na jihu subtropické s vyššími srážkami na svazích hor na východě. Typické jsou krátké zimy s tuhými mrazy a dlouhá, velmi horká léta. Vegetace přechází od pouštních křovin až po lesy na východě. Faunu představují především pouštní a stepní zvířata.

⁵ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Turkmenist%C3%A1n>

⁶ Antický Óxos, arabsky Džajhún.

⁷ Starověký Iaxart, arabsky Sajhún.

⁸ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Uzbekist%C3%A1n>

Součástí Uzbekistánu je Republika Karakalpakstán s rozlohou 164 900 km², která se nachází v západní části země. Karakalpakstán zaujímá východní část chórezmské oázy, deltu Amudarji, jižní pobřeží Aralského moře, východní část Ust'jurtu a část pouště Kyzylkum.

Mapa č. 1. Kazachstán.

Mapa č. 2. Kyrgyzstán.

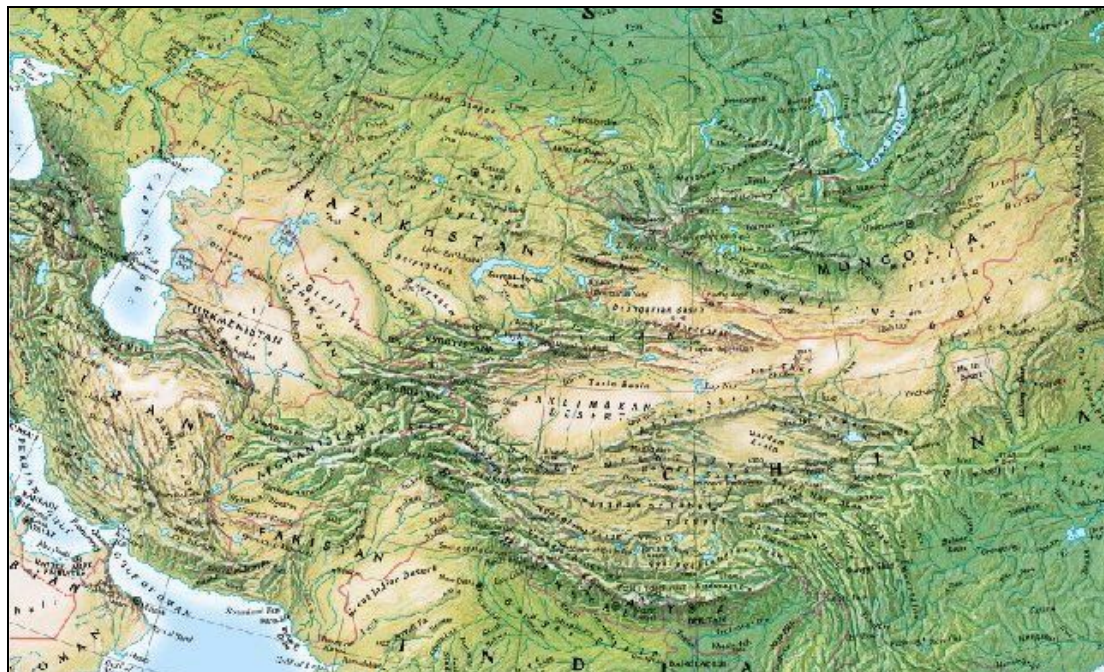
Mapa č. 3. Turkmenistán.

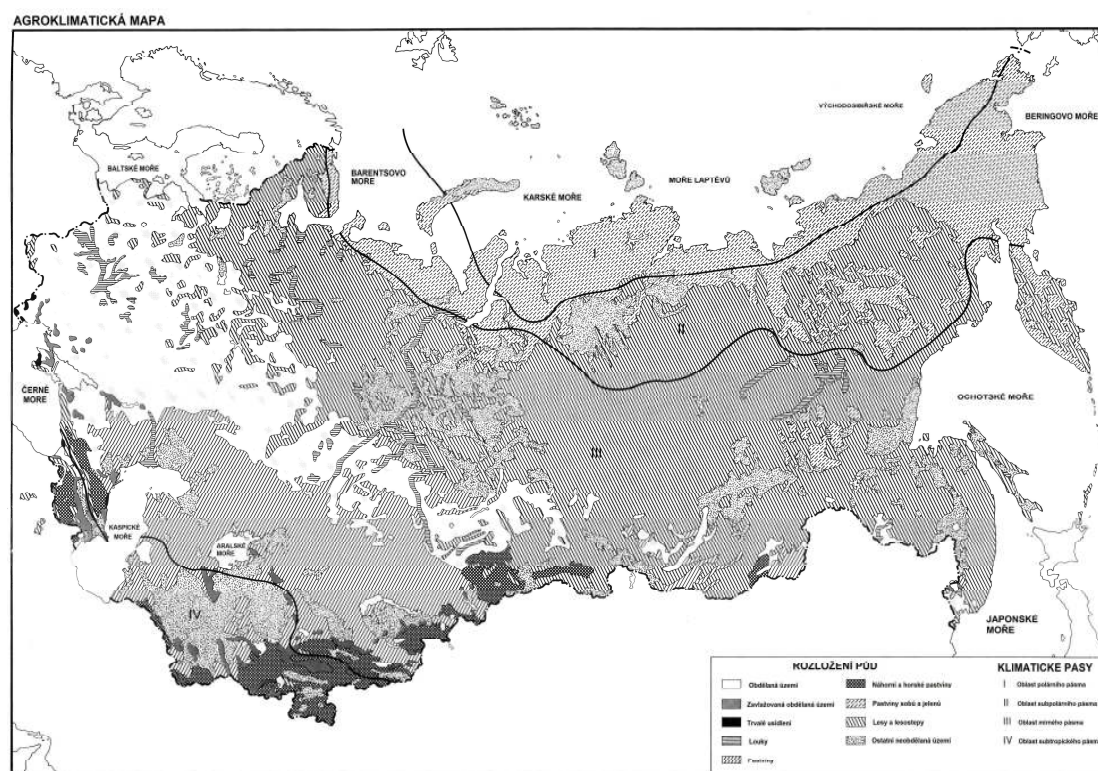
Mapa č. 4. Uzbekistán.

Mapa č. 5. Fyzická mapa Střední Asie.

Mapa č. 6. Typy půdy a klimatická pásma.

3. STRUČNÝ HISTORICKÝ PŘEHLED

Historický vývoj Střední Asie byl od počátku velmi pestrý a rozmanitý. Na tomto území se setkávalo mnoho rozdílných etnik a rozdílných náboženství. Střední Asii lze vnímat také jako oblast dvou rozdílných entit, a to stepních kočovníků na jedné straně, a zemědělců úrodných oáz na straně druhé.

Za původní obyvatele Střední Asie jsou považováni Indoevropané, kteří obývali rozsáhlé území, které na východě sahalo až k Ťian-šanu a Altaji. Indoevropané, přesněji Árjové, jsou pokládáni za nositele stepní kultury, která se začala formovat a vyvíjet pravděpodobně ve 4. nebo 3. tisíciletí př. n. l. v jižním Rusku a západní Sibiři. Mezi lety 2300–1900 př. n. l. docházelo k velkým migracím Árjů na jih, kde žili převážně zemědělské kultury. Ti, kteří zůstali ve stepích a žili nadále kočovným způsobem života, jsou z historie známy jako Skytové, Sakové, Sarmati a Massageti. Tato etnika hovořila íránskými jazyky.

Turkická etnika, která ve Střední Asii později hrála velmi významnou roli, žila pravděpodobně v sibiřských lesích na severu nebo na východě. V období kultury Karasuk⁹ (1200–700 př. n. l.) postupně osídlovala oblast Minusinska na horním Jeniseji. V dalším období kultury Tagar¹⁰ (700–300 př. n. l.) obývala Altaj a po roce 300 př. n. l. postupovala do jižní Sibiře. Soudí se, že předkové Turků postupně migrovali z lesnatých oblastí a na počátku našeho letopočtu dorazili na sever od Ťian-šanu a do stepí v okolí jezera Balchaš.¹¹

3. 1. Období od říše Achaimenovců do příchodu Turků (Tchu-t'üe)¹²

V 6. století př. n. l. se Střední Asie ocitla pod nadvládou perských Achaimenovců. Hlavní postavou této doby byl Kýros II. Veliký (559–530), který si podmanil Baktrii, Sogdianu a Chórezm, což byly zemědělské oblasti, ale pronikl i do stepí na severu, kde však padl v bojích se Saky. Za Dareia I. (522–486) se Sakové stali vazaly říše a byli včleněni do perské armády. V letech 330–310 př. n. l. byla Střední Asie opanována proslulým Alexandrem Velikým (336–323), který se původně vydal osvobodit helénská města z područí Achaimenovců. Obrovská Alexandrova říše se po jeho smrti rozpadla a území Střední Asie se stalo součástí říše Seleukovců. V polovině 3. století př. n. l. se Seleukovská říše zhroutila pod

⁹ Karasucká kultura zahrnovala území jižní Sibiře, Kazachstánu a Mongolska. Název dostala podle pohřebiště na řece Karasuk v Minusinské kotlině.

¹⁰ Tagarská kultura se vyskytovala v Minusinské kotlině na jižní Sibiři. Pojmenovaná je podle ostrova Tagar na Jeniseji.

¹¹ J. P. Roux. *Dějiny Střední Asie*. Praha, 2007, s. 22.

¹² Výraz *Tchu-t'üe* je čínská transkripce slova *türk* nebo *türkün*, z čehož se odvozuje označení Turek, nebo Turkit. Nejedná se zde proto o národ obývající současné Turecko. L. N. Gumilev dále nabízí výraz *Turkut* (Gumilev, L. N. *Drevnije Tjurki*. Moskva, 1967).

náporem kočovných Parthů z Chorásánu (dynastie Arsakovců), kteří ovládli západní část Střední Asie a za své sídelní město si zvolili Nisu ležící v dnešním Turkmenistánu. Na území Baktrie a Sogdiany vzniklo Řecko-baktrijské království (250–130 př. n. l.).

Okolo roku 210 př. n. l. se na scéně objevují Hunové (Siung-nu).¹³ Ti se zmocnili oblasti Kan-su, kterou obývali Tochaři (Jüe-č'), jejichž původ je nejasný. Převažuje názor, že to byli Indoevropané, ale jsou i domněnky, že mohlo jít o Prototurky.¹⁴ Hunové získali i další území na západě. Ovládali stepi táhnoucí se k jezeru Balchaš a zřejmě až k severu Aralského jezera. V roce 129 př. n. l. se však Hunům postavil silný protivník, čínský císař Wu-ti (141–87 př. n. l.). Hunové byli Číňany poraženi a donuceni opustit Kan-su. Boje mezi Číňany a Huny trvaly až do roku 48 n. l., kdy se Hunové podrobili Číně, a jejich zbylé severní hordy byly zlikvidovány v průběhu 2. století n. l.

Tochaři obývali stepi oblasti Čou a území na západ od Syrdarji. Mezi lety 140 a 70 př. n. l. obsadili Ferghánu a Sogdianu. Později překročili Amudarju a ovládli Baktrii. Kolem roku 25 n. l. bylo pět tocharských kmenů, nebo kmenových svazů, podřízeno jedinému vůdci jménem Kudžúla Kadphises, který byl zakladatelem říše Kušanů. Největšího rozmachu dosáhli Kušané za vlády panovníka Kanišky, který se dostal k moci kolem roku 78 n. l. Kaniškova říše se rozprostírala od Mervu po Chotan a Sárnáth, od Syrdarji k Ománskému moři a včleňovala do sebe také Sogdianu a Kašmír. V kušánské době se rozvíjel obchod mezi Západem, Indií a Čínou.

V 1. polovině 3. století n. l. si západní část Střední Asie podmanili Sásánovci (226–651), kteří vystřídali na perském trůnu Arsakovce a prohlásili se za následníky Achaimenovců. Panovník Šáhpur I. (241–272) anektoval Sogdianu a pronikl až do Taškentu, odkud kontroloval stepi.

Roku 402 n. l. vznikla říše Žuan-žuanů¹⁵, neboli Avarů, která ovládala území od severní Koreje po horní Irtyš a Karašahr. Žuan-žuané mezi lety 425–439 neúspěšně bojovali s Číňany a roku 552 je porazili Turci (Tchu-t'üe).

V 5. století n. l. se ve Střední Asii objevují Heftalité, neboli Bílí Hunové,¹⁶ kteří udržovali přátelské styky s Žuan-žuany, ale jinak se o jejich minulosti mnoho neví. V prvních desetiletích 5. století ovládali území, které zahrnovalo břehy řeky Ili, oblasti na jih od jezera

¹³ O etnickém původu Hunů se mezi badateli vedly diskuse už od 18. století. Původně se mělo za to, že se jednalo o Protomongoly, nyní se většina přiklání k názoru, že Hunové byli prototurecké etnikum. Svůj původ od Hunů odvozovali také historicky první Turci (Tchu-t'üe).

¹⁴ J. P. Roux. *Dějiny Střední Asie*. Praha, 2007, s. 69.

¹⁵ Název značí "hemžící se hmyz". In: Roux, J. P. *Dějiny Střední Asie*. Praha 2007, s. 93.

¹⁶ Lingvisté řadí jazyk Heftalitů do skupiny mongolské, nebo protomongolské. Objevují se také názory o turkickém původu, nebo dokonce o indoevropském.

Balchaš, břehy Issyk-kulu, údolí řek Čou a Talas a pravý břeh Syrdarji směrem k Aralskému jezeru. Do roku 440 si podmanili Sogdianu a Baktrii a zastavili se až u hranic Íránu. Kolem roku 565 byli Heftalité poraženi spojenými vojsky Turků a Sásánovců.

3.2. Turecké kaganáty

Po vítězné bitvě s Žuan-žuaný ovládl dobyté území turecký vůdce Bumin a přijal vladařský titul *kaghana*. V roce 552 se usadil v severním Mongolsku u hory Ötüken, čímž dal vzniknout tureckému kaganátu (552–603). Bumin, jeho bratr Istemi a jejich rod Ašina¹⁷, o kterém hovoří čínské prameny,¹⁸ se považovali za odnož Hunů a podle legendy pocházeli ze spojení vlčice a chlapce, který jako jediný přežil v bitvě se sousedními kmeny. Je známo, že se vlk¹⁹ stal kultovním zvířetem turkických kmenů a objevuje se také v legendě o původu Čingischána. Před vytvořením tureckého kaganátu se označení „Turek“ používalo pro pojmenování svazu deseti, poté dvanácti kmenů, v jejichž čele byl vládnoucí klan Ašina. Později se za Turky označovaly také kmeny, které spadaly pod vládu tohoto rodu, ale na ostatní turkická etnika se toto pojmenování nevztahovalo. Teprve arabští kronikáři začali označovat za Turky všechny národy, hovořící jazykem Tchu-t'üe.

Nejranější informace o Turcích přinášejí, kromě čínských letopisů, také turecké nápisy z Bugutu (Mongolsko) vytesané do vysoké stély, které jsou datovány kolem roku 581 n. l. V horní části je zobrazena vlčice kojící člověka. Zajímavostí je, že tato stéla obsahuje také nápis v sogdštině. Z toho je patrné, že Sogdové byli významným elementem Střední Asie a sogdština byla *lingua franca* tohoto území.

Turci pokračovali ve svém dobývání západním směrem a v roce 555 ovládli Sedmiříčí (Žetys)²⁰, střední Kazachstán, Chórezm²¹ a území sahající k Azovskému jezeru. Nad západními oblastmi se ujal moci Istemi. Po ovládnutí Střední Asie se pod tureckou kontrolu dostala také Hedvábná cesta. V roce 588 byli Turci poraženi Íránem, který bránil obchodu s Byzancí. Mezi léty 582–603 se kaganát rozpadl na dvě části, a to na západoturecký (Střední Asie) a východoturecký (Mongolsko). Oba kaganáty si však v roce 630 (východoturecký) a 659 (západoturecký) podmanili Číňané.

¹⁷ Podle L. N. Gumileva slovo Ašina značilo „vznešený vlk“. Turecky je vlk *buri* nebo *kaskyr*, mongolsky *šono*, *čino*. Hláška „a“ je v čínštině (mimo jiné) prefix vážnosti či úcty. In: Gumilev, L. N. *Drevnije Tjurki*. Moskva, 1967, s.21.

¹⁸ Čínské kroniky Wej-šu (6. století) a Suej-šu (7. století).

¹⁹ Vlč byl ochráncem vladaře a národa. Vlčí hlava take zdobila standardy a praporce tureckých vojsk.

²⁰ Jihovýchodní Kazachstán.

²¹ Oblast v povodí Amudarji, dnešní Uzbekistán.

Od roku 681 se Turci pokoušeli znovu vytvořit tureckou říši, ale tyto plány překazili Arabové, kteří se v roce 651 dostali do Chorásánu a od té doby vyvíjeli soustavné tlaky na Střední Asii. V roce 704 se zmobilizovali Turgeši, kteří byli v 7. století součástí západotureckého kaganátu a vytvořili vlastní turgešský kaganát (704–756). Roku 711 Turci válčili s Kyrgyzy a čelili povstání Karluků, kteří si vytvořili vlastní státní útvar (756–940). Bouřit se začali také Oghuzové a Ujguři.

Od poloviny 8. století, s rozpadem turecké říše, začal zanikat také pojem „Turek“ v etnickém a politickém významu. Turecká moc skončila, ale zároveň připravila vhodné podmínky pro rozsáhlou turkizaci stepí Střední Asie, které byly v minulosti obývány indoevropskými etniky.

3.3. Období od arabské nadvlády do mongolského vpádu

Již na konci 7. století začali Arabové expandovat směrem na východ. Po dobytí Sýrie, Iráku a Íránu ovládli v roce 709 Bucharu a v roce 712 Samarkand. Anektovali tedy celou Transoxánii²² a připojili ji k již dobytému Chorásánu. Zájem o Střední Asii o něco později projevila také Čína. V roce 751 se arabská vojska střetla s čínskou armádou u řeky Talas, odkud však Číňané vyšli poraženi.

V polovině 8. století došlo k nepokojům v arabském chalífátu a vypuklo povstání vedené chorásánským guvernérem Abú Muslimem, které mělo za následek pád damašské dynastie Umajjovců (660–49) a nastolení moci bagdádské dynastie Abbásovců (749–1517). Moc Abbásovců byla podporována Peršany, ale i Střední Asií a znamenala konec výsadního postavení Arabů. Arabská moc nad Střední Asií obecně nezaznamenala výrazný politický a etnický vliv, ale je nesporné, že ji ovlivnila svou kulturou a náboženstvím.

Ve druhé polovině 9. století se v Transoxánii dostali k moci Sámánovci (819–999) pocházející z Baktrie, kteří sami sebe považovali za ty, kteří pocházejí z rodu Sásánovců. V roce 875 byl Sámánovec Nasr ibn Ahmad jmenován bagdádským chalífou správcem celé Transoxánie a nedlouho potom vzniklo království, které neslo jméno sámánovské dynastie. Sámánovci se snažili oživit perskou tradici a vytěsnit arabštinu, která byla jazykem oficiálních dokumentů a navíc svatým jazykem islámu, což se jim do jisté míry podařilo. Sámánovci byli ovšem poslední árijskou dynastií, která vládla ve Střední Asii.

²² V řeckých, latinských a středověkých pramenech znamená Transoxánie označení pro území mezi řekami Amudarjou a Syrdarjou, v arabských pramenech nazýváno jako Mavérrannáhr. Hlavními centry byla Buchara a Samarkand.

Přibližně ve stejné době, kdy Sámánovci vládli Transoxánii, opustila velká část turkických Oghuzů Sedmiříčí a ovládla dolní tok Syrdarji a aralské stepi. Koncem 9. století Oghuzové získali další území mezi Uralem a Volhou a vytvořili kmenový svaz. V 9. – 11. století obývali rozsáhlé území od středního toku Syrdarji až po dolní tok Volhy. Hlavním městem byl v 10. století Jangikent, ležící na levém břehu Syrdarji. V 11. století byl oghuzský stát, oslabený dlouholetými spory se Seldžuky, zničen Kypčaky. Toto starobylé etnikum obývalo v téže době území od Altaje a Irtyše k Volze a jižním Uralu, od jezera Balchaš na jih po jihozápadní Sibiř. Kypčakové již na počátku 11. století vytvořili vlastní chanát, který trval do roku 1219.

V polovině 10. století se dostává k moci dynastie Karachánovců či Karachánů²³ (943–1210), která panovala nad velkým územím západní části východního Turkestánu a Džungarska, Sedmiříčí a údolí Issyk-kulu. V roce 992 dobyli Chotan a Bucharu a v roce 999 společně s Ghaznovci, dynastií tureckého původu, ukončili vládu Sámánovců ve Střední Asii. Hranici mezi Karachánovci a Ghaznovci tvořila řeka Amudarja. Na severu Karachánovci hraničili s Kypčaky, na východě s Ujgury, na západě a jihozápadě se Seldžuky a Chórezmsšáhy. Jejich moc se později rozprostírala od Mavérannáhru po Sedmiříčí a Kašgar. Za jejich vlády byl turkickými národy přijat islám. V roce 1042 se také Chórezm stává provincií Seldžucké říše.

Ve 12. století se ve Střední Asii objevují mongolští Karakitanové, kteří v 10. století ovládli severní Čínu a založili dynastii Liao. V roce 1141 už byla celá oblast mezi Syrdarjou a Amudarjou v moci Karakitanů. Součástí karakitanské říše (1128–1213) bylo také Sedmiříčí, jižní Kazachstán a východní Turkestán. Dynastie Karachánovců se stala vazaly Karakitanů. V roce 1207 však vtrhl do Sogdiany Chórezmsšáh Alá ad-Dín Muhamad a Karakitany porazil.

Počátkem 13. století vpadli do Střední Asie Mongolové pod vedením jednoho z největších dobyvatelů Čingischána,²⁴ původním jménem Temüdžin (Kovář). Roku 1206 byl Čingischán na shromáždění *kuriltaj* prohlášen za nejvyššího chána všech turko-mongolských národů. Brzy své dobývání rozšířil za hranice Mongolska a podrobil si většinu Eurasie, od Čínského moře až ke břehům Dněpru. Po jeho smrti byla jeho říše, podle tradice, rozdělena mezi jeho syny. Nejstarší syn Džöči obdržel území západní Sibiře a kypčacké stepi (Dešt-i Kypčak) prostírající se v Kazachstánu a jižním Rusku. Džöči zemřel krátce před svým otcem a jeho država byla rozdělena mezi jeho syny. Starší Orda (1226–1280) obdržel východní část území, tedy západní Sibiř, kde založil linii známou jako Bílá horda. Mladší Bátú (1227–1255)

²³Tzn. Černí cháni.

²⁴Titul Čingis znamená “oceánský” nebo “univerzální”.

dostal západní část, tedy jižní Rusko, kde založil Modrou hordu, později známou pod názvem Zlatá horda. Za vlády chána Uzbeka (1312–1340) byl ve Zlaté hordě ustanoven islám státním náboženstvím. Koncem 14. století chán Tochtamiš (1377–1395) sjednotil Zlatou a Bílou hordu a rozšířil svou moc dále na sever Ruska. Po jeho smrti se ale Zlatá horda začala rozpadat a roku 1502 byl její poslední chán poražen.

Čagatajovo území zahrnovalo oblasti řek Ili, Čou a Talas a jezera Issyk-kul. Ögodej panoval v oblasti řeky Irtyš a města Imil, na územím táhnoucím se od jezera Balchaš k Aralskému jezeru a Tuluj vládl v Mongolsku. Tulujovi synové Möngke (1251–1260) a Kubilaj (1260–1294) a jejich nástupci vládli jako Velcí chánové v Mongolsku (Karakorum) a v Číně (Peking), kde panovali do roku 1368 jako dynastie Jüan. V roce 1253 Möngke vyslal svého bratra Hülegüa, aby dobyl zpět západní území. Hülegü roku 1258 ovládl Bagdád a přisvojil si titul ílchán,²⁵ aby vyjádřil podřízenost svému bratru. Moc Ílchánů se soustředila v severozápadním Íránu. V roce 1335 se tato říše mongolské dynastie rozpadla. Ve 14. století se také rozpadl Čagatajský chanát na západní a východní část. Pouze na východě se podařilo i nadále udržet určitou kontinuitu. Chánem se stal Tugluk Timur (1347–1363) a území pod jeho vládou se začalo nazývat Mogholidánem.

Období mezi 10. – 13. stoletím přineslo Střední Asii také mnoho významných učenců, jakými byli filozofové al-Farábí (870–950) a Ibn Sína, známý jako Avicenna (asi 980–1037), matematik a historik al-Birúní (973–asi 1050), Mahmúd al-Kašgarí (11. století) a Rašíd ad-Dín Tabíba (1247–1318), který byl nejen historik, ale také lékař a ministr na dvoře Ílchánů. Mezi básníky vynikl zejména zakladatel perské klasické poezie Rúdákí (859–940), mystik Ahmad Jasaví († 1166) a Džaláladdín Rúmí (1207–1273), mimo jiné zakladatel derviškého řádu.

3.4. Období od vlády Tamerlána do ruské kolonizace

Na konci 14. století většinu jižní, západní a Střední Asie sjednotil Timur, řečený Lenk („Chromý“), neboli Tamerlán, který pocházel z kmene Barlasů z Keše (Šahrisábz).²⁶ V roce 1370 byl Tamerlán vyhlášen emírem a za své sídelní město si zvolil Samarkand, do kterého povolal nejlepší umělce své doby. Téměř celý svůj život strávil dobýváním nových území. I když je mu připisována krutost a neschopnost vytvořit stabilní státní administrativu, období jeho vlády je považováno za dobu kulturního rozkvětu. Timur nechal vybudovat mnoho architektonických skvostů, za které je třeba jmenovat mauzoleum Ahmada Jasavího v Jasi,

²⁵ Znamená „podřízený“ nebo „mírumilovný“.

²⁶ Město na území dnešního Uzbekistánu.

vybudovaného v letech 1389–1399, mešitu Bibi Chanúm (1399–1404) v Samarkandu, která je se svými rozměry 140,2 x 99,15 metrů jednou z největších v islámském světě, nekropoli Šáh-i Zinda („Živoucí šáh“) vystavěnou koncem 14. a začátkem 15. století v Samarkandu a mauzoleum Gúr-i Amír („Emírovův hrob“), do kterého byl pochován Timur a jeho nástupci.

Po Timurově smrti došlo v Samarkandu k povstání. Vládu nad tímto městem nakonec převzal nejmladší z Timurových synů Šáhruch (1407–1447), který se stal významným představitelem Timurovců. Další významnou osobností byl také Šáhruchův syn Ulughbek (1447–1449), jehož dvůr navazoval na mongolské tradice děda Timura. Věnoval se astronomii a matematice, podporoval přírodní vědy i perskou poezii. V Buchaře a Samarkandu nechal vystavět madrasy a observatoř. 15. století patří též k nejslavnějším obdobím vývoje miniatury. Rozkvět zaznamenala také turečtina, přesněji čagatajská turečtina, zásluhou Alíšera Navoia (1441–1501), ministra na timurovském dvoře v Hérátu.

Ve stejné době do panství Timurovců vtrhly uzbecké kmeny v čele s Abú'l Chajrem (1429–1468). Jeho nástupce Muhammad Šejbání (1499–1510) pak dobyl Transoxánii a také zbavil všechny Tamerlánovy potomky jejich panství. Jediný Timurovec, který si udržel královskou moc byl Bábura, zakladatel mughalské dynastie v Indii. Oblast mezi Syrdarjou a Amudarjou se tak dostala do moci dynastie Šejbánovců (1429–1599). Za jejich vlády nahradila Samarkand Bucharu, coby obchodní centrum Střední Asie a stala se významnou křižovatkou obchodních cest, které vedly až na Sibiř, do Číny, Indie, Íránu, Osmanské říše a do Moskvy.

Na sklonku 15. století se začíná formovat kazašský chanát, který nabyl největší síly za vlády chána Kasyma (1511–1518). Na území Chórezmu také vzniká v roce 1512 Chívský chanát a v roce 1599 v Transoxánii Bucharický chanát, který byl od roku 1785 nazýván emirátem a trval až do roku 1920.

Od 16. do 19. století se pokračovalo ve výstavbě velkolepé středoasijské architektury. V Buchaře byl například mezi lety 1535–1536 vybudován komplex Pá-je Kalán („Stopa vznešenosti“), v Samarkandu v letech 1619–1635/6 madrasa Šír Dór („Lví“) a v Chívě madrasa Muhammad Rahím Chán (1871).

V 17. století na Bucharu zaútočila Chíva a vyplnila ji. K dobovačným tažením se rozhodli také mongolští Ojratí, kteří na čas ovládli velkou část kazašského území. Střední Asii poté ovlivnila mocenská politika perského panovníka Nádir šáha (1688–1748). Nádirova vojska dobyla Balch a hlavní města bývalé uzbecké říše, Chívu a Bucharu. Také Rusko se již připravovalo chopit se úlohy moci.

Mezi lety 1720–1770 panovala hluboká hospodářská a politická krize. Z válečných zmatků se zrodily tři nové uzbecké dynastie, Ming v Kokandu, Mangitovci v Buchaře a Kungratové v Chívě.

Kokandský chanát (1798–1876) udržoval obchodní styky s Čínou, která jej zbavila sporů s Džungary, jejichž území v letech 1755–1759 začlenila do své nové provincie Sin-t'iang. Kokandští kupci získali čínské obchodní výsady a bylo jim umožněno přicházet do města Kaši na západním okraji nového čínského území. Z Kokandu se stalo významné obchodní město a spolu s Taškentem také středisko obchodu s Ruskem. V 19. století, kdy Kokand prosperoval, byl ale po zuřivých bojích o nezávislost, v roce 1876 anektován Ruskem. Tato oblast byla posléze známá pod názvem Ferghana.

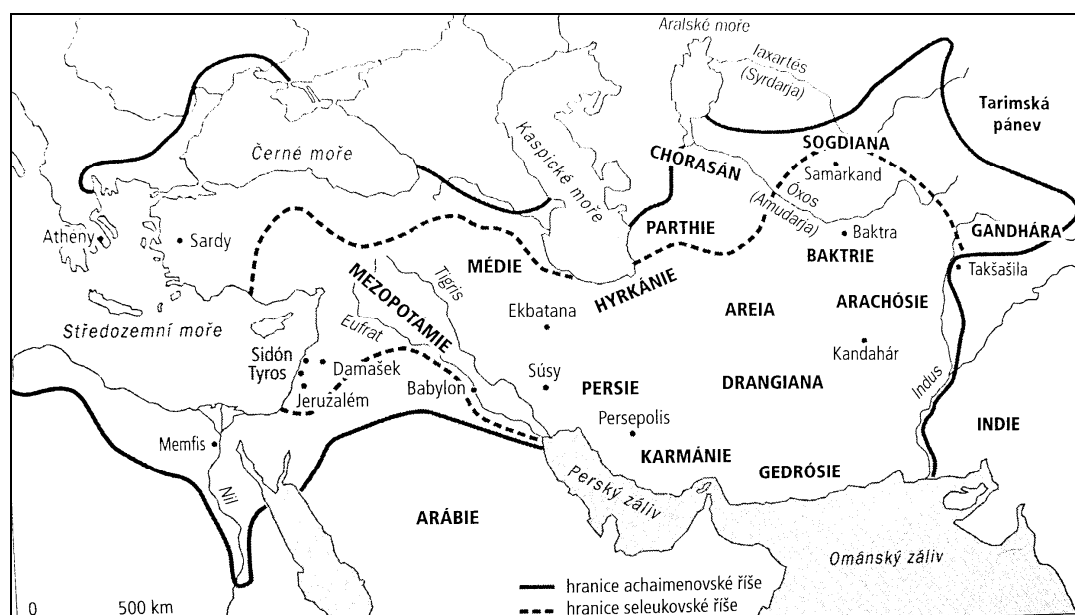
Ve stejném roce zaútočila ruská říše také na Bucharu, která se o rok později vzdala a podřídila. Bucharu byla největší ze středoasijských chanátů, ale vyčerpala se válkami proti Kokandu a Chívě. Díky tomu pak nebyla schopna odolat vojenské síle carské říše.

V roce 1873 byla bez většího odporu dobyta Chíva, která se stala ruským protektorátem. Chíva v Chórezmu měla velký podíl kočovných obyvatel, v poměru k usedlé zemědělské a městské populaci. Mezi lety 1742–1770 docházelo k nepokojům mezi Turkmeny a Uzbeky. Uzbeci, kteří od roku 1804 začali užívat titul chán, nakonec zvítězili a poražené Turkmeny začlenili do svého chanátu. Turkmeni tvořili asi čtvrtinu z celkového počtu obyvatel Chívy, přiváželi otroky z Persie a nabízeli také karavanní služby. Chíva později představovala obchodní středisko na transkaspické ruské trase probíhající přes Astrachaň. V roce 1855 se ale turkmenské kmeny od Chívy odtrhly. Mezi lety 1873–1879 došlo k podrobení Turkmenů ruskou říší a Merv byl dobit roku 1884.

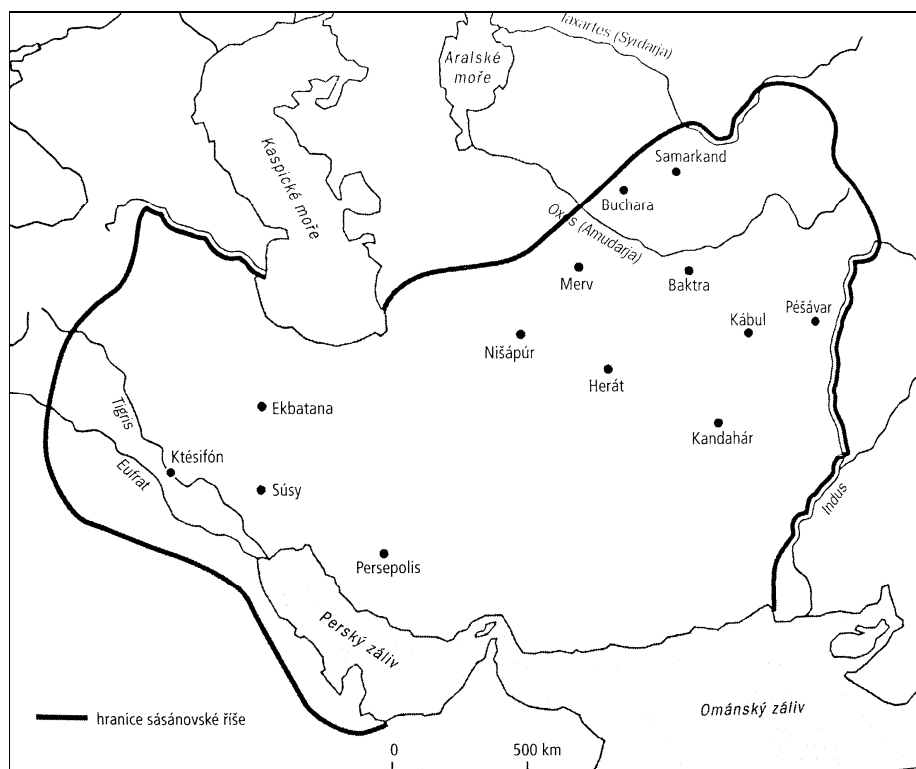
Roku 1917 padl carský režim a v roce 1922 byl oficiálně založen Sovětský svaz. Zpočátku byly zachovány původní administrativní celky. V roce 1920 se Chívský a Bucharický chanát změnil na republiky.

Mezi lety 1924–1936 se dotvářely politické hranice ve Střední Asii a vzniklo pět sovětských socialistických republik, Turkmenská, Uzbecká, Kirgizská, Tádžická a Kazašská. Jako první byla ustanovena Uzbecká SSR v roce 1924, rok poté Turkmenská SSR. Tádžická SSR pak v roce 1929 a v roce 1936 Kazašská a Kirgizská SSR. V roce 1924 byla vyčleněna Karakalpacká AO a v roce 1925 se stala součástí Kazašské ASSR. Později byl Karakalpakstán změněn na Karakalpackou ASSR a v roce 1936 začleněn do Uzbecké SSR. V roce 1991 se po zhroutil komunistického režimu rozpadá SSSR a bývalé sovětské republiky Střední Asie vyhlásují nezávislost.

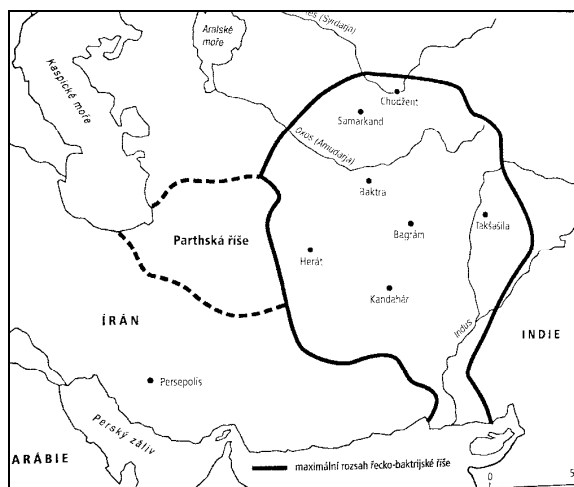
Mapa č. 7. Achaimenovská a seleukovská říše.

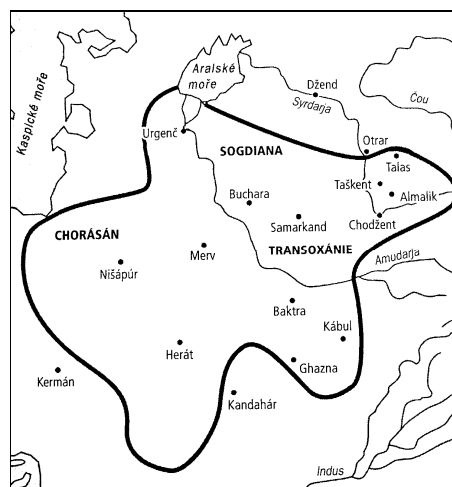
Mapa č. 8. Sásánovská říše.

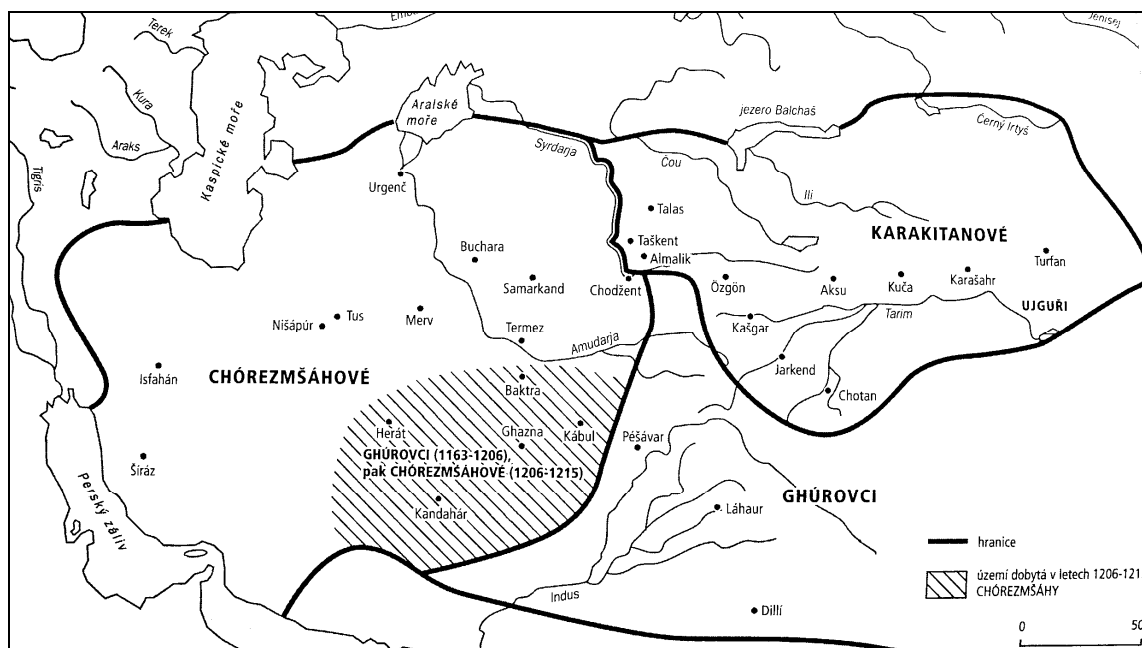
Mapa č. 9. Řecko-baktrijské království.

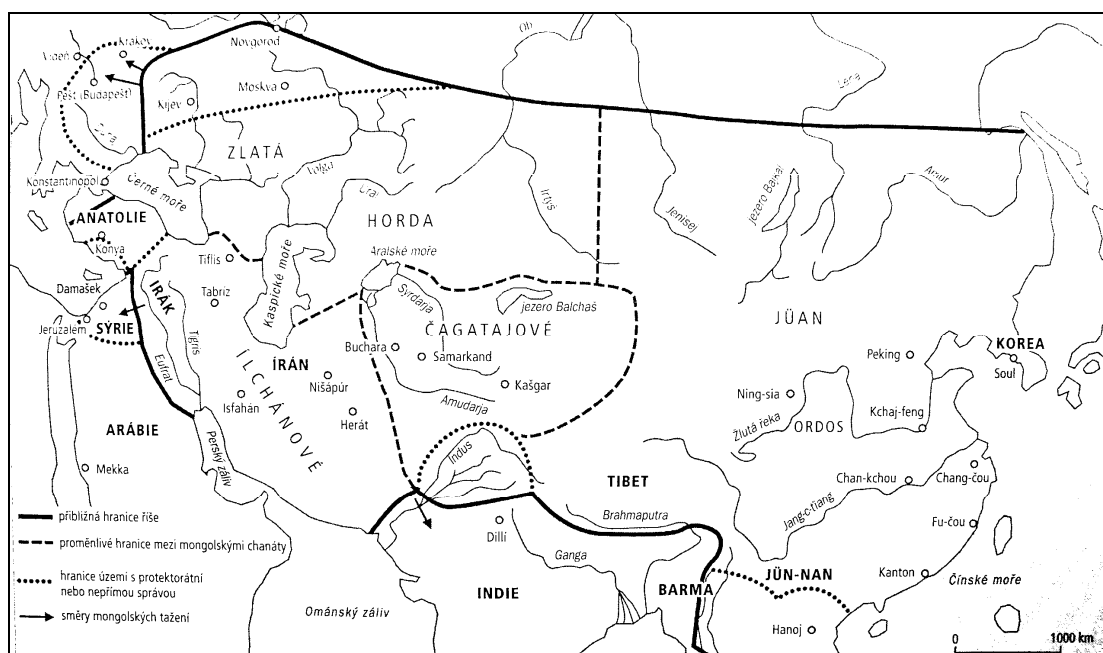
Mapa č. 10. Říše Sámánovců.

Mapa č. 11. Říše Chórezmsáhů a Karakitanů.

Mapa č. 12. Mongolská říše kolem roku 1310.

Mapa č. 13. Čagatajský chanát.

Obr. č. 1. Čingischán.

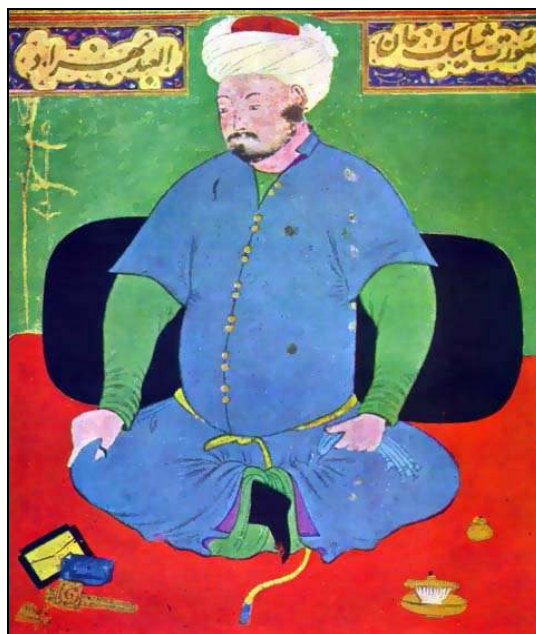
Obr. č. 2. Souboj Šejbání chána s Ismaíl šáhem v Mervu.

Obr. č. 3. Tamerlán.

Obr. č. 4. Muhammad Šejbání.

Obr. č. 5. Madrasa Šír Dór v Samarkandu.

4. ETNOGENEZE

Od 6. století n. l., kdy se ve Střední Asii objevují Turci, začíná tato oblast pomalu, ale jistě zásadněji měnit své etnické složení. Původní íránská etnika, která v minulosti tvořila většinovou populaci oblasti, převrstvila a asimilovala etnika turkická. Střední Asie se postupně stávala územím, kde vznikaly i zanikaly politické jednotky turkofonních obyvatel, kteří se nejvýrazněji podíleli na etnogenezi současných národů, tedy Kazachů, Kyrgyzů, Turkmenů a Uzbeků.

Historické prameny hovoří o velkém množství kmenů, které žily v sousedství Turků, a které později určovaly další historický vývoj. Mezi kmeny (etnika), které se podílely na utváření Kazachů, Kyrgyzů, Turkmenů a Uzbeků patří například Turgeši, kteří byli v 7. století součástí západotureckého kaganátu. V 6. století sídlili mezi řekami Ču a Ili. Dále jsou to Karlukové, žijící v Tarbagataji a Altaji, kteří v 8. století přesídlili do Sedmiříčí a postupně se dostali až do Kašgaru a Ferghány. Součástí jejich politického útvaru byly mnohé kočovné turkofonní kmeny Sedmiříčí a jižního Kazachstánu. Karluky poté začlenila do své velké říše turecká dynastie Karachánovců.

Významní byli také Oghuzové, kteří se formovali v Sedmiříčí a později migrovali na západ a jihozápad. V 9. století ovládali oblast od středního toku Syrdarji po dolní tok Volhy. Největší koncentraci tvořili právě zde, dále pak v oblasti Aralského jezera a na východním pobřeží Kaspického moře. Sousedili se zemědělskými regiony, jako byl Chorásán, Chórezm a Mavérannáhr. V 10. století se stepi táhnoucí se západním směrem, v okolí severního pobřeží Kaspického moře, střední a jihovýchodní Karakum a aralské Kyzylkum, nazývaly Oghuzská step (Mufazat al-guz).

Turkickým kmenem byli také Kimakové. K formování jejich státního útvaru došlo v 8. století v oblasti horního Irtyše a Altaje. V 9. století obývali západní Altaj, Tarbagataj a severovýchodní Sedmiříčí. Součástí kimackého kaganátu byli také Tataři a Kypčakové.

Kypčakové jsou zmiňováni v čínských pramenech jako součást hunské konfederace.²⁷ V 6. století patřili k tureckému kaganátu. Po rozpadu kimackého státu, počátkem 11. století, ovládli jeho území a dále postupovali směrem na jih a západ. Když je v téže době vytlačili ze středního a dolního toku Syrdarji Oghuzové do aralských a kaspických stepí, začíná se pro oblast s předchozím názvem Mufazat al-guz užívat termín Dešt-i Kypčak (Kypčacká step), která zahrnovala území od Irtyše po Dněpr.²⁸

²⁷ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 21.

²⁸ Tamtéž, s. 22.

4.1. Kazaši

V etnogenezi Kazachů figurovali obyvatelé víceméně všech politických útvarů, které se od 6. století vyskytovaly na území Kazachstánu. Bylo to tedy obyvatelstvo tureckého kaganátu, který ovládal střední a jihovýchodní část oblasti, Turgeši, Karlukové, později Oghuzové a Kimakové. Za vlády Karachánovců docházelo k významnému kulturnímu ovlivňování etnik Sedmiříčí, východního Turkestánu a Transoxánie. Zásadnější roli však v etnogenezi Kazachů hráli Kypčakové, kteří ve 12. století ovládali rozsáhlé území kazašských a jihoruských stepí. Kypčacké kmeny se také částečně podílely na etnogenezi Uzbeků a Kyrgyzů. Svůj vliv na formování kazašského národa měli i mongolští Karakitani, jejichž značná část byla asimilována turkickým obyvatelstvem.

Velké proměny ve složení obyvatel kazašské stepi, vyvolal ve 13. století vpád Mongolů. Čingischán porazil Najmany a Kereity, kteří se společně s Merkity přesunuli na území Kazachstánu. Najmané, Kereité a Merkité byli ve 12. století velkým politickým celkem, jehož etnickou skladbu tvořily turko-mongolské kmeny. Názvy těchto kmenů se dochovaly v pozdějších rodových a kmenových jménech Kazachů.

Kazachstán se po Čingischánově smrti stává územím Zlaté hordy, s výjimkou Sedmiříčí, které je součástí Čagatajského chanátu.

Po rozvrácení Zlaté Hordy se toto území rozpadlo na několik samostatných chanátů, a to na krymský, astrachaňský, kazaňský, sibiřský, nogajský a uzbecký. Pro etnogenezi Kazachů měl největší význam chanát uzbecký, který zaujímal území od dolního toku Syrdarji a Aralského moře, na sever k Uralu, a Tobolu a na severovýchod k Irtyši. Etnická soustava obyvatelstva Uzbeckého a Nogajského chanátu byla víceméně shodná. Tvořili ji turkičtí kočovní pastevci, Kypčakové, Karlukové, Kangliové, Argynové a také některé asimilované kmeny pocházejících z mongolských etnik, Mangyté, Mingové, Merkité, Tanguté a jiní.

Za chána Abú'l Chajra z dynastie Šejbánovců, který se snažil sjednotit velké kočovné společenství na území Kazachstánu, se mezi lety 1459–1460 oddělili potomci Urus chána (1368–1377) Džanibek a Girej, a odešli se svou početnou skupinou na jihovýchod, kde se usídlili mezi řekami Ču a Kozy Baši. Obyvatelé tohoto území se nazývali Uzbek-Kozáci, což označovalo ty, kteří opustili svůj kmen, tedy „kozák“ ve smyslu „zběhlík“. V 1. polovině 16. století se nastalo upevnění pojmenování Kazach.²⁹

V letech 1470–1471 byl vzniklý kazašský politický útvar vyhlášen chanátem. Po odchodu Nogajců z dolní Syrdarji do jihoruských stepí, a Uzbeků z Dešt-i Kypčaku do

²⁹ Tamtéž, s. 26.

Mavérannáhr, ovládli Kazaši celou stepní oblast Kazachstánu.³⁰

Během 15. a 16. století se završoval proces vytvoření kazašského etnika, do kterého se v tomto období včlenilo ještě množství kmenů, spadajících do východní části Nogajského chanátu, dále Sibiřského chanátu a některé kmeny ze Sedmiříčí, které byly dříve pod vládou chánů Mogholistánu.

4.2. Kyrgyzové

Otázka o původu Kyrgyzů je velmi složitou záležitostí. Problém spočívá v tom, že historické prameny hovoří o dvou etnických společenstvích nazývaných Kyrgyzy. Jedná se o takzvané Kyrgyzy jenisejské v jižní Sibiři a Kyrgyzy ťianšanské, tedy žijící v horách Ťian-šanu. Určitý čas byla věnována pozornost hlavně jenisejským Kyrgyzům, které v 17. století poznali Rusové. Současné používání etnonyma Kyrgyz na Sibiři i ve Střední Asii vedlo k úvahám o společném původu a příbuznosti nositelů tohoto pojmenování. Na začátku 19. století se na toto téma vytvářely různé teorie. N. Ja. Bičurin předpokládal, že ťianšanští Kyrgyzové mají samostatný původ. Podle mínění Č. Č. Valichanova byli původními obyvateli Ťian-šanu a oblastí kolem Ferghány. V. V. Radlov se domníval, že se Kyrgyzové přesunuli na Ťian-šan v 10. století, v době jejich rozkvětu na Jeniseji.³¹ Následující badatelé potvrdili Radlovovu domněnku o přesídlení na Ťian-šan, ale posunuli dobu, kdy k této události mělo dojít na 13. století, kdy se vlády nad oblastí chopili Mongolové. V. V. Bartold souhlasil s tím, že Kyrgyzové v 10. století přesídlili na Ťian-šan, ale podle perských pramenů usuzoval, že větší část Kyrgyzů migrovala značně později do Sedmiříčí.³² A. N. Bernštam vysvětloval výskyt tohoto etnika na Ťian-šanu jako výsledek přesídlení jenisejských Kyrgyzů, kteří sem přicházeli v několika etapách, a to počátkem roku 49 př. n. l. v době migrace severních Hunů, dále za vlády západotureckého kaganátu, ale především v 9.–10. století v době zvýšené politické moci jenisejských Kyrgyzů.³³

Za první známý pramen o jenisejských Kyrgyzech se považuje dílo čínského historika S'-ma Čchieny (145–86 př. n. l.), kde se hovoří o události z roku 201 př. n. l., kdy si Hunové podrobili severní říši Ge-gun. Název této říše byl vysvětlován tak, že mongolská forma jména Ge-gun, má v jednotném čísle tvar Kyrkun, který byl ztotožňován s nazváním Kyrgyz. Země

³⁰ Tamtéž, s. 27.

³¹ S. P. Tolstov. *Narody Sredněj Azii I Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 158.

³² V. V. Bartold. *Očerki istorii Semirečja*. Frunze, 1943, s. 24–25. Cit. podle Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 158.

³³ A. N. Bernštam. *Archeologičeskij očerk severnoj Kirgizii*. Frunze, 1941, s. 46. Cit. podle Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 161.

Ge-gun se nacházela na hranicích současného severozápadního Mongolska. V době hunských vpádů byli obyvatelé této říše vytlačeni na sever do Minusinské kotliny.³⁴

Ze 6. století pochází údaj o kyrgyzské otrokyni, kterou daroval kagan západních Turků byzantskému vyslanci. Další údaje o Kyrgyzech jsou zaznamenány v tzv. Jenisejských a Orchonských nápisech (8. století). Zde je uvedeno, že východoturečtí kaganové vedli bitvu s Kyrgyzy, jejichž území se rozkládalo od horního toku Jeniseje po jezero Bajkal. V této době hojně pěstovali vztahy s Čínou. V 8. století také vedli neúspěšnou bitvu s Ujgury, ale v roce 840 je pokořili. Na počátku 10. století se Kyrgyzové dostávají pod nadvládu Karakitánů, kteří v roce 924 postupovali ze severní Číny do Mongolska. Ve 13. století válčili s Mongoly a jejich území bylo později začleněno do državy Tuluje. V 16. století se už hovořilo pouze o Kyrgyzech žijících na Ťian-šanu.³⁵

Jelikož je kyrgyzský jazyk velmi blízký jazyku Altajců, je pravděpodobné, že se jejich jazyk vyvíjel jinde, nežli na současném území Kyrgyzů. Také v duchovní kultuře lze nalézt podobné znaky, které jsou známy z kultury Altaje a Mongolska. Naopak v materiální kultuře Kyrgyzů jsou patrné určité vztahy se Střední Asií. Díky těmto údajům se předpokládá, že proces etnogeneze probíhal především na území východního Ťian-šanu a přilehlých oblastí, na základě turkofonních etnik, jejichž značná část patřila ke kmenům tureckých kaganátů, v období mezi 6.–10. stoletím. Později se do tohoto procesu dostala také některá etnika mongolského původu. Ve Střední Asii se formování kyrgyzského etnika dále doplnilo kazašsko-nogajskými prvky na straně jedné, a uzbecko-tádžickými na straně druhé. Jako zajímavost je v této souvislosti často uváděna skupina Ičkiliků, usídlená v jihozápadních oblastech Kyrgyzstánu, která zřejmě přišla v 17. století z východu. O jedné z těchto skupin, která se zabývala chovem jaků, se ve svém díle zmiňuje panovník Bábur. A právě jaky chovají především pamírští Kyrgyzové, Ičkilikové.

4.3. Turkmeni

Etnogeneze Turkmenů je spojována především s oghuzskými kmeny, které mezi 9. a 10. století vytvořily kmenový svaz a přesídlily ze Sedmiříčí k dolnímu toku Syrdarji a do kaspických stepí. Po porážce Pečeněhů získali Oghuzové také území mezi Uralem a Volhou. Kromě obyvatel jižního a západního Kazachstánu, měla svůj podíl v etnickém formování Oghuzů také starobylá indoevropská etnika, Massageti a Dachové, později Heftalité, a také usedlé zemědělské obyvatelstvo jižního Turkmenistánu a Chorásánu.

³⁴ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II.* Moskva, 1962, s. 159.

³⁵ Tamtéž, s. 160.

První zmínka o státě Oghuzů se objevila v arabské literatuře na přelomu 9. a 10. století, například v díle historika al-Jakubiho. Oghuzové se dělili na několik kmenů a množství rodů. Podle Mahmúda al-Kašgářího (11. století) se skládali z čtyřadvaceti kmenů a dělili se na dvě skupiny, Buzuky a Učuky.³⁶

Pojmenování „Turkmen“ se objevuje opět v díle Mahmúda al-Kašgářího, který jej vysvětluje jako „tureckého vzezření“. Stejně vysvětlení podává později, kromě jiných, panovník Chívy Abú'l Ghází (1644–1663): „*Turkmeni, kteří se vyskytovali v Mavérannáhu, zpočátku Tádžikové nazývali Turky. Přes pět, šest generací, pod vlivem klimatu, se jejich brady staly krátkými, oči velkými, tváře malými a nosy velkými. Z kmenů, které přišly do turkmenských jurt (táborů), a kteří se usídlili v Mavérannáhu, se začali objevovat zajatci a kupci. Tádžikové je uviděli a nazvali je Turky, ale předešlým Turkům dali jméno Türkmanend, což znamená podobný Turkovi. Prostý lid nemohl vyslovit Türkmanend a říkali tedy Turkmen.*“³⁷ Filozof Abú Tahir Marwází (12. století) zase nazývá Turkmeny tu část Oghuzů, která přijala islám. V 11.–12. století byl termín Turkmen již hojně rozšířen a postupně se stal názvem etnika, které obývalo západní část Střední Asie.

Proces formování turkmenského etnika se zřejmě završil během 14.–15. století, kdy se stepní kmeny smísily také s usedlými obyvateli Chorásánu. Na přelomu 15.–16. století Turkmeni osídlili celé východní pobřeží Kaspického moře, Mangyšlak, břehy Sarykamyše, Karakum, severozápad Chórezmu a oázy jižního Turkmenistánu, kde spolu s nimi sídlilo také početné obyvatelstvo, hovořící íránskými jazyky. Na území jihovýchodního Turkmenistánu, žily také jiné turkické a íránské kmeny a v oblasti Čardžou sídlili ještě Arabové.³⁸

Hlavním pramenem, který udává rozmístění turkmenských kmenů na území Turkmenistánu v 16. století jsou spisy Abú'l Gházího. Nejseverněji žili Čovduři, Abdalové a Arabačiové, kteří sídlili kolem Mangyšlaku a v severní části Ust'jurtu. Jižněji u břehů Sarykamyše a u Balchanu žily kmeny Teke, Salyr, Saryk a Jomuti. Teke, Jomuti a Sarykové se nazývali „vnějšími Salyry“ *Taški Salyr*, na rozdíl od vlastních Salyrů, kteří se nazývali „vnitřními Salyry“ *Ički Salyr*. U Balchanu sídlil kmen Ersari, který dříve patřil do skupiny Salyrů. Východní břeh Sarykamyše obývaly kmeny Adakli, Chyzyr, kolem Uzboje to byly kmeny Goklen, Ejmur a Ata. V jižním Turkmenistánu žili Jazyrové (Karadašliové), Emrelové,

³⁶ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 16.

³⁷ A. N. Kononov. *Rodoslovnaja Turkmen: sočinenije Abu-l-Gazi chana chivinskogo*. Moskva, 1958, s. 57.

³⁸ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Srednej Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1962, s. 11–12.

Nochurlové a také část Bajatů, jejichž hlavní skupina žila na jihu, na území východního Íránu.³⁹

4.4. Uzbeci

Základní proces formování současného uzbeckého etnika, probíhal v zemědělských oblastech Ferghány, Zeravšánské, Kaškadarynské a Surchandarynské nížiny a také v oázách Taškentu a Chórezmu. Tyto oblasti byly územím, kde se setkávaly dvě rozdílné entity, a to původní obyvatelé, hovořící íránskými jazyky a příchozí turkická etnika, tedy usedlí zemědělci a kočovní pastevci. Svou roli sehráli také Sakové, Massageti a později Heftalité, kteří v 5. století ovládali území Uzbekistánu. V 6. století sahala k břehům Amudarji vláda západotureckého kaganátu, což mělo za následek rozsáhlejšího stěhování turkických kmenů ze severovýchodu do oáz mezi Syrdarjou a Amudarjou.

Za vlády Karachánovců docházelo k větším přesunům turkických kmenů (Karlukové, Čigilové aj.) z východu a severu do Mavérannáhu, které se usadily v zemědělských oblastech a převzaly zkušenosti a tradice obyvatel oáz. V souvislosti se sedentarizací turkofonních kmenů, značně vzrůstalo turcké zemědělské obyvatelstvo. O turkizaci sogdijského obyvatelstva Sedmiříčí přináší informace Mahmúd al-Kašgarí, který uvádí, že tam žili lidé, kteří mluvili turecky i sogdsky, nebo jen turecky, ale nehovořilo se zde pouze sogdsky. Proces turkizace byl v této době intenzivní i mezi částí obyvatel Ferghány, Čače, Sogdiany a také v Chórezmu v nížinách Amudarji. Svůj vliv na tyto změny měl také pohyb Oghuzů z dolní Syrdarji a Kypčaků, kteří přicházeli do aralské oblasti od břehů Irtyše. Předpokládá se, že za říše Karachánovců se již v základech vytvořilo uzbecké etnikum.

Za mongolské éry bylo území Uzbekistánu součástí Čagatajského chanátu. V 15. století termín Čagataj nabyl širšího významu. Nepoužíval se jen pro kmeny za mongolské nadvlády, ale začalo se tak nazývat veškeré turcké obyvatelstvo Mavérannáhu.

V polovině 14. století, kdy nastoupila k moci dynastie Šejbánovců, jejíž kmeny původně kočovaly jihovýchodně od Uralu, převzala jméno „Uzbek“, podle chána Uzbeka, který panoval Zlaté hordě v letech 1312–1341. Počátkem 16. století opustily uzbecké kmeny oblast Dešt-i Kypčaku a odešly do Mavérannáhu. Zde tedy Uzbeci tvořili poslední a nejmladší etnickou vrstvu, začlenili se do zdejšího obyvatelstva a předali mu své jméno.

V souvislosti s Uzbeky je vhodné zmínit také Sarty, kteří jsou považováni za potomky nejstarších obyvatel Uzbekistánu. Sartové byli usedlí zemědělci a nevyskytovalo se u nich

³⁹ Tamtéž, s. 12.

rodové dělení, jaké je známé u kočovných etnik. Slovo „Sart“ bývá vysvětlováno jako „vůdce obchodní karavany“, ze sanskrtského slova *sartavacha*. Toto pojmenování bylo používáno pro usedlé obyvatelstvo jak turkické, tak i íránské. Ve stejném smyslu ho užívají středověcí autoři (al-Kašgárí), mongolské prameny ze 13. století a rovněž prameny uzbecké ze 16.–17. století.⁴⁰

4.5. Karakalpakové

Proces formování karakalpackého etnika probíhal v oblasti Aralského moře a byl úzce spojen s etnogenezí ostatních turkických etnik Střední Asie, především s Kazachy a Uzbeky. Nejstaršími kmeny, které se podílely na etnogenezi Karakalpaků, byly kmeny žijící u jižních břehů Aralského moře, jež byly součástí sako-masagetských kmenových svazů. Na etnickém základě sako-masagetských kmenů a částečného mísení s příchozími Huny (konec 2. stol. př. n. l.– 4. stol. n. l.) a později Turky (6.–8. století), vznikala raně středověká etnika Přiaralí, Pečeněhové a Oghuzové. Středověcí Oghuzové a Pečeněhové byli pod silným politickým vlivem Chórezmu.

Kmeny Pečeněhů a Oghuzů v 8.–11. století tvořily základ karakalpackého etnika. Do konce 9. století se teritorium Pečeněhů rozprostíralo od Uralu po Volhu a hraničilo s územím Maďarů. Na počátku 10. století Oghuzové společně s Chazary, vytěsnili západní část pečeněžských kmenů, které přesídlily do jihoruských stepí. Později pak Pečeněhové zaujali rozsáhlé území jižní Kyjevské Rusi od Chazarského kaganátu po Byzanc. V oblasti Aralského moře zůstali východní Pečeněhové, kteří jsou v historických pramenech nazýváni „tureckými“ kmeny, na rozdíl od západních, „chazarských“ kmenů. Východní Pečeněhové v dalších historických událostech vystupovali jako spojenci Oghuzů, a to i v případech, kdy vedli boje s příbuznými západními Pečeněhy. Zejména tato skupina východních Pečeněhů je spojována s formováním Karakalpaků.

Pod tlakem Kypčaků se část východních Pečeněhů a Oghuzů přesunula na hranici Kyjevské Rusi a usídlili se v povodí řeky Ros (přítok Dněpru). Ve 12. století se v ruských letopisech poprvé objevuje název tohoto obyvatelstva pod termínem Karakalpakové.⁴¹ Karakalpakové se aktivně účastnili politického života Kyjevské Rusi. Etnonymum Karakalpak se ve stejné době (12. stol.) vyskytuje rovněž v Přiaralí, které se používalo pro východní Pečeněhy. Součástí Kypčaků, kteří ovládali území Oghuzů, se stal kmen Karabörkli, jehož název je identický s termínem Karakalpak. Badatelé předpokládají, že etnonymum Karakalpak je kypčacký termín, který byl použit pro příchozí kmeny z oblasti Irtyše

⁴⁰ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Srednej Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 170.

⁴¹ *Kara* – černá, *kalpak* – druh čapky.

k oghuzsko-pečeněžským kmenům, kteří ovládli Přiaralí a dolní tok Syrdarji, v souvislosti s barvou jejich čapek. Od Polovců přejalo toto etnonymum také obyvatelstvo Kyjevské Rusi.⁴² Od Kypčaků byl převzat nejen název Karakalpak, ale též jazyk. Důkaz souvislosti etnogeneze Karakalpaků s kmenovými svazy Přiaralí 12.–13. století podává jeden z karakalpackých kmenů 19. a počátku. 20. století s pojmenováním Kypčak, s rodem pečenežského původu Kangly.⁴³ Tyto názvy se dochovaly v rodové struktuře Uzbeků, Kazachů i jiných turkických etnik, jejichž etnogeneze byla spojena s jednou epochou, územím a etnickým středem.

Ve 13. století byli Karakalpakové, kteří se zrovna konsolidovali, podmaněni Mongoly, což se odrazilo na jejich kmenové a rodové soustavě. Vzniklo tak mnoho kmenů a rodů majících mongolské pojmenování, například Kungrat, Kijat, Mangyt, atd. Avšak všechna mongolská pojmenování nesvědčí o mongolském původu. Je známo, že obyvatelstvo mongolských ulusů bylo v základech turkického původu. Mongolové zde představovali pouze nepatrnou vrstvu aristokracie a vojska. Mnoho turkických etnik si zachovalo mongolské pojmenování ještě v 19. a začátkem 20. století.

Nedostatek pramenů neumožňuje sledovat další osud Karakalpaků v době poslední fáze mongolské nadvlády, ale lingvistické analýzy dokazují, že v 17. století tvořili Karakalpakové součást Nogajského chanátu. Ze všech turkických jazyků stojí právě karakalpačtina nejbližší nogajštině. Karakalpakové, podle dostupných pramenů, vstoupili do Nogajského svazu v 15.–16. století. V rámci jejich politického sjednocení se završil rovněž proces jejich etnogeneze, jazyka i kultury, která je spojena se starověkými centry středoasijské civilizace (Chórezm), s Dešt-i-Kypčackou stepí, oblastmi dolní Syrdarji (Kazachstán) a také s kulturou etnik Přiaralí, Povolží a severního Kavkazu.

Ve středoasijských dokumentech konce 16. století se Karakalpakové poprvé popisují jako osobité etnikum, žijící v povodí střední Syrdarji a v okolí města Sygnak. Zdroje ze 17. století umožňují identifikovat území obývané Karakalpaky. Jejich hlavní část sídlila kolem řeky Syrdarji mezi městem Turkestan a horami Karatau a byla podřízena Bucharskému chanátu. Druhá část sídlila v horních tocích řek Ural a Emba. Další skupina sídlila na konci 17. století v dolině Zeravšán. Karakalpakové se podíleli na politickém životě nejen Bucharského, ale i Chívského chanátu.⁴⁴

⁴² S. P. Tolstov (ed.). *Narody Srednej Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 412.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ Tamtéž, s. 413.

5. JAZYKY

Ještě než se na území Střední Asie rozšířily převážně jazyky turkické, zaujímaly zde výsadní postavení především jazyky íránské, které se v současnosti dělí na dvě základní skupiny: západní a východní.

Mezi historicky nejstarší východoíránské jazyky patří jazyk Avesty, posvátné knihy zoroastrismu, z období mezi 2.–1. tisíciletím př. n. l. Tento jazyk je ale znám pouze z náboženských textů. Ve starověku zaujímaly široké teritorium především jazyky saské. V současnosti jsou zastoupeny mizejícími pamírkými jazyky v hornobadachšánské oblasti Tádžikistánu, které jsou považovány za dědice jihovýchodních saských dialektů. Druhá skupina saských jazyků, do které patří dialekty Massagetů, Dachů, Alanů, Skytů a Sarmatů, byla rozšířena v kaspických a aralských stepích.

Dalším, velmi významným jazykem byla sogdština,⁴⁵ psaná přizpůsobeným aramejským písmem.⁴⁶ Nejstarší údaje v sogdštině, ve formě krátkých nadpisů na mincích, pocházejí z 2. století př. n. l. Nejvíce se tento jazyk uplatňoval na počátku 1. století n. l. v oblastech Samarkandu, Buchary, Čače, Sedmiříčí a Čínském Turkestánu. V období mezi 4.–10. stoletím nabyl na významu především samarkandský dialekt sogdštiny, který se stal jazykem vědy, literatury, náboženství a v neposlední řadě také jazykem mezinárodní obchodní komunikace.

Do stejné jazykové skupiny patří též chórezmský jazyk, používaný na území Chórezmu a části mervské oázy. Nejstarším dokladem tohoto jazyka je nápis na fragmentu nádoby z období 3.–2. století př. n. l. Chórezmská fonetika se v 10.–11. století přizpůsobila arabsko-perskému písmu, ale až do 13. století se tento jazyk dochoval, vedle arabštiny a tádžičtiny, jako jazyk hovorový a literární.

Z východoíránských jazyků stojí za zmínku také jazyk baktrijský, rozšířený ve 3.–2. století př. n. l. v době vlády Řecko-baktrijského království, v oblasti severního Afghánistánu a jižního Tádžikistánu. Baktrijské písemnictví se vyvinulo na základě řeckého písma a stalo se také oficiálním písmem Kušánské říše. Kolem 4. století n. l. si ho osvojili i Heftalité. Ještě do příchodu Arabů, začal být baktrijský jazyk ve městech vytlačován tádžičtinou, ale ve venkovských oblastech Tocharistánu se udržel pravděpodobně až do 11. století.⁴⁷

⁴⁵ Za pokračovatele sogdštiny je považován minoritní jagnóbský jazyk, kterým se v současnosti hovoří v Tádžikistánu.

⁴⁶ Aramejštiny byla jedním z úředních jazyků Achaimenovské říše. V 6. století př. n. l. ji úředním jazykem ustanovil Dáreios I.

⁴⁷ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 143.

Do skupiny západoíránských jazyků na území Střední Asie patří parthský jazyk, kterým se hovořilo v jižním Turkmenistánu a v Chorásánu až do 6. století n. l. Právě tento jazyk ovlivnil slovní zásobu střední perštiny, která se stala dominantním jazykem za vlády Sásánovců. Na jejím základě vznikla v 7. století novoperština. Za přímého dědice tohoto jazyka je považována tádžičtina.

Nejstaršími doklady turkických jazyků jsou orchonské nápisy z 8. století n. l., vytesané do kamenných stél, které byly vytvořeny na počest významných panovníků či vojevůdců. Například nejdelší nápis (89 řádků) oslavuje tureckého kagana Bilgeho (716–734). Písmo, které je zde použito bývá nazýváno runovým. Bylo odvozeno z aramejského písma, jež je upraveno tak, že dokonale vyhovuje potřebám turečtiny. Tuto formu jazykového zápisu, na začátku své vlády převzali také Kyrgyzové a Ujguři. Později starou runovou abecedu Turků nahradilo písmo odvozené z písma sogdského, nazývané ujgurské. Za mongolské říše se právě ujgurština stala *linguou francou* celé oblasti. Ve 13. století byla také v turfanské ujgurštině sepsána verze eposu západních Turků *Oghuzname*. V 15. století se podobným způsobem uplatnila tzv. čagatajština. Tvůrcem tohoto starouzbeckého jazyka byl Alíšer Navoi (1441–1501), ministr a básník na timurovském dvoře v Herátu.

Na základě jazykových záznamů se turkické jazyky chronologicky dělí na tři základní období. Jazyky, kterými se hovořilo od 8.–10. století se nazývají staroturecké, od 11.–15. století jsou to jazyky středoturecké, a od 16.–20. století se označují jako novoturecké. Od poloviny 20. století, kdy docházelo k jazykovým reformám se pro tyto jazyky užívá termín současné jazyky. Chronologické rozdělení je založeno spíše na vnějších faktorech, než na vnitřní historii těchto jazyků.

Do vývoje turkických jazyků vstupovaly různé etnické elementy, které měly menší, či větší vliv na jejich formování. Tyto jazyky mají nejen společné rysy, ale také odlišnosti, které jsou podmíněné rozdílným původem a rozdílnými historickými vztahy. Každý z turkických jazyků Střední Asie je zastoupen několika dialekty, z nichž největší variabilitu vykazuje především uzbečtina. Charakterizovat a rozčlenit turkické dialekty se pokusil N. A. Baskakov.⁴⁸ Do dialektů kromě vnitřních procesů, zasahovaly také vnější faktory, které rozdělil do čtyř skupin. První faktor tvoří rozdílný stupeň socioekonomických formací. Baskakov v této souvislosti uvádí, že kočovní pastevci měli vysoký stupeň jazykové nivelizace zvláštností jazyka a menší rozdíly uvnitř dialektů. Naopak u usedlých zemědělců byly tyto rozdíly značně vyšší a nivelizace postupovala velmi pomalým tempem. Dialekty

⁴⁸ N. A. Baskakov. *Vvedenie v izučenie tjurskych jazykov*. Moskva, 1969, s. 139–143.

kočovných pastevců pokládá za nejstarší typ dialektového systému, naopak za nemladší typ pokládá dialekty obyvatel městských center a jejich okolí. Druhý faktor závisí na homogenitě nebo heterogenitě kmenové a rodové struktury daného etnika. Homogenními označuje dialekty Turkmenů, pocházející z Oghuzů, heterogenitu vykazují dialekty Uzbeků, pocházející z Karluků, Oghuzů a Kypčaků. Další skupinou jsou dialekty, které závisí na geografickém rozšíření konkrétního etnika a jeho sousedství s nositeli jiných jazyků. Jako příklad lze uvést kyrgyzštinu, v jejímž severním dialektu zůstaly jen stopy vnitřních rozdílů, a jižní dialekt, který je výsledkem vzájemného působení kyrgyzštiny s uzbečtinou. Nakonec na všechny dialekty každého jazyka působili různé substrátové vlivy.

Současné turkické jazyky Střední Asie, kazaština, kyrgyzština, turkmenština, uzbečtina a karakalpačtina, bývají společně řazeny do velké altajské jazykové rodiny. Kazaština se spolu s kyrgyzštinou a karakalpačtinou v současnosti řadí do kypčacké (severozápadní) skupiny turkických jazyků a její jihokypčacké podskupiny. Turkmenština spadá do skupiny oghuzské (jihozápadní) a její východní podskupiny a uzbečtina patří do ujgurské (jihovýchodní) skupiny a její západní podskupiny.⁴⁹ Společnými typologickými rysy turkických jazyků jsou aglutinační morfologie, SOV slovosled, bohatý vokalismus, pádový systém založený na aglutinaci a synharmonismus, který ale není zachovaný ve stejné míře.

5.1. Kazaština

Vytváření kazašského jazyka bývá spojováno především s formováním kmenových svazů Kypčaků a Pečeněhů, později s územím Zlaté hordy, a po jejím rozpadu s Nogajským chanátem. Kromě jazyků turkických kmenů, vstupovaly do kazaštiny také prvky jazyků íránských. Ustálenou podobu získává pravděpodobně v období mezi 15.–16. stoletím, kdy se kazašské etnikum vyděluje z kočovného společenství Uzbeků a vytváří samostatnou politickou jednotku.

Kazašský literární jazyk vznikl na základech arabské abecedy v 2. polovině 19. století. Od roku 1929–1938 se psal latinkou, potom azbukou. Od 90. let 20. století jsou u všech středoasijských republik snahy o opuštění azbučné grafiky. Kazaština patří do severozápadní, neboli kypčacké skupiny turkických jazyků a je rozdělována na tři základní dialekty, severovýchodní, jižní a západní.

⁴⁹ N. A. Baskakov dělí turkické jazyky Střední Asie do čtyř skupin: karlucké (uzbečtina, ujgurština), kypčacké (kazaština, karakalpačtina), oghuzké (turkmenština) a kypčacko-kyrgyzské (kyrgyzština). Všechny tyto jazyky jsou ovlivněny starou a střední íránštinou, později perštinou, arabštinou a ruštinou. In: N. A. Baskakov. *Altajskaja semja jazykov i jeje izučenje*. Moskva, 1981, s. 100–105.

Severovýchodní dialekt pochází z jazyka používaného kmeny Argynů, Najmanů, Kirejů, Kypčaků a Kongratů, a tvořil základ pro literární jazyk. Jižní dialekt pochází z jazyka kmenů Ujsunů, Žalairů, Kanglů a Dulatů. Od severovýchodního dialektu se odlišuje těmito znaky: a.) sporadickým přechodem neznělého $k > g$ na začátku slov, například *guriš*, namísto *kuriš* „rýže“, b.) přechodem $ž > j$ na začátku slov, například *jak*, namísto *žak* „směr“, c.) nepřítomností asimilace $l/d/t$, například *manlaj*, namísto *mandaj* „čelo“, d.) přechodem $s > š$, například *myšyk*, namísto *mysyk* „kočka“, e.) přítomností formy imperativně-optativního způsobu 1. osoby plurálu *-aly/-eli*, například *baraly*, namísto *barajik* „půjďme“, f.) plnější formou pospozice *mynan*, namísto *men*. Západní dialekt pochází z jazyka kmenového svazu Alšynů a je v základě podobný jižnímu. Odlišuje se od něj pouze některými zvláštnostmi, například: a.) přechodem širokého $o > u$ například *kul*, místo *kol* „ruka“, b.) změnou $j > n$ v tázacím zájmenu *kanda*, místo *kajda* „kde“, c.) zkrácenou formou přivlastňovacího zájmena 1. pádu plurálu, například *bizin*, namísto *bizdin* „náš“ d.) paralelním užíváním forem ve slovesném významu minulého času *bardy/baruuly* aj. Kazaština se spolu s karakalpačtinou a nogajštinou od ostatních jazyků kypčacké skupiny liší v nahrazení $č > š$, například ve slově *kaš*, namísto *kač* „utéci“, a nahrazením $š > s$, například ve slově *kys*, namísto *kyš* „zima“.

5.2. Kyrgyzština

Vznik kyrgyzského jazyka s jeho současnou strukturou, je kladen do velmi pozdního období, i když jeho podklad tvořily jazyky starých kyrgyzských kmenů, žijících v 1. století n. l. na Jeniseji. Podle typologie se předpokládá, že se kyrgyzský jazyk v minulosti podrobil asimilaci kypčackými jazyky a spolu s nimi ho výrazně ovlivnil také mongolský jazyk. Zvláštnosti, kterými se kyrgyzština odlišuje od druhých kypčackých jazyků (například desonorizace koncových souhlásek a jejich sonorizace v intervokální pozici), jí sbližuje se skupinou altajských jazyků v geografickém smyslu, a konkrétněji s altajským jazykem.

Kyrgyzský jazyk náleží do severozápadní skupiny turkických jazyků a její jihokypčacké podskupiny. Kyrgyzština se dále dělí na dva základní dialekty, severní a jižní, které se od sebe liší například: a.) počátečním *dž* v severních dialektech, místo *dž/j* v jižních, b.) přítomností dlouhých vokálů v severních dialektech, které jsou v jižních nahrazeny diftongy,⁵⁰ c.) nepřítomností vokálu *ə* v severních dialektech a jeho přítomností v dialektech jižních.

⁵⁰ Dvojhláska. Dvojhlásky jsou obvykle tvořeny jedním vokálem a jedním polovokálem, který může být buď na první (např. slovenské *ô* (uo), nebo na druhé pozici (např. české *ou*).

5.3. Turkmenština

Turkmenský jazyk se zformoval mezi západními oghuzskými kmeny, které v 8. století n. l. žily v aralské oblasti a byl ovlivněn také jazyky Saků, Massagetů a obyvatel Chórezmu. Značný vliv na turkmenštinu měl rovněž literární jazyk Karachánovců v 10.–11. století. Tento jazyk byl vytvořen na základě ujgurských, turgešských a karluckých dialektů, které později tvořily základ starouzbekého (čagatajského) jazyka. Ve 12.–15. století nabyt turkmenský jazyk některé rysy kypčackých jazyků prostřednictvím jazyka Uzbeků žijících v Chórezmu. V 15.–17. století hrál důležitou roli ve formování starého turkmenského literárního jazyka a zčásti i jazyka hovorového, tehdejší starouzbeký literární jazyk.

Turkmenština se řadí do jihozápadní, neboli oghuzské skupiny a její východní podskupiny a dále se dělí na dva systémy dialektů. První skupina dialektů obsahuje jazyk Jomutů (západ Turkmenistánu a velká část Tamauzské oblasti), Tekinců (centrální Turkmenistán, od Kyzyl Arvatu po Bajram Ali), Goklenů (Karakalinská oblast), Salyrů (Serachská oblast a severní část Čardžouzské oblasti), Saryků (Jolatanská a Tachtabazarská oblast) a Ersarů (východ Turkmenistánu, na hranicích Čardžouzské a Kerkinské oblasti). Do druhé skupiny, v oblasti na hranicích s Íránem a Uzbekistánem, patří dialekty kmenů Nochurli, Ejnauli, Chasarli, Nerezim aj. Charakteristickými rysy, kterými se tyto dialekty odlišují od první skupiny, jsou například: a.) nahrazení koncových okluzivních souhlásek $g > k$, b.) nahrazení interdentalních s, z na dentální s, z , c.) narušení synharmonie.

Turkmenština má své specifické znaky, které ji odlišují od ostatních jazyků oghuzské skupiny, ke kterým například patří: a.) přítomnost primárních dlouhých vokálů, což je reflexe starého původu turkmenštiny a jejích vztahů s východními turkickými jazyky, b.) labiální harmonie širokých vokálů *bolon – bolgon*, což je také pozůstatek vztahu s východní skupinou, c.) přítomnost interdentalních hlásek $\text{š}, \text{ž}$, d.) přítomnost paralelních variant kořene *bol-* a *ol-*, „být“, „stát“, e.) přítomnost znělého, velárního, okluzivního ğ například ve slově *ğyz* „dívka“, f.) přítomnost variant záporné formy participia budoucího času na *–mar/-mer*, namísto *–maz/-mez* v ostatních oghuzských jazycích, g.) preference používání formy *gan/gen, an/en*, namísto *–dyk/-dik* v ostatních oghuzských jazycích. Základem spisovného jazyka se stal jomutský dialekt. Ve 20. století se turkmenština psala modifikovanou arabštinou, od roku 1928 latinkou, od roku 1940 azbukou.

5.4. Uzbečtina

Uzbecký hovorový jazyk se vytvářel z jedné strany na základě starých ujugurských, turgešských a karluckých jazyků, z druhé strany na základě jazyka Oghuzů a Kypčáků. Velký vliv na uzbečtinu měly také íránské jazyky. V 15. století vznikl literární, starouzbeký (čagatajský) jazyk, který se po rozpadu vlády Timurovců stal jazykem Bucharského, Kokandského a Chívského chanátu.

Uzbečtina má mnoho dialektů, které se od sebe poměrně dosti liší. Tato rozdílnost je připisována pestré soustavě etnických skupin, které se podílely na etnogenezi Uzbeků. V uzbečtině lze vysledovat tři základní linie dialektů, a to synharmonický kypčacký dialekt, který se ocitl v Transoxánii s příchodem kočovných Uzbeků, dále karlucký dialekt bez vokální harmonie, jímž se hovořilo ve Fergháně, a který byl silně ovlivněn arabštinou a perštinou a oghuzský dialekt v Chívě, rovněž se značně patrným vlivem perštiny. Spisovná, kodifikovaná uzbečtina vychází z dialektu karluckého, z tzv. městských (taškentsko-ferghánských) dialektů.

Podle klasifikace A. K. Borovkova⁵¹ se uzbečtina dělí na dvě skupiny dialektů, z nichž se druhá ještě rozpadá na dvě další kategorie. První skupina zahrnuje středouzbeký dialekt, neboli tzv. „*okajícť*“, ke kterému patří dialekty městských center a přiléhajících oblastí (Taškent, Samarkand, Buchara, Katta Kurgan, Karši, Džizak, Andižan, Kokand, Margelan, Namangan atd.) Tato skupina je charakteristická: a.) přítomností pouze šesti vokálních fonémů *i, u, e, ə, o, ǎ*, místo devíti v ostatních dialektech, b.) přítomností labializovaného vokálu *ǎ (o)*, nahrazujícího *a* u druhých dialektů c.) nepřítomností synharmonie. Druhá skupina dialektů, tzv. „*akajícť*“ se vyznačuje: a) přítomností osmi až deseti vokálů, b.) vokálem *a* namísto *ǎ (o)*, c.) přítomností synharmonie. Tato skupina se dále dělí na dvě podskupiny, na tzv. „*jokajícť*“, severozápadní dialekt (jižní chórezmské a jižní kazašské dialekty), který používá počáteční souhlásku *j*, například ve slově *jol* „cesta“, *jan* „bok“, „strana“, a na tzv. „*džokajícť*“, jižní dialekt (Kaškadarynská nížina, Samarkandská oblast), který se vyznačuje počáteční souhláskou *dž* místo *j* například *džol* „cesta“, *džan* „bok“ atp. Uzbečtina se původně psala modifikovaným arabským písmem, potom latinkou a následně azbukou.

⁵¹ N. A. Baskakov. *Vvedenie i izučenie tjurkskich jazykov*. Moskva, 1969, s. 308.

5.5. Karakalpačtina

Karakalpačtina se zformovala mezi kmeny, které později tvořily součást kmenových svazů Pečeněhů (10.–11. století) a Polovců (11.–13. století), Zlaté Hordy (13.–15. století), a Nogajského chanátu. Tyto jazyky, které tvořily základ současného karakalpackého literárního i hovorového jazyka, podlely také vlivu bulharských jazyků (difongizace počátečních širokých labiálních vokálů, nepřítomnost souhlásky *č*) a jazyků oghuzských, což se projevuje znělými souhláskami *g* a *d* na počátku slova, například *dize* „koleno“, *guz* „podzim“, a rovněž vykazují vliv chórezmského jazyka.

Karakalpačtina patří do jihokypčacké podskupiny kypčackých jazyků a dělí se na dvě základní skupiny dialektů, severovýchodní a jihozápadní. Severovýchodním dialektem hovoří obyvatelé Tachtakupyrské a Mujnaské oblasti. Ke stejné skupině patří také smíšené dialekty Tachtakupyrské oblasti, které se vyvinuly na základě vzájemného působení kazaštiny a karakalpačtiny. Jihozápadním dialektem hovoří ostatní obyvatelé Karakalpakstánu. Tato skupina obsahuje několik dialektů, které jsou založeny na vzájemném vlivu karakalpakských, turkmenských i uzbekých dialektů.

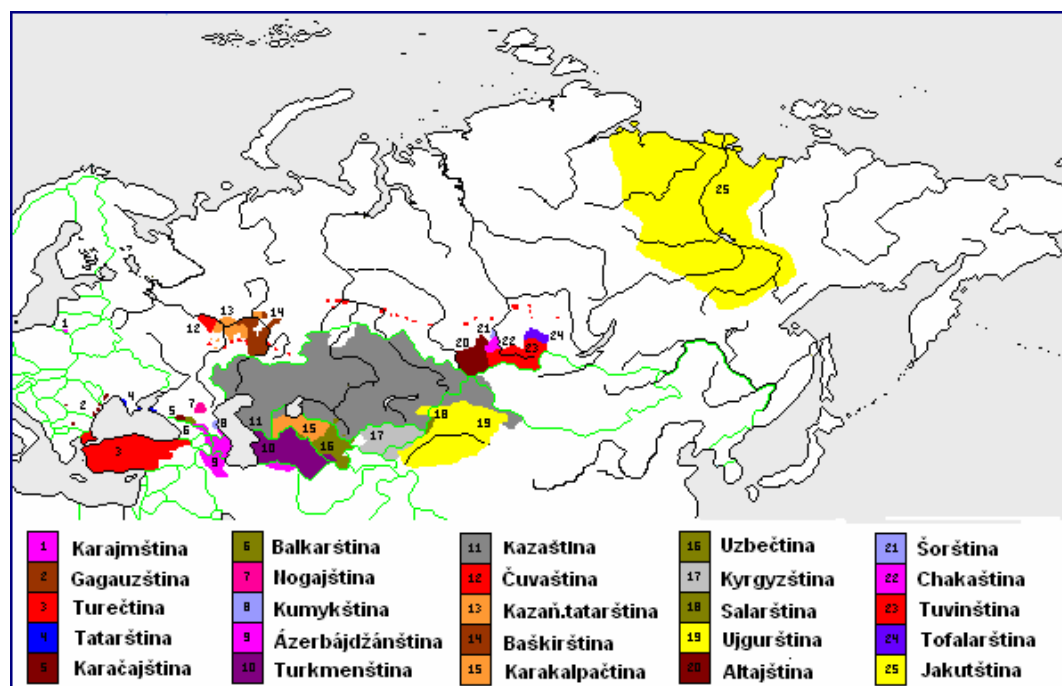
Charakteristickými znaky odlišující severovýchodní skupinu dialektů od skupiny jihozápadní jsou například: a.) nepřítomnost fonému *a* v severovýchodní skupině, který se naopak vyskytuje v jihozápadním dialektu, b.) méně vyjádřená labiální harmonie vokálů v severovýchodním dialektu, c.) přítomnost nelabiálních, úzkých samohlásek v severovýchodním dialektu a labiálních v jihozápadní skupině, například *myltyk* – *multuk* „zbraň“, d.) charakteristické „žokání“ v severovýchodních dialektech a „džokání“ v jihozápadních dialektech, e.) převažující výskyt zvukného *b* v počátku slov v severovýchodním dialektu a výskyt *b/p* v jihozápadním dialektu, například *bakyr* – *pakyr* „křičet“, f.) převažující výskyt neznělého *t* a *k* na začátku slova v severovýchodním dialektu a výskyt běžných znělých souhlásek v dialektu jihozápadním, například *tuz–duz* „sůl“, g.) nepřítomnost fonému *h* v severovýchodním dialektu, narozdíl od jeho přítomnosti v jihozápadní skupině atd.

Tabulka č. 1. Klasifikace turkických jazyků (podle L. Johansona).*

jihozápadní (oghuzská) skupina	západooghuzská	osmanština (zaniklá), turečtina gagauzština ázerbájdžánština balkánská turečtina
	východooghuzská	turkmenština
		chórásánština
	jihoooghuzská	afšarština íránské dialekty (Gašghai, Songhori atd.)
severozápadní (kypčacká) sk.	západokypčacká	kumykština karačaj-balkarština krymská tatarština, urumština krymčak
		kumánština (zaniklá)
		karaimština
		kazaňská tatarština
	severokypčacká	mišarština baškirština západosibiřská tatarština
jihovýchodní (ujgurská) skupina	západní	kazaština karakalpačtina kyrgyzština nogajština kypčacká uzbečtina
		uzbečtina
		ujgurština taranči
	východní	západní ujgurština (žlutí Ujguři)
		salarština
		staroturečtina (zaniklá) čagatajština (zaniklá) aini ili turki
severovýchodní (sibiřská) sk.	severosibiřská	jakutština dolganština
	jihosibiřská	tuvinština tofalarština chakasština fu-jü gïrgïs šorština čulymština altajština
oghur skupina		čuvaština chazarština (zaniklá) avarština (zaniklá) bulharština (zaniklá) hunština (zaniklá)
arghu skupina		chaladžština

* L. Johanson. *The Turkic languages*. Londýn 1998.

Mapa č. 14. Geografické rozšíření turkických jazyků.

Tabulka č. 2. Ukázka podobnosti vybraných slov v turkmenštině, kazaštině, kyrgyzštině a uzbečtině.

	turkmensky	kazašsky	kyrgyzsky	uzbecky
otec*	ata	ata	ata	ota
matka	ene	ana	ene	ona
muž	erkek	er(kek)	erkek	erkak
dívka	gyz	k'yz	kyz	k'yz
nevěsta	gelin	kelin	kelin	kelin
krev	gan	kan	kan	kon
oko	göz	köz	köz	ko'z
ucho	gulak	k'ulak	kulak	k'ulok
nos	burun	murin	murun	burun
kůň	at	at	at	ot
pes	it	it	it	it/koppak/kučuk it
oheň	ot	ot	ot	ot
voda	suv	su	suu	suv
bůh	tanry	täniri	tenir	tangri
bílá	ak	ak	ak	ok
černá	gara	k'ara	kara	k'ora

*otec-předeek

6. NÁBOŽENSTVÍ

V průběhu historie do života turkických kočovníků zasahovaly různé náboženské systémy, které v menší či větší míře zanechaly stopy na jejich původních kulturech a mytologii.

Na území Střední Asie to byl především zoroastrismus⁵² (2.–1. tisíciletí př. n. l.), íránské náboženství uplatňující dualistické pojetí světa na princip dobra a zla. Nejvyšší bůh Ahura Mazda, bůh dobra, světla a života, stojí v protikladu k Angra Mainjuovi (Ahriman), bohu zla, temnoty a smrti. Dobro bylo tam, kde žili zemědělci, a zlo se nacházelo ve stepích a pouštích, tedy v neúrodných částech země, kde žili kočovníci. Zoroastrismus uctíval oheň a zakazoval krvavé oběti, které by znečistily zemi. Byl rozšířen v Sogdianě a Baktrii a za říše Sásánovců (3. století n. l.) se stal státním náboženstvím. Pozůstatek zoroastrismu představují oslavy Nového roku, původně tzv. *Nauróz*, které symbolickým opakováním kosmogonie obnovovaly svět.

Dalším náboženstvím, které proniklo na toto území za vlády kušánského panovníka Kanišky (1.–2. století n. l.), byl buddhismus. Přestože se zde poměrně rychle rozšířil, nedošlo k jeho hlubšímu zakotvení, jelikož zasáhl především vládnoucí vrstvy.

Ve Střední Asii zaznamenal úspěch manicheismus,⁵³ který od zoroastrismu převzal dualismus principů světla a tmy. V 5. století n. l. se přes Sogdianu šířil také do stepí, mezi turkofonní etnika, a dále na východ až do Číny. V 8. století ho přijali Ujguři, jako své oficiální náboženství.

Spolu s manicheismem se ve stejné době objevuje ve Střední Asii nestoriánství.⁵⁴ Hlavním centrem tohoto učení se stal Merv, ve kterém bylo zřízeno biskupství. Odtud se vysílaly misie do Sogdiany a do oblastí, kde žili kočovníci. Údajně již v 7. století konvertovaly ke křesťanství dva turkické kmeny.⁵⁵ Většinovým vyznáním se toto náboženství stalo v 9. století v Chórezmu a mělo se zde udržet až do 13. století. Christianizovaní byli také Kereité, Najmané a ve 12. století i Kypčakové jihoruských stepí, u nichž dokonce existovala církve s aktivním duchovenstvem. Dokladem o úspěšném šíření křesťanství mezi turkickými etniky je *Kodex Cumanicus* (kolem roku 1300), který obsahuje soubor křesťanských textů v kypčackém jazyce.

⁵² Zakladatelem byl Zarathuštra, pocházející pravděpodobně z Chórezmu. Toto učení je sepsáno v Avestě, posvátné knize zoroastrismu, která existuje už jen v novější verzi, z období mezi 3.–9. stoletím n. l.

⁵³ Manicheismus byl založen Babylónanem Máním ve 3. století n. l. a spojoval náboženské představy zoroastrismu a křesťanství.

⁵⁴ Zakladatelem byl cařihradský biskup Nestorius (cca 380–cca 454). Podstatou nestoriánství bylo odmítnutí Panny Marie, jako bohorodičky, jelikož v Ježíši Kristu existují dvě osoby, božská a lidská. Tudíž Marie není Matkou Boží, ale Kristovou.

⁵⁵ J. P. Roux. *Dějiny Střední Asie*. Praha, 2007, s. 165.

Největší vliv ve Střední Asii zaznamenal bezesporu islám, který sem pronikl společně s arabskou invazí v 8. století. Za své státní náboženství ho zprvu přijala dynastie Karachánovců (10. století). Většího významu dosáhl islám ve 14. století zásluhou Uzbek chána a Tugluk Timura. Chán Uzbek nechal tuto víru vyhlásit jako závaznou a odstranil množství šamanů a buddhistických lamů. Počínaje tímto panovníkem, byli všichni chánové islámského vyznání. Toto náboženství značně posílilo také v období uzbeckých chanátů, Bucharského, Chívského a Kokandského, kde mělo muslimské duchovenstvo dominantní postavení v kultuře i v ekonomické oblasti.

Přesto nebyla islamizace turkických etnik úplná a neodstranila původní kultury založené na uctívání přírody a předků, které byly silně zakořeněné zejména u obyvatel stepí. K nezakotvení islámu přispívala také skutečnost, že byl pro většinovou populaci nesrozumitelný. Některá kazašská etnika nebyla islamizovaná až do 19. století a v téže době rovněž mnozí Kyrgyzové neznali muslimská dogmata a obřady, přestože se označovali za muslimy.⁵⁶

V souvislosti s islámem je třeba zmínit také sufismus,⁵⁷ který ve Střední Asii našel uplatnění, zejména z důvodu svého ritualismu, který byl obyvatelům stepí mnohonásobně bližší, nežli teologické koncepce. Složitě filozofické pojetí sufismu pochopitelně nebylo „obyčejnými“ lidmi přijato, ale dosáhl rozšíření ve zjednodušených formách, které byly spjaty se šamanismem. Pro řadového muslima byl *súfí* prostředníkem mezi bohem a lidmi, který byl schopen v extatickém stavu obdržet božskou intuici a činit zázraky, podobně jako šaman. Také některé znaky oděvu kazašských a kyrgyzských potulných dervišů (*divana*, *duvana*, *duana*, *dumana*) splývaly s atributy šamanismu. Jedná se především o čapku z labutě a hůl se zvoníci přívěsky.

6.1. Kosmologie a kult přírody

Svět byl podle kočovníků rozdělen na tři části: nebe, zemi a podsvětí, které jsou mezi sebou spojeny ústřední osou. Tato osa světa prochází otvorem, kterým bohové mohou sestupovat na zem a mrtví do podsvětí. Stejným otvorem putuje i šamanova duše, která se podle potřeby může dostat jak k nebeským bohům, tak k vládci podsvětní říše. Představa o ose světa se přenesla i do mikrokosmu lidského obydlí. Horní otvor v jurtě, kudy uniká dým, je připodobněn k otvoru do nebes a umožňuje tak komunikaci s bohy. Proto se tomuto místu

⁵⁶ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 187.

⁵⁷ Mystické hnutí v rámci islámu. Jeho stoupenci se již v 8. století sdružovali do škol. Jedná se o směr, který klade velký důraz na náboženský prožitek, který je rituálně organizován. Cílem mystikova poznání je sjednocení s Bohem.

přikládal zvláštní význam při různorodých obřadech. Střed světa symbolizovala také hora či strom, který spojoval tři kosmické oblasti: koruna zasahovala do nebeského světa, kmen spočíval v pozemské sféře a kořeny se nořily do podsvětí.

Svět byl vnímán jako koule, která je středem vesmíru a kolem ní se rozprostírá voda. Aby se Země nepotopila do vesmírného oceánu, byla podpírána zvířetem. Buďto spočívala na zádech velké ryby, nebo na rohách modrého býka. Jestliže se býk unavil a přidržel svět pouze na jednom rohu, docházelo k zemětřesení. Hvězdy byly hory z drahokamů a každá z hvězd byla duší konkrétního člověka. Když člověk zemřel, spadla i jeho hvězda. Významná byla Polárka, kterou Krygyzové nazývali „železnou koulí“ (*temir kazyk*) a sloužila jako orientační bod. Velká medvědice byla dušemi sedmi zlodějů (*džety karakči*), v jejichž blízkosti se nalézala unesená dcera, Plejády. Pastýřskou hvězdu představovala Venuše, po jejímž objevení se zaháněla zvířata do aulu. Mléčnou dráhu nazývali „ptačí cestou“ (*kuš džol*). Očistnou moc měl Měsíc, nesmělo se však na něj dlouho hledět. Věřilo se, že ho obývá stará žena, která by člověku mohla spočítat všechny řasy a způsobila by tak jeho smrt.

Nejdůležitějším bohem turkických kočovníků byl Tengri, bůh nebe. Podsvětní říši obýval vládce mrtvých Erklig (Erlik). Tengri, jako nebeský bůh je doložen již u Hunů ve 2. století př. n. l. a bývá spojován s přívlastky jako *üzä* „vznešený“, *kök* „nebeský“ (modrý), *möngkä* „věčný“ a *küč* „obdařený silou“. V orchonských nápisech se objevuje v souvislosti se stvořením lidí: „*Když nahoře modré nebe, dole temná země byly stvořeny, mezi nimi byli stvořeni synové člověka.*“⁵⁸ Na Tengrim závisel veškerý řád světa a osudy lidí. Svou nelibost dával najevo přírodními úkazy či katastrofami. Sami panovníci museli být uvedeni do úřadu skrze nebeského boha a stávali se tak jeho zástupcem na zemi. O tom svědčí nápisy z Orchonu, kde se píše: „*Tengri, který pozvedl mého otce kagana...Tengri, který přiděluje říši, tento Tengri i mě ustanovil jako kagana.*“⁵⁹ Tengri neměl vystavěné žádné chrámy, chrámem byla celá příroda, ale obětovala se mu zvířata, především koně a berani. Oblíbeným místem pro komunikaci s nebeským bohem byly hory, na jejichž vrcholky vystupovali vojevůdci žádající o úspěch ve svém tažení. Zřejmě v důsledku pádu velkých říší kočovníků, ztrácel Tengri postupně své důležité postavení a uvolnil místo jiným božstvům.⁶⁰ Uctívání boha nebe se ve značně transformované podobě a pod jinými názvy (např. Kudaj, Ülgen) dochovalo do počátku 20. století. Turkmeni například věřili v pána deště nazývaného Burkut

⁵⁸ M. Eliade. *Dějiny náboženského myšlení III*. Praha 1997, s. 15. Také L. N. Gumilev. *Drevnije Tjurki*. Moskva, 1967.

⁵⁹ Tamtéž, s. 15–16.

⁶⁰ M. Eliade nazývá Tengriho v této fázi religionistickým pojmem *deus otiosus*, neaktivní bůh, stvořitel. Jeho nahrazení či zmnožení označuje za univerzální jev. In: M. Eliade. *Dějiny náboženského myšlení III*. Praha 1997, s. 16.

baba, Chajdar baba měl zase na starosti vítr a Baba Dajchan byl ochráncem zemědělství. Tyto bytosti se označovaly slovem *pir*, ve významu „ochránce“, „hospodář“ a bylo jich velké množství.

Významná byla úcta k přírodě, protože být s ní zadobře znamenalo žít. Kočovníci uctívali zejména řeky, hory, pramínky, háje a také kameny, které byly kdysi, podle jejich víry, živými bytostmi. Každé takové místo mělo svého ducha ochránce. U Kyrgyzů to byl *bašattyn eesi*, ochránce pramene, *arašandyn eesi*, ochránce léčebného pramene nebo *mazardyn eesi*, ochránce posvátného místa. Stejnou roli mohly plnit také zvířecí duchové, například *ala bugu* strakatý jelen, *ak tajlak* bílé velbloudě, nebo *kanattuu žylan* okřídlený had. Ve vysokohorských oblastech se pro ducha hory stavěli *oboo*,⁶¹ kopečky z kamenů, do nichž se vkládaly rohy horských koz, jačí ocasy, či chomáčky jejich srsti. Kyrgyzové uctívali ještě božstvo *džer suu* (země-voda), kterému v době sucha přinášeli oběť v podobě ovce.

V etnonymech kočovných kmenů a rodů lze také nalézt zvířecí pojmenování, což bývá chápáno, jako pozůstatek totemismu. Například u Kyrgyzů nesou některé kmeny a rody názvy zvířat. Jedná se především o rod Bugu, což je v překladu „jelen“(maral), nebo rod Žagalmaj, „poštolka“, či rod Böru, „vlk“. Právě vlk má pro turkické kočovníky obecně velký význam, nejenže ho některé kmeny považovaly za svého předka, ale měl také magickou ochrannou moc. Jeho kůže, maso, zuby aj. pomáhaly chránit lidi, ale i zvířata od zlých sil a byly schopny léčit nemoci.

6.2. Kult předků

Jedno z hlavních míst v životě kočovníků zaujímal kult předků, jelikož život lidí závisel právě na nich, na jejich ochraně před neštěstím a nemocemi. Žít v souladu s předky znamenalo dodržovat určité etické kodexy a rituály, které duchové předků (*arvach*, *arbak*) vyžadují. Pokud by člověk nerespektoval tyto zásady, vyvolal by v nich hněv a ztratil by jejich ochranu. Velkým trestem pro člověka, který spáchal něco zakázaného, bylo sdělení předkovi o jeho činu.

Největší úcta se přičítala hrobům zemřelých příbuzných. Tato místa byla posvátná a jejich zneuctění v jakémkoliv smyslu, bylo pokládáno za urážku celého rodu a trestalo se smrtí. Kočovníci pokládali za nutné duchy předků krmit, proto se k jejich mohylám přinášely obětiny ve formě pokrmů, ale kladly se na ně také kosti zvířat. Ochrana příbuzných závisela na tom, jestli pohřeb proběhl podle daných pravidel. Po smrti člověka se každý den, po

⁶¹ Později se vlivem islámu začaly nazývat *mazar*.

čtyřicet dní (někdy jen čtyři dny) zapalovala svíce, otevíral se vchod do jurty, kde byla připravena číška s kumysem. Věřilo se, že po tuto dobu zemřelý navštěvuje svou jurtu a příbuzné. Hroby se zdobily žerdí s ocasem oblíbeného koně zemřelého, na hrobech bohatých lidí se stavěly konstrukce z hlíny či kamenů, nebo se vytvářely katakombní rodinné hrobky. Na počest předků byla u hrobů obětována zvířata a konaly se zde smuteční hostiny. To samé se provádělo pokud příbuzné postihlo nějaké neštěstí. Jako projev úcty k předkům se také novorozeným dětem dávala jména zemřelých prarodičů.

V souvislosti s kultem předků je často uváděn zajímavý zvyk Kazachů a Kyrgyzů, který je nazýván *tul*. Jednalo se o symbolické vyobrazení zemřelého v podobě oblečeného kusu dřeva, které vyráběli jeho příbuzní, a které zůstávalo po určitou dobu v jurtě. Tul byl tedy zástupcem zemřelého. Symbolikou byly také louče, které hořely čtyřicet dní, jako světlo jeho duše. Ve stejném významu bylo používáno též kopí zaražené do země v jurtě a ozdobené praporkem (pro mladého červený, pro střední věk černý, pro starého bílý), jehož hrot směřoval ven otvorem na dým. Tímto způsobem zastupovalo kopí po jeden rok zemřelého. V případě potřeby se přenášelo vždy vpředu, před koněm mrtvého, který byl v čele průvodu. Tento kůň byl následně obětován, uspořádala se hostina a kopí se přelomilo. Jeho zbytky se buď spálily v ohni, nebo zapáchly do hrobu.

První záznam o tulu se nalézají ve starotureckých nápisech. V jednom z nich se uvádí: „*V šedesátém prvním roce (života) jsem na modrém nebi přestal vidět slunce, moje kněžna udělala tul.*“⁶² Samotné slovo „tul“ V. V. Radlov překládá jako „vdova“⁶³ a vyskytuje se v mnoha turkických jazycích. Výraz „dělat tul“ by tedy znamenalo „ovdovět.“ V této souvislosti je možné uvést zprávu G. I. Spasského z roku 1820: „*Po skončení pohřbu postaví uvnitř jurty špalek oblečený do nejlepšího oděvu, mající navrchu brnění nebo drátěnou košili a na hlavě přilbici. Před tímto špalkem matka, manželky a dcery zemřelého, kromě mužů, každé ráno a večer při západu slunce, klečí na kolenou, oplakávají mrtvého, vzpomínají a chválí jeho čest, chrabrost a šikovnost. Jeho nejmilejší manželka si při tom nehty rozrývá celý obličej, což opakuje s příchodem každého příbuzného. Po uplynutí jednoho roku špalek odstraní, zvou příbuzné a v blízkosti žijící Kirgize (Kazachy), štědře je pohostí a pořádají koňské dostihy, nebo bajgu.*“⁶⁴

⁶² B. P. Šišlo. Sredněazijskij tul i jeho sibirskije paralleli. In: *Domuslulmanskije vjerovanija i obrjady v Sredněj Azii*. Moskva, 1975, s. 248.

⁶³ V. V. Radlov. *Opyt slovara tjurkskich narečij*. SPb, 1905, s.1464. Cit. podle B. P. Šišlo. *Sredněazijskij tul i jeho sibirskije paralleli*. In: Tamtéž.

⁶⁴ G. I. Spasskij. *Kirgiz-kajsaki Bolšoj, Sredněj i Maloj Ordj*. Sibirskij vestnik, SPb, 1820, s. 162–163. Cit. podle B. P. Šišlo. *Sredněazijskij tul i jeho sibirskije paralleli*. In: Tamtéž, s. 249.

Není bez zajímavosti, že u Altajců bývá jedna z duší nazývána *tula*, u Tuvinců *yula*, která se může oddělit od těla a žít sama o sobě. Tento druh duše altajští a teleutští šamani vraceli do těla nemocného. Proto může být *tul* chápán také jako ochrana určitého typu duše zemřelého a zničení *tulu* jako symbolické přerušení vztahu živého a mrtvého.⁶⁵ Kyrgyzové například rozlišovali několik druhů duší, které byly součástí všech živých bytostí. Každý člověk má duši *žan*, která má podobu mouchy *čymyn*. Duše dětí mají podobu malých ptáčků *čymčyk*. Dále je duše nazývána *sur*, duch, také *kut*, duše ve smyslu životní síly a *tyn*, ve smyslu dechu.

6.3. Duchové a démoni

Turkičtí kočovníci věřili v existenci různorodých duchů a démonů, kteří jim mohli na jedné straně přinést neštěstí, ale na straně druhé jim také pomáhali. Tyto bytosti nelze striktně rozdělit na „dobré“ a „zlé“, protože většinou vykazovaly ambivalentní rysy.

Nejznámější byla démonka *albasty* (kyrg. *albasty*),⁶⁶ zjevující se nejčastěji v podobě ženy s dlouhými žlutými vlasy a dlouhými prsy, které nosila přehozené přes ramena. Mohla se však zprvu objevit v jakékoliv jiné podobě: „*Albasty se ukazuje v stepi v podobě raněného jeřábka. Když se mimojdoucí nad ním slituje a ptáčka pod paží uschová, po nějaké chvíli se z něho vyklube bleďá dívka, s rozčuchanými, žlutými vlasy. Jak se brání proti úskoku? Starci radí, aby se dotěrné ženy v podobných případech bez milosti bily. Jindy se objevují jako svůdné krasavice, obvykle se druží tři a tropí si úsměšky z poutníka dráždíce ho.*“⁶⁷ *Albasty* byla nebezpečná mladým mužům a hlavně těhotným ženám. Démonka mohla také učinit ženy neplodnými tím, že jim svázala porodní orgány. *Albasty* měla moc nad srdcem, játry a plícemi, které kradla matkám a novorozenatům a odnášela je k vodě. Jestliže stihla vnitřnosti umýt, matka i dítě zemřely. Dítě mohlo zemřít také, když se napilo z jejího prsu. Pokud *albasty* svůj prs hodila na nějakého člověka, ten potom upadá do bezvědomí a těžce onemocní.

Pokud byl člověk silný a statečný, mohl si démonku *albasty* podmanit. Bylo nutné ji chytit a získat alespoň jeden její vlas, který se vkládal do Koránu, případně do boty, aby ho nemohla získat zpět. Tato bytost se potom naopak stala pomocníkem a obdařila svého

⁶⁵ B. P. Šišlo ve své stati nespojuje *tul* s kultem předků. In: Tamtéž, s. 258.

⁶⁶ V. N. Basilov uvádí, že se v tomto názvu objevují slova jako *al* a *bas*, která v minulosti, v různých jazycích znamenala „bůh“ a přirovnává ji k archaickému, ženskému božstvu. In: V. N. Basilov. *Šamanstvo u narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva, 1992, s. 246. O. A. Suchareva vysvětluje termín *basty* ve smyslu „zatlačil“ či „přitlačil“. O. A. Suchareva. *Perezžitky demonologii i šamanstva u ravninnych tadžikov*. In: *Domusulmanskije vjerovanija i obrjady v Sredněj Azii*. Moskva, 1975, s. 30.

⁶⁷ E. Fait. *Středoasijskí národové zvláště v území ruském*. Praha 1910, s. 211–212.

uchvatitele nadáním léčit ty ženy, kterým uškodila. Albasty byla také pomocným duchem některých kazašských, kyrgyzských a uzbeckých šamanů, kteří znali její dvě podoby: žlutou a černou, což zřejmě souviselo s rozdělením světa na nebe a podsvětí.

Další nadpřirozenou bytostí byl *dév*. Název tohoto ducha se váže k termínu *daiva*, který u Árijů, představoval určitou kategorii božstev. V Indii se dévové stali pravými bohy, ale v Íránu, vlivem zoroastrismu, degradovali do kategorie démonů. Stejně tak byli vnímáni kočovníky Střední Asie. Ale stejně jako albasty, si lze tohoto démona podrobit a pak člověku slouží. Dévové byli také dělení na bílé, pozitivní a na černé, negativní. Přesto se i černí dévové dali ovládnout. U Kazachů a Kyrgyzů mohl být, tento původně démon, dokonce pomocným šamanským duchem. Arabští historici překládali slovo „*dév*“ jako „šajtán“ (ďábel), nebo „*džin*“, i když předislámští džinové jsou v Koránu chápáni jako výtvoři Alláha, který je stvořil z čistého ohně. Někteří z nich přijali islám a jiní zůstali bezvěrci. Ve spirituálním světě kočovníků se vlivem arabské démonologie tato dvě pojmenování také vyskytovala. Šajtán byl obvykle chápán jako zlý duch, který různými způsoby škodil lidem. U Kazachů sídlil hlavně v koňských kobličkách, nebo se za bouře ukrýval koním pod kopyty. Slovo „*džin*“ bylo většinou obecné pojmenování pro všechny skupiny duchů a jen v ojedinělých případech se jednalo o zvláštní kategorii. Kyrgyzové chápali džiny jako zlé duchy, které v podobě much způsobují nemoci u lidí i u zvířat. Podle Kazachů mají džinové stejné zřízení jako kočovníci, mají svou zemi, sultána, vojsko, rodiny a děti. Turkmeni zase nazývali džinami šamanské duchy.

Velmi důležitým duchem byl *pari* (*peri*),⁶⁸ který má původ ve starobylé íránské mytologii. Tato bytost se ve formě *pairika* nachází v Avestě, kde se však jedná o zlou čarodějkou, vědmu. Naopak v perské *Šáhnáme* vystupuje *pari* jako éterická bytost v podobě krásné ženy, která přináší blaho a stojí v protikladu k dévům. Existují teorie, které předpokládají, že *pairika* byla kladné božstvo plodnosti a démona z ní vytvořil až zoroastrismus. U kazašských, uzbeckých a turkmenských šamanů plnili *pari* většinou pozitivní funkci, protože byly duchy pomocníky. Turkmeni Čovduři (Čouduři) je však dělili na bílé a černé, tedy pozitivní a negativní. Nebezpeční *pari* se nazývali také *tersa peri*.

Za zmínku stojí také hrůzostrašná žena s železným zobákem a železnými drápy *žez tyrnak* (*žes tyrnak*) napadající lovce, *mastan kempir*, stařena, která lidem sají krev z paty, lesní muž *söres*, nebo obr *alyp*. Rozšířená byla také víra v uřknutí či uhranutí. Tímto si

⁶⁸ A. E. Bertels překládá *pari* jako „okřídlený“, z perského *par* „křídlo“. A. E. Bertels. *Peri*. In: *Kultura i iskusstvo narodov Sredněj Azii v drevnosti i sredněvjekovje*. Moskva, 1979, s. 123.

kočovníci vysvětlovali špatné události, například když zemřelo dítě, ztratil se dobrý kůň, nebo se pokazila zbraň.

Před všemi zlými bytostmi se kočovníci chránili množstvím amuletů a dávali je také svým zvířatům. Hlavní ochranná moc se vztahovala k výrovi (*uki*), jehož peří i drápy se používaly jako amulety. Dalšími ochrannými ptáky byli jestřáb, sokol a orel. Ke stejným účelům se využívaly také ulity, Kazachy nazývané *žylan basy*, hadí hlava. Dále se amulety vyráběly z různých dřev a plodů stromů. Oblíbeným stromem byl především hloh. U Kyrgyzů je znám také tzv. *ongon*, antropomorfní figurka ze dřeva, kamene, či stříbra, oblečená do modrých a červených kousků látky. Ongon chránil lidi i zvířata před nemocemi. Takovou figurku lidé omývaly vodou, kterou pak rozstříkovali na zvířata.

6.4. Šamanismus

Náboženství, která se postupem času ujala na území Střední Asie, zanechala stopy na původním náboženství kočovníků, což vyvolalo změny také v šamanismu. Největší transformaci způsobil islám. V průběhu staletí se šamanismus přizpůsobil muslimskému dogmatu, mytologii i obřadnosti. Následkem těchto vlivů se ve Střední Asii vytvořila jeho osobitá varianta.

Středoasijský šaman dokázal zjistit příčiny nemoci a znal způsoby léčby. Uměl předvídat budoucnost a osudy lidí, hledat ztracené věci, zvířata i lidi a odhaloval viníky. Kazaši nazývali šamana termínem *baksy*, Kyrgyzové a Uzbeki *bakši* (*bakšy*). Původ tohoto pojmenování se vysvětluje převzetím ze sanskrtského slova *bchikšu*, které se objevilo ve východoturkických a perských jazycích za mongolské éry a označovalo především buddhistické duchovenstvo. U Mongolů se tímto slovem označoval také chirurg a ve státě indických Báburovců to byl název pro vysokou úřední hodnost. Jiná vysvětlení, základ slova „bachši“, odvozovala od íránského *baga*, což značilo „bůh“ a slova *bachš*, ve významu „osud“. Tvůrci starotureckého slovníku odvozovali slovo *baqsi* od čínského *po-š*⁶⁹ „učitel“. Někteří badatelé zase považovali za správné vyvozovat slovo „bakši“ od tureckého *bak* „dívat se“, v přeneseném smyslu „léčit“. U Tatarů značí slovo *bagučy* „léčitel“, „věštec“, v turčtině je *bakydžy* „čaroděj“, „léčitel“. Nicméně bylo obecně přijato vysvětlení, že se toto slovo mezi turkická a mongolská etnika dostala prostřednictvím buddhismu.

U Uzbeků se v některých dialektech užívá také slovo *folbin* a *palči*, kterými označují jak šamany a šamanky, tak i různé druhy věštců. Termín „folbin“ je spojením arabského *fol*

⁶⁹ Jedná se o českou transkripci. V angličtině je přepis tohoto slova ve tvaru *boshi*.

„osud“ a *bin*, což je kořen tádžického slova *didan* „vidět“. V severní části chórezmské oázy nazývají šamany termínem *parchon*. V oblasti jižního Kazachstánu, obývané Uzbeky se šaman nazývá *taub*, od arabského slova *tabíb* „lékař“. Často se také vyskytuje slovo *kušnač*, nebo *kara kušnač*, kterým obvykle označují léčitele a kořenářky, které využívají k léčbě hlavně magii. Turkmeni a Karakalpakové nazývají šamana termínem *porchan* (*perichon*, *parichon*), což je slovo persko-tádžického původu, od výrazu *pari* „duch“ a *chondan* „čist“.

Výskyt slova „bakši“ se ve smyslu šamana u turkických etnik objevuje až ve 14. století v perských pramenech. Vilém Rubruk v polovině 13. století zaznamenává ještě starý turecký název pro šamana *kam*, o kterém poprvé podává zprávu čínská kronika Tan-šu z 10. století. V současnosti je „kam“ ve významu „šaman“ užíván například Altajci a Tuvinci. Termín „parichon“ se poprvé vyskytuje u íránského historika al-Džuwajního (13. století) a široce ho používal také Alíšer Navoi (15. století).

Kočovníci zřejmě v minulosti dělili šamany na dvě hlavní kategorie, jelikož se toto rozlišování místy dochovalo až do poloviny 20. století. Kyrgyzové v této době rozlišovali šamany černé (*kara bakšy*) a bílé (*ak bakšy*). Avšak představy o rozdílech mezi černými a bílými, byly velmi nejasné. Severní Kyrgyzové považovali černé šamany za mocnější než bílé, jižní Kyrgyzové zase naopak. U Kazachů Adajů se vyskytoval černý šaman (*kara baksy*), šaman s bílým šajtánem (*ak šajtandy baksy*) a zaklínač (*duagöj baksy*). Šamani představovali oddělenou skupinu osob, i když se k této kategorii připojovalo velké množství různých věstců a léčitelů, kteří praktikovali jednoduché magické obřady. Tak se u Kyrgyzů můžeme setkat s různými specialisty, jako byl například *synčy* (kaz. *synšy*), předpovídající charakter dětí v dospělosti a vlastnosti koní, *žajčy* přivolával déšť, *esepči* předpovídal počasí, *tölgöču* věštil z kamínků, *dalyčy* zase z ovčích lopatek a *kuuču* měl moc zahnat zlého ducha. Kazaši v 19. století znali *ramči* (*ramšy*), který věštil z ohně, *džulduzči* (*žulduzšy*) zase věštil z hvězd a *džaurunči* z ovčích kostí.

V souvislosti s věštbami byl velmi známý tzv. *džada*,⁷⁰ dešťový kámen, který měl moc přivolat déšť, sníh i krupobití, a který používali zejména šamani.⁷¹ Nemusel však být spjat pouze s nimi, protože nebyl svázán s vyzíváním duchů. Tento kámen se mohl najít pouze v ovčím žaludku. S. M. Abramzon⁷² uvádí, že při obřadu s kamenem *džada* kyrgyzský *žajčy* používal arabsko-perské formulky, kterým ani on sám nerozuměl. Rituál vyvolání deště

⁷⁰ Basilov o slově *džada* uvádí jeho původ v avestském nebo novoperském jazyce, kde znamenalo „kouzlo“, „věštbu“. In: V. N. Basilov. *Šamanstvo u narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva, 1992, s. 18.

⁷¹ Malov ve své stati o kameni *džada*, o něm přímo hovoří jako o šamanském kameni. In: S. E. Malov. *Šamanskij kamen „jada“ u tjurkov Zapadnogo Kitaja*. Sovětskaja etnografija. č. 1, 1947, s. 153.

⁷² S. M. Abramzon. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971, s. 249.

spočíval v mnohonásobném opakování tohoto zaklínání nad čtyřiceti proutky, které se poté vhodily do vody. Další fází bylo vyhození hlíny z hrobu do vzduchu a následně si žažky sedl do vody a opět čtyřicetkrát pronesl magickou formuli.

U turkických kočovníků se ve většině případech šamanské poslání dědilo z otce na syna. Šamany se mohly stát také ženy (kyrg. *bubu*), i když se jednalo víceméně o ojedinělé případy. Větší počet žen–šamanek se vyskytoval u zemědělských kultur. V 19. století u Turkmenů, kteří žili v oblasti Amudarji, údajně převažovaly v tomto poslání ženy, což je možné vysvětlit odvratem mužů od šamanismu vlivem isálmů.⁷³

Duchové, kteří vyvolili budoucího šamana, se takovému člověku zjevovali většinou v podobě čtyřiceti jezdců, kteří ho přesvědčovali o nutnosti přijmout svůj úděl. Šamanská nemoc se projevovala melancholií, zpíváním nesrozumitelných písní, mučivými sny a následně upadnutím do bezvědomí. V této fázi se na pomoc přivolal zkušený šaman a zasvětil novice do šamanského údělu. V. V. Radlov⁷⁴ zaznamenal píseň kazašského baksy, která vypráví o zasvěcovacích mukách:

„*Mých pět nebeských peri (duchů)*
Nutí (mě) čtyřiceti noži řezat
Nutí mě čtyřiceti jehlami probodávat
*Nutí mě uchovat na temeni ajdar (pramen vlasů)*⁷⁵
Nutí (mě) podrobit se džinům (duchům)
Donutili (mě) nepoddajného pokořit se
*K suchému stromu*⁷⁶ *(mě) přikovali...“*

Středoasijsí šamani používali k přivolání pomocných duchů strunný hudební nástroj *kobyz*.⁷⁷ V zápisech z 18. a počátku 19. století je uváděn také buben, který používali kazašští baksy, nicméně nejdůležitějším a nejrozšířenějším nástrojem byl přesto zmíněný kobyz. Tento hudební instrument byl spojen s mnoha legendami. Podle Kazachů byl vyroben z morušového dřeva, prvním šamanem a pěvcem jménem Korkut ata.⁷⁸ Kobyz se zdobil předměty, které měly rituální význam. K tomuto účelu se používala hlavně pera výra, která se připevňovala na horní část krku. Uvnitř nástroje, na pravé straně, byl malý kousek zrcadla, na levé pak několik perletových a měděných knoflíčků či plíšků. K výzdobě se používalo i stříbro a zvonečky. Takovýto kobyz byl majetkem výhradně šamana a nikdo jiný nemohl a ani

⁷³ V. N. Basilov. *Šamanstvo u narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva, 1992, s. 55.

⁷⁴ V. V. Radlov. *Obrázky narodnoj literatury tjurkskich plemen*. SPb, 1870, s. 48. Cit. podle V. N. Basilov. *Šamanstvo u narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva 1992, s. 116.

⁷⁵ Pramen vlasů na temeni je často popisován v eposech u kazašských a uzbeckých bohatýrů. Má zřejmě souvislost se šamanským zasvěcením. Uzbeki také nechávali dětem copánky, jako znak toho, že je zasvěceno nějakému světi.

⁷⁶ Podle Radlova je zde suchým stromem myšlen hudební nástroj *kobyz*. In: Tamtéž.

⁷⁷ Více o hudebních nástrojích ve 12. kapitole.

⁷⁸ Legendární postava většiny turkických národů.

se neodvážil vzít ho do ruky. Schopnost hrát na hudební nástroj dají šamanovi duchové a hra na něj je také znakem spojení s nimi. Turkmenští šamani většinou sami nehráli na hudební instrument, ale využívali k tomu specializované lidi. Kobyz symbolicky představoval koně, na kterém se šaman dostává do jiných světů. Tato představa se ale postupem času přetransformovala do koně reálného, živého, kterého například v obřadu využívali kazašští šamani, kteří skutečně odjížděli na koni do stepi a poté se na něm zase vraceli do jurty. Také se věřilo, že šaman dokáže zkrotit divokého koně. Zkrocení živého koně má zřejmě spojitost s původním koněm-kobyzem, který musel být šamanem usmířen, aby mu přišel na pomoc. Basilov⁷⁹ uvažuje, že používání koňské lebky, jako prostředku k odstranění zlých sil, bylo nahrazením skutečné koňské oběti.

Rituálními předměty byly také bič a hůl, na které byla připevněna čtvercová destička se zvonečky a kovovými plíšky. Pro Kazachy, Kyrgyze a Uzbeky bylo charakteristické používání nože v šamanském obřadu, pomocí něhož demonstrovali bodání do těla nemocného. Turkmeni používali pro tyto účely hlavně šavli. Ve Střední Asii nebyl používán tak komplikovaný šamanský oděv jako na Sibiři, ale neznamená to, že žádný neexistoval. Nejrozšířenější bylo používání čapky z labutě i s křídly, kterou někteří šamani dávali i svému koni. Šaman Turkmenů Čovdurů si během obřadu oblékal ženské šaty červené barvy.⁸⁰

Šamanský obřad, nazývaný *ojun* (hra, tanec), se konal s nastoupením tmy. Kazašský baksy nejprve prohlédl nemocného a pak začal hrát na kobyz, vyvoláváje přitom nejprve islámské svaté a potom šamanské duchy pomocníky. Když dosáhl extatického stavu, odhodil kobyz a začala fáze léčby. Baksy nemocného škrtil a bil bičem, aby vystrašil duchy nemoci. Středoasijské šamani také během obřadu uplatňovali nejrůznější dovednosti, aby dokázali, že pomocní duchové jsou s nimi a tak se jim nemůže nic stát. Mezi běžné situace, v této souvislosti, patřilo například šamanovo skákání bez bot na šavli nebo na noži ostrým vzhůru, probodávání sebe i nemocného dýkou, nošení rozžhavených předmětů, chození po rozžhavaném uhlí, nebo bití sekerou do hlavy a hrudníku. Častým jevem bylo také lezení po provaze nebo po tyči na vrchol jurty a prolezení dýmovým otvorem (viz osa světa), či spouštění se do studny pro předmět, který ublížil nemocnému (Turkmeni).

Součástí obřadu bylo obětování zvířete duchům, kteří mohli přikázat jaké zvíře požadují, jak má být staré a zbarvené. Většinou se obětoval beran a kůň. Kazašský obřad *ojnamak* (dosl. „hrát s černým beranem“, nebo kozlem), byl určen pro zlé duchy. Zvíře, které

⁷⁹ V. N. Basilov. *Šamanstvom narodov Sredněj Azii i Kazachstana*, Moskva 1992, s. 208.

⁸⁰ V. N. Basilov, K. Nijazklyčev. *Perežitky šamanstva u turkmen-čovdurov*. In: *Domusulmanskiye vjeronanija i obrjady v Sredněj Azii*. Moskva, 1975, s. 135.

bylo obětováno se nazývalo *učuk* (kyrg. *yjyk*). Tento termín se vztahuje ke starotureckého slovu *idug* „posvátný“ a označuje zvíře zasvěcené duchům.⁸¹ Obětní zvíře se někdy nosilo kolem nemocného a dotýkalo se ho, nebo šaman použil jen plíce, kterými bil nemocného a následně je prohodil horním otvorem v jurtě. Zvířecí kosti se nesměly lámat ani kousat zuby a většinou se pohřbívaly, jelikož zlý duchové odcházeli spolu s nimi. Někdy se z tohoto důvodu obětní zvíře ani nekonzumovalo. Pro vyhnání zlých duchů Kazaši používali také koňskou nebo psí lebku. Tento obřad se nazýval *kučru* a jednalo se o přenos duchů nemoci na jiný předmět. Někteří baksy lebku natírali červenou barvou a sazemi. Její součástí bylo také sedm panenek (*koršak*), které přivazovali barevnými šňůrkami. S takto ozdobenou lebku a se sedmi loučemi (*šyrak*) odvedl šaman nemocného na křižovatku sedmi cest. Zde zapálil louče a nemocného posadil na lebku. Když ohně dohoří, vezme nemocného a bez ohlednutí utíká a volá: „Sattym, sattym!“, což znamená „prodal“ (prodal nemoc duchům).

Vlivem islamizace v roli pomocných duchů nabyli důležitosti islámští světcí. Dělení na duchy islámské a falešné bylo osvojeno především Turkmény. Kazaši, Kyrgyzové a Uzbeki, kromě těchto dvou skupin rozlišovali také duchy křesťanské, judaistické atp. Někdy se ale duch pomocník zjevoval v podobě zvířete, především u Kyrgyzů, kde to bylo nejčastěji bílé velbloudě. Kult svatých byl tedy začleněn do rituálních praktik šamanů, kteří svým „pacientům“ doporučovali přespávat u svatyň, kde je ve spánku svatý vyléčí nebo poradí, jak se nemoci zbavit. Jedna z příčin choroby mohla být nespokojenost světce s uctíváním jeho mohyly. Pokud to tak bylo, stával se šaman prostředníkem, který pomáhal svatého udobřit. Běžnou součástí šamanských obřadů se stalo také předčítání modliteb z Koránu, buď šamanem samotným, nebo přizvaným duchovním.

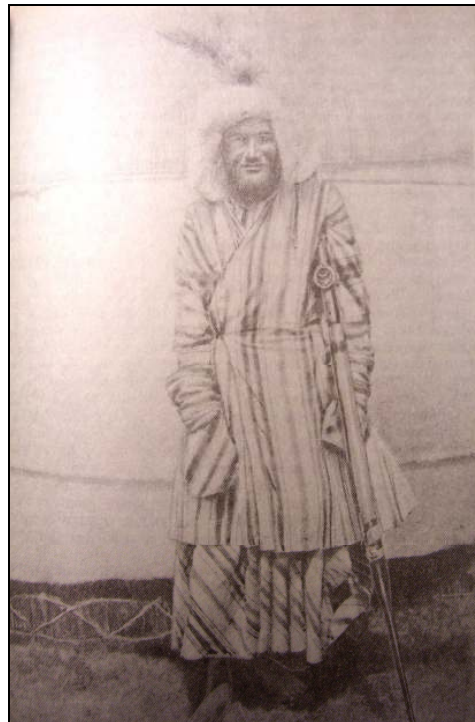
Pro úplnost je vhodné doplnit, že šamanský obřad kočovníků se lišil od obřadu zemědělců. Usedlí obyvatelé například prováděli rituál za denního světla a jako hudební nástroj používali především bubínek. Obětním zvířetem byl hlavně kohout nebo slepice, jejichž krví se skrápěl nemocný. U zemědělců převažovali v roli šamanů ženy a vyskytoval se zde také sexuální vztah mezi šamanem a pomocným duchem opačného pohlaví.

⁸¹ V. N. Basilov. *Šamanstvo narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva 1992, s. 155. Staroturecký slovník je dostupný z: <http://kitap.net.ru/dts.php>.

Obr. č. 6. Kazašský baksy Džarči v extázi.

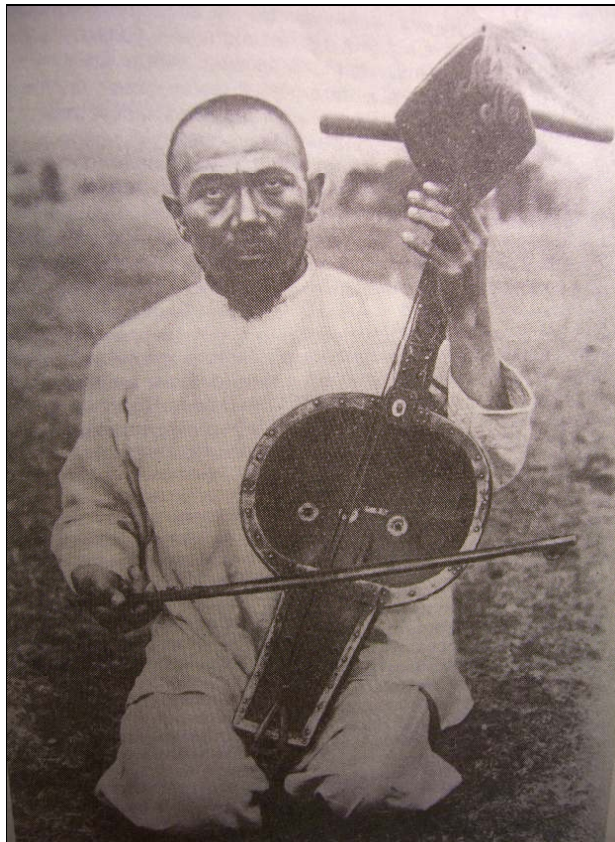
Obr. č. 7. Kazašský *duana* v čapce s ptačími pery.

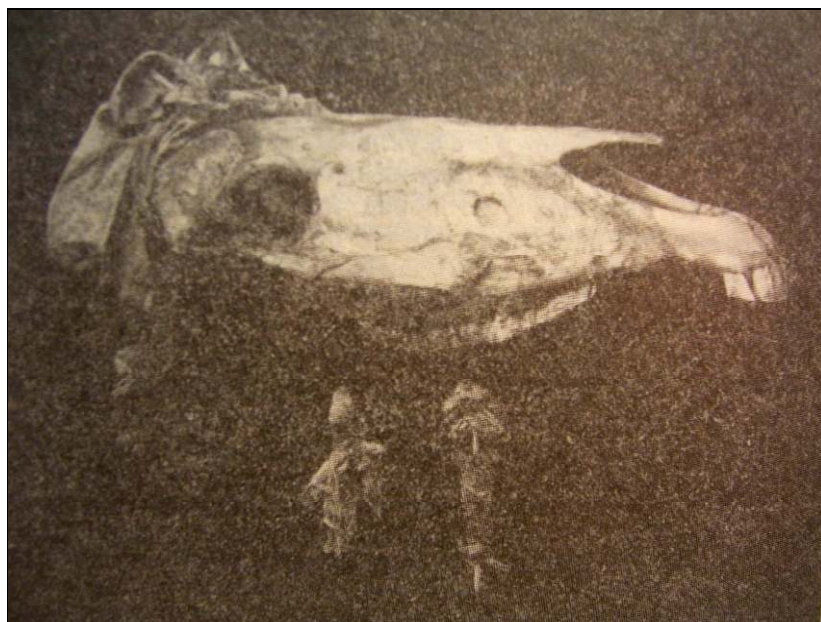
Obr. č. 8. Baksy léčí nemocného. Kazaši, r. 1897.

Obr. č. 9. Kazašský baksy Islambek, r. 1927.

Obr. č. 10. Koňská lebka používaná v šamanském obřadu, s dochovanými dvěma figurkami. Kazaši, r. 1907.

7. KOČOVNÉ PASTEVECTVÍ JAKO *MODUS VIVENDI*

Nedozírné stepi pokrývající rozsáhlé území, skromné polopouště i neúrodné pouštní oblasti s životodárnými oázami, tvořily přírodní prostředí Střední Asie. A právě tyto specifické ekosystémy daly vzniknout tak krajně specializované formě existence, jakou bylo kočovné pastevectví.

Kočovníci byli Evropou v průběhu historie chápáni dvěma rozdílnými způsoby. Na jedné straně byla obdivována jejich udatnost a představovali kontrast mezi přírodním, nezkaženým životem, oproti neřestem civilizace. Na straně druhé byli považováni za potomky ďábla a čarodějnic, které bůh povolal k potrestání lidí. Ve středověku se kočovníci řadili do stejné kategorie pohrom, jako například cholera a mor. Tyto negativní představy však měly do jisté míry své opodstatnění. Kočovné národy ve svém dobývání plenily území obývané usedlým obyvatelstvem s velkou razancí a silou. Početná vojska se na svých koních řítily na určený cíl a obtěžkána kořistí zase rychle mizela do stepí.

Charakter ekonomiky pastevců primárně směřoval k bezprostřednímu uspokojení potřeb, tudíž nebyl vytvářen přebytek. Některé produkty však byly ve značné míře orientovány na výměnu právě s usedlým obyvatelstvem. Nedocházelo tedy jen k přepadávání zemědělských oblastí, ale navštěvovali je také kvůli obchodování. Hlavním důvodem bylo získání zemědělských a řemeslných produktů. Například Kyrgyzové vedli čilý obchod s Ferghánou a Kašgarem, odkud získávali zbraně, hedvábné látky apod. Násilné nájezdy na zemědělské oblasti kočovníci podnikali především v zimě, z důvodu nedostatku potravy pro svá stáda. V některých případech také docházelo k situacím, kdy se dělili o jednu oblast se zemědělci. Například na východě Buchary v 19. a začátkem 20. století vedle sebe koexistovaly usedlé a polokočovné skupiny obyvatel, jejichž soužití vyvolávalo konflikty a každá strana se snažila vytěsnit své konkurenty.⁸²

Kočovníci zkrátka vždy žili v jakési zvláštní symbióze s usedlým obyvatelstvem, což přinášelo výhody i problémy. A. M. Chazanov na toto téma říká: „*Nomádi nikdy nemohli existovat sami o sobě, bez okolního světa, reprezentovaného nekočovnými společnostmi s jinými systémy hospodářství. Naopak, kočovná společnost mohla fungovat pouze do té doby, dokud okolní svět nejenže existoval, ale připouštěl možnost takové jeho reakce – sociální, politické, kulturní, zkrátka všestranné, díky níž nomádi zůstávali nomády.*“⁸³

⁸² A. M. Chazanov. *Kočevniki i vněšnij mir*. Almaty, 2002, s. 111.

⁸³ Tamtéž, s. 69.

Co se týče samotného fenoménu kočovného pastevectví, které se úspěšně adaptovalo na aridní prostředí, vyznačuje se především svým extenzivním charakterem, který je svázán s celoročním pasením stád, od čehož se odvíjí periodická mobilita zvířat i lidí na teritoriu pastvin, nebo mezi nimi. V případě středoasijských kočovných pastevců, lze charakter kočování rozdělit na tři základní typy. Prvním, a nejrozšířenějším, bylo kočování *meridionální* (horizontální), se stabilními trasami, jasně vymezenou sezónní změnou pastvin, v létě s prioritou vodních zdrojů a potravou v ostatních obdobích. Za představitele tohoto způsobu kočování je možné označit především Kazachy. Nejtypičtější pro Kyrgyze a také některé Uzbeky bylo kočování *vertikální*, kdy je trasa volena podle nadmořské výšky. Pastevci trávili zimu v údolích, na jaře vystupovali výše do hor a na konci léta se vraceli zpět. Třetím způsobem bylo kočování *radiální* (kruhové), které praktikovali Turkmeni v pouštních oblastech, kde se pohyb stád řídil hlavně podle zdroje vody. Každý z těchto tří způsobů kočování se navzájem odlišoval délkou trasy. Největší vzdálenosti dovolovaly horizontální přesuny, které mohly dosahovat 1000–1500 km. O mnoho kratší byly logicky přesuny vertikální a radiální, jejichž délka se pohybovala od několika desítek kilometrů až do 100–200 km.

7.1. Základní formy pastevectví

Pojem „pastevectví“ v sobě skrývá mnoho jeho podob či způsobů, což může znesnadnit pokusy o vytvoření klasifikačních konceptů. Určujícími faktory mohou být například geografické podmínky, soustava stáda, délka, směr a pravidelnost kočování, charakter obydlí, stupeň a charakter sedentarizace a význam zemědělství. Přestože klasifikace pastevectví nemůže pojmut veškerou mnohotvárnost konkrétních příkladů a lokálních specifik, lze vymezit alespoň několik jeho základních forem, které se v systému hospodářství řídí zejména poměrem pastevectví a zemědělství. To znamená, do jaké míry se uplatňuje zemědělství na úkor pastevectví a naopak.

A. M. Chazanov⁸⁴ na tomto principu vyděluje šest typů: kočovné pastevectví, polokočovné pastevectví, polousedlé pastevectví, pastýřské dobytčářství⁸⁵, transhumanci⁸⁶ a usedlé pastevectví. V této souvislosti dodává, že předkládaná klasifikace je ve značné míře

⁸⁴ Tamtéž, s. 88–97.

⁸⁵ A. M. Chazanov používá u všech forem pastevectví substantivum „skotovodstvo“. V překladu jsem je ve významu „dobytčářství“ využila pouze zde, vzhledem k adjektivu „pastýřské“.

⁸⁶ A. M. Chazanov tento typ nazývá „jajlažnoje skotovodstvo“, podle turkmenského slova *jajlag* (ve smyslu letní pastviny v horách).

založena na tradičních představách a kritériích samotných pastevců. Definované formy nepovažuje za zcela neměnné, ale naopak, poukazuje na možnost jejich vzájemného prolínání.

Kočovné pastevectví se ve své čisté formě vyznačuje nepřítomností zemědělství, jakožto pomocného zaměstnání. Na počátku 20. století se „čistí“ kočovníci nacházeli například na území Kazachstánu, přesněji v Mangyšlaku, v okolí Syrdarji a v pouštní části centrálního Kazachstánu. Tento typ pastevectví se v současnosti ještě udržuje v oblastech severní Eurasie, vysokohorské vnitřní Asie, euroasijských stepích, v Arábii a Sahaře, ale i zde kočovné pastevectví existuje společně s druhými formami. Více rozšířené je polokočovné pastevectví.

Polokočovné pastevectví je charakteristické tím, že sice převládá extenzivní pastevectví s periodickou změnou pastvin v průběhu celého roku, nebo v jeho větší části, ale částečně je také doplněno zemědělstvím, což způsobuje proměny v soustavě stáda, směrech kočování a jeho pravidelnosti.

U polokočovného pastevectví lze rozlišit dvě varianty. První tvoří skupiny, které střídají pastevectví se zemědělstvím. Druhá varianta je specifická svým rozdělením na skupiny zabývající se výhradně pastevectvím a na skupiny, které provozují pouze zemědělství. Oba typy jsou rozšířené všude tam, kde převládají polokočovníci. Kupříkladu v 19. století většina Turkmenů kombinovala závlahové zemědělství s extenzivním kočováním. Pouze některé malé kmeny byly plně usedlé (Mučalové, Mechinlové, Anaulové). Kmeny, které se věnovaly výhradně kočování byly balchanští Ata, mangyšlakští Čovduři a Abdalové. Turkmeni se rozdělovali na kočovníky *čarva* a usedlé zemědělce *čomur*. U polokočovných Turkmenů zakaspické oblasti, část rodiny vždy provozovala zemědělství a část kočovala se stády. V ostatních oblastech početně převládali zemědělci žijící v oázách, u kterých ale část obyvatel na jaře kočovala do stepí, kde trávila přibližně dva měsíce.⁸⁷ Tento případ už lze označit za polousedlé pastevectví.

Polokočovné pastevectví je těsně svázané s pastevectvím kočovným a představuje mnoho přechodných forem, které závisí na lokálních zvláštностech, konkrétní historické situaci a na přírodním prostředí. Například, mezi kočovným a polokočovným pastevectvím, které se druhořádě, ale pravidelně věnuje zemědělství, existují přechodné formy, při kterých zemědělství nemá pravidelný charakter. V některých případech může polokočovné pastevectví vykazovat stabilitu a může po dlouhý čas fungovat v nezměněné podobě. V jiné

⁸⁷ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 49.

situaci však může také představovat pouze přechodnou etapu na cestě ke kočovnému pastevectví, a naopak, kočovné pastevectví se může transformovat v pastevectví polokočovné.

Polousedlé pastevectví se odlišuje od polokočovného hlavně tím, že v něm převládá zemědělství nad pastevectvím. Kromě toho, polousedlí pastevci také v ohraničené míře vytvářejí zásoby krmiva.

Pod pojmem polousedlé pastevectví, se také rozumí výskyt sezónního kočování, které je ale mnohem kratší než u polokočovného pastevectví. Například u Kyrgyzů, na konci 19. a počátkem 20. století, délka kočování nepřevyšovala 3–3,5 měsíce a se stády odcházela pouze část rodiny. Ostatní žili výhradně usedlým způsobem a zabývali se zemědělstvím.⁸⁸

Pastýřské dobytčářství je typické tím, že velká část obyvatel žije usedlým způsobem života a zabývá se zemědělstvím, ale stáda se pasou volně celý rok (častěji pouze část roku) s pomocí pastýřů, specializovaných na tuto práci. Zvířata se většinou v zimních měsících drží v ohradách nebo ve stájích a krmí se vytvořenými zásobami. Podobný způsob v nedávné minulosti praktikovaly mnohé skupiny Uzbeků. Na jaře a v létě, vyhnaly ovce na pastviny, na podzim a v zimě je držely v ohradách poblíž vesnice.⁸⁹

Podstata tohoto pastevectví tedy tkví v tom, že se pohybu stád nemusí zúčastnit celé skupiny obyvatel. Pastýřské dobytčářství je obvykle vlastní společností s velkou převahou zemědělství, ve kterém však pastevectví hraje velmi důležitou úlohu. Někdy jeho role dosahuje takového významu, že se celková ekonomika blíží k ekonomice smíšené.

Transhumance dovoluje obyvatelům věnujícím se zemědělství v určitých ekologických zónách, používat pastviny v době jejich nejvyššího užitku. V teplých měsících se stáda pasou na horských pastvinách, v zimních pak v nížinách.

Termín transhumance lze vysvětlit jako vysokohorské alpské pastevectví a byl zaveden pro označení určitých forem pastevectví v Pyrenejích, Alpách a ostatních horských oblastech Evropy. Často je tento typ zaměňován také s vertikální variantou kočovného, nebo polokočovného pastevectví i přesto, že vertikální varianta neznámá formu pastevectví. Dále je pojem transhumance používán, ve velmi širokém významu, pro označení jakéhokoli sezónního kočování v různých formách pastevectví, zejména pak pro takové, které nejsou čistě kočovné.

Transhumance je zastoupena také různými variantami. Některé z nich jsou blízké polokočovnému pastevectví, větší část pak pastýřské formě. Nicméně v euroasijských stepích transhumance často koexistuje s polokočovným a kočovným pastevectvím.

⁸⁸ Tamtéž, s. 94.

⁸⁹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 221.

Usedlé pastevectví v tradičních společnostech pouze doplňuje zemědělství a tvoří několik variant, které závisí na přírodních podmínkách, technologické úrovni aj. Jednou z nich je držení stáda na pastvinách, která jsou v blízkosti obydlí, z něhož je určitá část v ohradách či ve stájích, kde jsou zásoby krmiva. Další variantou usedlého pastevectví může být prosté vlastnictví stáda, které se volně pase v blízkém okolí, ale příprava zásob krmiva buď úplně chybí, nebo je minimální.

U kočovníků Střední Asie docházelo mnohdy k vynucené sedentarizaci, která postihovala nemajetné lidi. K tomuto procesu tedy docházelo především následkem zchudnutí, tzn. ztrátou většího počtu zvířat, což vyvolalo nestabilitu kočovnické ekonomiky.

Lidé, kteří dospěli do takového stadia, byli považováni za méněcenné a přestávali být plnoprávními členy společnosti. Kočovníci však považovali sedentarizaci za nucenou a dočasnou. Jakmile se naskytla vhodná příležitost, ihned se vraceli ke kočovnému životu. K usedlému způsobu života pastevců docházelo především po ruské kolonizaci Střední Asie.

7.2. Struktura a početnost stáda

Strukturu stáda kočovných pastevců, přirozeně určovaly geografické podmínky a biologické předpoklady samotných zvířat. Nejlépe adaptovaným zvířetem na stepní oblasti byli bezpochyby koně, které ve velkém počtu chovali především Kazaši a Kyrgyzové. Kůň byl nejen transportním zvířetem, ale také důležitým zdrojem masa a mléka. Ve většině případů se jednalo o koně menšího vzrůstu, jehož výška se pohybovala kolem 1,3 metru v kohoutku. Charakteristickým znakem těchto koní byla bujná hříva a ocas, v zimních měsících pak hustá, delší srst (5–8 cm). Představitelem tohoto typu koně ve Střední Asii je kazašský kůň,⁹⁰ který je velmi vytrvalý, skromný a odolný. Od kobyly tohoto plemene bylo možné získat až 10 litrů mléka denně. Uzbeki chovali lokajského koně⁹¹ pouštního typu, který se bez problémů pohyboval i v horském terénu a vynikal velkou rychlostí. U Turkmenů byl chován jomudský kůň⁹² a především velmi ceněný achaltekinec,⁹³ který je neobyčejně vytrvalý a skromný.

⁹⁰ Prastaré plemeno vzniklé ve 13.–14. století křížením mongolských koní s minusinskými a později zušlechtěné jomudem a achaltekincem.

⁹¹ Tito koně žili v jižním Tádžikistánu a na úpatí Pamíru. Základ plemene tvořili stepní koně, zušlechtění arabem, achaltekincem a zejména jomudy.

⁹² Vzhled i pohyb jomuda ovlivnil arabský kůň v době vlády Tamerlána, kdy se tyto koně dostali na území Turkmenistánu. Od 14. století se toto plemeno dělí na tři rozdílné typy. Dnes se chová přibližně ve stejné oblasti jako achaltekinec.

⁹³ Tento kůň se řadí k poštním plemenům a je považován za jedno z nejstarších a nejčistších plnokrevných plemen na světě. Byl vyšlechtěn v pouštních oázách Turkmenistánu. Po roce 1921 se chov soustředil na severní svahy Kopet-Dagu v okolí Ašchabadu. Vyznačuje se mnohými zvláštnostmi ve stavbě těla i barvě srsti. Má tvrdou až ohnivou povahu.

Koňské stádo (*tabun*) se obvykle skládalo ze tří skupin, z nichž každá čítala přibližně 12–15 klisen a jednoho hřebce. Kočovníci měli ve zvyku dělit koně na jezdecké *at* a na stádní *džylky*⁹⁴ (turk. *jaby*).

Nejpočetnějšími chovanými zvířaty byly ovce, jejichž význam byl rovněž zásadní. Uzbeki, Karakalpakové a Turkmeni chovali především ovci karakulskou (*Ovis platyura*), Kazaši a Kyrgyzové zejména ovci tlustozadkou (*Ovis steatopyga*). Tyto druhy ovcí se vyznačovaly množstvím loje, uloženého v oblasti ocasu, jehož hmotnost mohla dosahovat až 15 kg. Předností těchto ovcí byla také výborná termoregulace a schopnost překonávat nedostatek vody. Důležitým produktem byla kůže karakulských jehňat (perzián), porážených do tří dnů po narození. Dospělý beran poskytoval 3–4 kg vlny, bahnice pak 2,5–3 kg vlny. U Turkmenů tvořily ovce společně s velbloudy 80 % z chovaných zvířat. Zbytek představovali koně a krávy. Početně menší zastoupení měly kozy, i když jsou potravně méně náročné než ovce, a lépe přizpůsobené k prudkému kolísání teplot.

Zejména v pouštních oblastech byl rozšířen chov velbloudů. U Turkmenů byl nejvíce zastoupen velbloud jednohrbý, tzv. dromedár (*Camelus dromedarius*). Kazaši a Kyrgyzové upřednostňovali velblouda dvouhrbého, tzv. drabaře (*Camelus bactrianus*), který je lépe přizpůsoben drsnějšímu klimatu a zvládá mrazy až do –25 °C. Velbloudi jsou velmi nenáročná zvířata nejen na vodu, ale i na potravu. Můžou pozbýt až 20% vody obsažené v těle, aniž by pocítili nějaké fyzické obtíže. Při pastvě velbloudi spásají vegetaci po malých částech na velkém prostoru, což je příznivé pro soužití s ostatními býložravci. Samice však rodí průměrně pouze jedno mládě za dva roky. Denně může vyprodukovat až 15 litrů mléka. Velbloudi byli využíváni také jako transportní zvířata, vzhledem k jejich schopnosti unést velmi těžký náklad. Dromedár mohl nést až 100 kg nákladu, drabař pak až 300 kg.

Oblíbení byli také kříženci těchto dvou druhů. Potomci dromedára a drabaře mají zvláštní obrys těla s jakoby prodlouženým hrbem. Zadní hrb přechází v přední, nepříliš zřetelný druhý hrb. Potomek křížence a dromedára, či drabaře, vykazuje rysy toho druhu, který byl v křížení použit. Odchovávali se také kříženci kříženců. Pro tyto účely byla kočovníky vyvinuta speciální terminologie (viz tabulka č. 4).

Málo významnou složku stáda představoval hovězí dobytek, který nebyl přizpůsoben dlouhým pochodům při změnách pastvin. U Kazachů se krávy začaly chovat ve 2. polovině 18. století, kdy ruská správa omezovala kočování a nutila pastevece k sedentarizaci. Kazaši Adajové v roce 1927 vlastnili 4% krav, z nichž ale 3% patřili těm Adajům, kteří nekočovali.

⁹⁴ Kazašský výraz. Kyrgyzsky *žylky*.

U kočovných Kyrgyzů tvořily krávy 6,85–10,3% a u těch, u kterých převažovalo zemědělství to bylo 14,8–24,1%.⁹⁵ Je patrné, že se počet hovězího dobytka úměrně zvyšoval k procesu sedentarizace.

Za méně rozšířené zvíře je možné zmínit také jaka (kyrg. *topoz*), který byl chován pouze ve vysokohorských oblastech (Kyrgyzové), kde však našel důležité uplatnění. Tato zvířata pozdě dospívají, jsou dlouhověká a vhodná pro chov v nadmořské výšce až 6000 metrů. Jeden jak poskytne ročně 400 kg mléka, které má 7% tuku a přibližně 3 kg hrubé vlny. Tato zvířata jsou schopna nést náklad dosahující 100 kg. Jaci se také často kříží s kravami.

Vzhledem ke struktuře stáda, lze kočovné pastevectví typologicky rozdělit na monospecializované a multispecializované. Monotypy byly vždy vynucené, protože jsou z praktického hlediska nevýhodné. Jsou spojeny zvláště s obdobím neúspěchu, ovlivněným přírodními faktory (např. hromadnými úhyny v zimě z nedostatku potravy), nebo infekčními nemocemi. Předností multitypu je plné využívání pastvin. V případě zmenšení počtu jednoho druhu zvířat se tato ztráta může kompenzovat výskytem jiných druhů.

Jedním z hlavních, určujících momentů početnosti stáda, byla ekonomická situace daného společenství. Svou roli sehrávaly také přírodní a biologické faktory. Je samozřejmé, že se velikost stáda každoročně měnila v průběhu jednotlivých sezón. V této souvislosti je v literatuře s kočovnickou tematikou uváděna minimální velikost stáda nutná k běžnému životu. Tak tedy průměrná kazašská rodina v 18. století vlastnila 30–50 koní, 15–20 krav, 20–50 koz a několik velbloudů. Kazašská rodina o pěti až šesti členech v 19. století pro svou existenci potřebovala alespoň 5 koní, 10 ovcí a 6 krav. Další údaj z poloviny 20. století uvádí, že pětičlenná rodina pro vedení samostatného hospodářství musela vlastnit 15 koní, 2 velbloudy, 6 krav a 50 ovcí. Jiný zdroj ze stejného období hovoří o čtyř až šesti členné rodině, která musela mít 15–20 velbloudů, 4–5 koní a 100–150 ovcí a koz.⁹⁶

Jelikož zvířata hrála v životě kočovníků hlavní roli, starost o jejich zdraví a plodnost byla na prvním místě. Každý druh chovaného zvířete měl svého patrona, či ochránce. U Kyrgyzů a Kazachů byl ochráncem koní Kambar ata, u Turkmenů Duldul ata (Duldul baba), u Karakalpaků Žylkyšy ata. Ovce u Kyrgyzů opatroval Čolpon ata, u Turkmenů Čopan ata, u Karakalpaků Šopan ata. Zvláště Uzbeki přikládali ovčím velký význam, jelikož podle pověry spadly na zem přímo z ráje. Z tohoto důvodu byli uzbečtí pastevcí ovčí pokládáni za vážené lidi. Kyrgyzským patronem koz byl Čyčan ata, velbloudy chránil Ojsul ata, u Turkmenů Vejs baba, u Karakalpaků Ojyl baba. Také krávy měli svého ochránce, Turkmeny nazývaného

⁹⁵ A. M. Chazanov. *Kočevniki i vněšnij mir*. Almaty, 2002, s. 126.

⁹⁶ Tamtéž, s. 103.

Zenni baba, Karakalpaky Zengi ata. Každý rok se na počest jednotlivých patronů přinášely obětiny, většinou v podobě mléka.

K ochraně zvířat se rovněž používaly amulety z nejrůznějších materiálů (např. ptačí peří, dřevo, stříbro, meteority), které v první řadě zabraňovaly uhranutí. Například Turkmeni upevňovali na šíji zvířete amulet *tegek* z posvátného dřeva *dagdan*,⁹⁷ které bylo oblíbené pro svou tvrdost a stálost.

Kočovníci pečovali o zdraví zvířat i vlastními silami. U Kazachů byli privilegovanými zvířaty kůň a velbloud, ostatní zvířata ihned po zjištění nemoci zabíjeli. Pastevci byli schopni různými tradičními způsoby léčit vykloubené končetiny, problematické otlaky, ale také vysoce nakažlivé nemoci.

V opačném případě také zvířata léčila člověka. Nejrozšířenějším léčebným prostředkem u Kazachů a Kyrgyzů byla koňská kůže. Podchlazený člověk, nebo člověk postižený tyfem byl balen do čerstvé koňské kůže, což Kazaši nazývali *terige tusu*, koupání v kůži. Kůže jiných zvířat údajně mohla přivodit srdeční problémy.⁹⁸ Kočovníci k léčbě nemocí využívali také koňský pot, moč a trus. Pot pili čerstvě setřený, ještě teplý, zvláště při břišním tyfu, choleře a zimnici. Proti horečce se používalo také zabalení do sedlové podložky. Pot se používal proti hadímu uštknutí a to jak k vnitřnímu, tak i vnějšímu použití. Na hadí uštknutí se také přikládala čerstvá hnůj, nebo se pila koňská moč, která zaháněla zlé síly. Místa, kde se vymočil kůň, byla obecně pokládána za čistá. Koňský tuk používali v rozpálené formě na žaludeční potíže, na kýlu a omrzliny. Teplým tukem mazali tělo člověku podchlazenému, kterému navíc k pití podávali morek z koňských kostí. Zvláštní význam měla i koňská hříva. Z léčebného hlediska se používala ve formě popela na afty, bradavice a na popáleniny. V zimním období se používaly také brýle vyrobené z koňských žíní (kaz. *sarapšyn*, nebo *burkenšik*).⁹⁹ U Turkmenů měli podobný význam ovce a velbloud. Na čerstvé rány se mazalo beraní sádlo, při revmatismu a ochrnutí se parktkovala „koupel“ v ovčí kůži. Při malárii se na ruku přivazoval velbloudí chlup se sedmi uzly a při spalničkách se k pití podávala voda s rozmačkanými velbloudími roztoči.¹⁰⁰

Pro shrnutí je možné říci, že zvířata, která kočovníci chovali, byla alfou a omegou jejich života, i když vztah lidí ke zvířatům byl zde, ve velké většině případů, zcela pragmatický.

⁹⁷ Břestovec kavkazský (*Celtis caucasica*).

⁹⁸ A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 88.

⁹⁹ Tamtéž, s. 90–91.

¹⁰⁰ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii I Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 113.

7.3. Kočovnický roční cyklus

Kočovní pastevci rozlišovali pastviny na čtyři typy, podle ročního období: jarní (kaz. *kökteu*, kyrg. *köktöö*, turk. *jazlag*), letní (kaz. *džajlau*, kyrg. *žajloo*, turk. *jajlag*, kar. *žazlau*), podzimní (kaz. *kuzeu*, kyrg. *kuzdöö*) a zimní (kaz. *kystau*, kyrg. *kyštoo*, turk. *gyšlag*, kar. *kyslau*). V průběhu celého roku se tedy kočovalo z jedné sezónní lokality na druhou. Pro zimní pastviny byla vybírána místa chráněná před studeným větrem a sněhem, s kamyšovými nebo stromovými porosty, či písčnými dunami. Letní pastviny se nacházely ve stepích, v údolích řek a jezer a na vysokohorských loukách. V Kyrgyzstánu se letní pastviny vyskytovaly ve výšce do 3 500 m. n. m. Také v horských oblastech východního a jižního Kazachstánu se praktikovalo vertikální kočování, letní pastviny byly na horských loukách a zimní v podhůří.

Odchod na jarní pastviny závisel na klimatu a charakteru jara. V jižních oblastech se odcházelo už začátkem února, ale jinde většinou až v první polovině března. Cesta na jarní pastviny byla dlouho očekávanou událostí, která se náležitě oslavovala. V čele karavany (kaz. *köš*) jely na koních dívky v barevných šatech. Svátečně oděné ženy s dětmi seděly na ozdobených velbloudech. Za nimi kráčela stáda hlídaná jezdci na koních. Vepředu jeli také muži na koních, aby cesta byla bezpečná. Stádo bylo po zimě slabé, takže se první dny urazilo jen 10–15 km za den. Při odchodu na jarní pastviny se dodržovaly určité magické obřady. Nejdůležitější byla ochrana zvířat před zlými silami, proto se zapalovaly dva velké ohně, mezi kterými se prohnala celá stáda. V březnu na oslavách Nového roku (kyrg. *nooruz*, kaz. *nauryz*) se také zvířata i lidi okušovali dýmem z jalovce. Při prvním jarním hřmění ženy pronášely zaklínání (kyrg. *dambyr taš*) a s nádobami s mlékem třikrát obíhaly jurtu. Tento magický obřad měl zajistit dostatek pastvy a mléka.

Na konci března, nebo začátkem dubna, všichni dorazili na jarní pastviny. První příchozí obvykle připravili velkou hostinu pro celé společenství (kyrg. *öruuluk*). V této době se začala rodit jehňata, hříbata a velbloudčata. Narození mláďat a první koňské mléko, z kterého se vyráběl kumys, bylo důvodem pro oslavu. Při svátku prvního kumysu (kaz. *kumysmuryndyk*) všechna požehnání začínala poděkováním ochránci koní Kambarovi. Po narození prvního velblouděte, pozval hospodář sousedy a pohostil je velbloudím mlezivem (kaz. *kyz*, turk. *ovuz sujt*). Jaro přinášelo mnoho povinností spojených se starostmi o zvířata. Lidé stříhali ovce, velbloudy, obsedávali mladé koně, a velká koňská stáda rozdělávali na menší jednotky (kaz. *ujir*). Ze srsti velbloudů, nebo z koňských žíní se také pletly provazy, ohlávky, uzdy apod. Dále se značkovali nové přírůstky. Vzniklé odřezky z uší lidé dávali na mraveniště a polévali je koňským mlékem, aby bylo tolik mláďat, jako je mravenců. Tyto

značky (kyrg. *en*) měly rozličné formy a názvy. U kočovníků bylo navíc každé zvíře nějakým způsobem terminologicky určeno. Zvířata se rozlišovala například podle barvy srsti, tvaru rohů a věku.¹⁰¹ V dubnu se také kastrovali samci. Beránci se sterilizovali už 20–30 dní po narození malým nožem (kyrg. *nāštār*), u hřebců k tomuto úkonu docházelo až ve věku tří let, aby se dobře vyvíjeli a neměli slabou kostru. Výjimečně rychlé koně, kteří se využívali na závody, kastrovali až v 6–7 letech. Samotný úkon trval 2–3 minuty a někteří specialisté na tuto činnost (kaz. *keskiš*, nebo *piškiš*, kyrg. *bitteču*) dokázali za den vykastrovat až sto koní. U Turkmenů se koně a velbloudi nekastrovali.

Na konci května či začátkem června se kočovalo na letní pastviny, kde lidé se svými stády setrvali do konce srpna, nebo až do začátku září. Velmi důležité bylo vybrat kvalitní pastviny, na nichž závisel život zvířat, která se musela dobře vykrmit na tuhou zimu. Důležité bylo také zajistit vodu. Kočovníci v případě potřeby hloubili studny. Z hlubokých studní se voda přelévala do kožených věder (kaz. *kauga*). Mělké studny se jednou za rok vyčistili, nebo udělali nové.

Příjezd na letní pastviny se oslavovalo hostinou (kaz. *erulik*), kterou doprovázely hry a závody. V létě se stáda pásala v blízkosti aulu a na noc se vracela zpět. V noci hlídali stáda dívky, nebo mladé ženy a zpívaly písně, které měly odradit vlky. Dojné ovce a kozy se pásly poblíž aulu, oddělené od jehňat a kůzlat. Před dojením mláďata přivazovali za krk smyčkou (kaz. *buršak*) k dlouhému provazu (kaz. *kögen*), který byl připevněn a položen na zemi. Ovce a kozy dojili dvakrát denně, když mláďata pustili k matkám. Během tří neděl až dvou měsíců od narození hříbat se provádělo jejich oddělení od klisen (kaz. *žausytkan*). Hříbata se odchytávala po jednou kusu speciální tyčí, která měla na konci připevněnou smyčku (kaz. *kuryk*, kyrg. *ukuruk*). Po odchytu se hříbatům nandala žíněná ohlávka (kaz. *nokta*) a přivázali se k provazu (kaz. *želi*) připevněnému k zemi. K těmto provazům se vztahovala různá tabu. Především se nesměly překračovat, což by způsobilo ztrátu štěstí, pro ženy pak navíc i ztrátu plodnosti. V tomto období se začaly dojit klisny a to 5–6krát denně. Před i po dojení k nim pouštěli hříbata, která byla přes den oddělená, ale noc trávila s matkami. Velbloudy dojili 3–5krát za den. Velbloudřata měla stejný režim jako hříbata. Pokud se v kočovném stádě vyskytovaly krávy, k dojení docházelo dvakrát denně.

¹⁰¹ Například u Kyrgyzů byly dvouleté ovce nazývány *eki tišti*, tříleté *těrt tišti*, čtyřletý velbloudí samec byl *bir kyrktyj*, pětiletý *eki kyrktyj*, šestiletý *tegerek tiš* atd. Ve všech těchto pojmenováních hraje roli počet nebo forma zubů. In: S. M. Abramzon. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971, s. 84.

Na letních pastvinách muži vybírali plemeníky a provádělo se první stříhání jehňat, jejichž vlna byla používána k výrobě kvalitní plsti. Ženy šily oděvy, vydělávaly kůže a zpracovávaly mléko na výrobu nejrůznějších sýrů, tvarohů apod.

S nástupem podzimu se všichni přesouvali na podzimní pastviny. Prvních pět až šest dní se urazilo pouze 10–15 km, protože dobře vykrmená zvířata by delší cestu nezvládla. Dávky se postupně zvyšovaly na 25–30 km za den, někdy i více. Na podzimních pastvinách, které se nacházely na cestě k zimnímu stanovišti, nebo se shodovaly s jarním, které se už stačilo zregenerovat, zůstávali lidé a zvířata různě dlouho v závislosti na počasí a kvalitě pastvy. Zde se opět stříhaly ovce, vyráběly se plstě a zimní oděvy. Opravovala se sedla, postroje a zkrátka vše, co bylo potřeba připravit na zimu. V říjnu se u Kazachů konal svátek posledního kumysu *sirge žiraj*.¹⁰² Na začátku listopadu se porážela zvířata, aby se na zimu zajistily zásoby masa (kaz. *sogym*).

V listopadu, na jihu v prosinci, se odjíždělo na zimní pastviny. Koně byli drženi ve větší vzdálenosti, aby nespásali pastvu ovčím a také byla využívána jejich schopnost odhrabat sněhovou pokrývku. Pro pastvu ovcí a krav, které si neuměly poradit se sněhem, se využívaly jižní svahy hor. V silných bouřích se stáda zaháněla do kamyšových porostů, lesa nebo do horských soutěsek. Kočovníci pouze zřídka vyráběli kamyšové nebo čijové¹⁰³ zástěny. Zima byla spojena s mnohými těžkostmi, a proto byla potřebná mobilizace všech sil k ochraně stád. V případě velmi tuhých zim, kdy se na pastvinách vytvářela ledová krusta, chodíval celý aul odstraňovat led, aby se zvířata dostala k potravě. Za krutých zim také docházelo k masivnímu úhynu skotu (kaz. *džut*, kyrg. *žut*). Tato pohroma se opakovala přibližně každých 10–12 let.

Poněkud odlišně vypadalo kočování u Turkmenů. Stáda se sice po celý rok pásala, ale pro koně Turkmeni vytvářeli speciální zásoby krmiva. Koně byli drženi v blízkosti obydlí a v případě chladu či horka se zakrývali zdobenou dekou. Samotní lidé mohli chodit v nuzných oděvech, ale jejich kůň musel být náležitě obstarán a ozdoben.¹⁰⁴ Často je také krmili přímo z dlaně. Zdroji vody byly převážně studny *guyj* a vodojemy v podobě prohlubní *kak*.

Charakter kočování byl různý v jednotlivých oblastech a závisel na počasí a rozloze pastvin. Na území kolem Kaspického moře a povodí řeky Atrek, kočovníci odcházeli daleko za hranice svého teritoria. V zimě pásli svá stáda v pouštní oblasti Karakum, na jaře pak okolo prohlubní v půdě, kde se zadržovala zimní a jarní vláhá. Někdy tyto jámy sami vytvářeli. Když v těchto místech došla voda, přehnali skot do pouštních oblastí, kde byly studny.

¹⁰² *Sirge* – náhubek s dřevěnými tmy, který se dává hříběti, aby nemohlo pít od matky.

¹⁰³ Stepní traviny.

¹⁰⁴ M. Annanepesov. *Chozjajstvo turkmen v 18. – 19. vv.* Ašchabad, 1972, s. 210.

Mláďata se po celý rok pásala společně s matkami. Na jaře, v období dojení se mláďata oddělovala a pásala se samostatně. Někdy se také mláďata z jednoho stáda přiřadila k matkám ze stáda druhého a naopak (turk. *čalyšyk*). Když skončila sezóna dojení, byla mláďata znovu připojena k matkám.

V oblastech střední Amudarji a výše mezi Čardžou a Kuškou, se praktikovalo sezónní kočování z podhůří do pouští a naopak. U každého stáda v počtu 400–500 kusů byl jeden pastýř *čopan* a jeho pomocník *čoluk*, který vykonával podřadnější práce. Ve východní části pouště, kde se voda získávala z hlubokých studní, se o stáda starali tři pastýři. Jeden z nich nazývaný *suvčy*, měl na starost výběr vody ze studní. Stáda také hlídali velcí pastevečtí psi (*alabaj*).¹⁰⁵

U polokočovných Uzbeků se karakulské ovce volně pásly po celý rok, ale pouze na jaře a v létě byly na vzdálených pastvinách. Na podzim a v zimě se sháněly poblíž lidských obydlí, kde byly připraveny ohrady (*kuton*). Nejdůležitějším obdobím bylo rození jehňat, z jejichž kůže se vyráběl perzián. Ostatní druhy ovcí se po pastvě na jarním stanovišti odháněly do hor, kde zůstávaly do poloviny podzimu a na zimu se přesouvaly do podhůří.

U Karakalpaků z větve *arys on tört uruu*, kteří sídlili na pravém břehu Amudarji, převládalo zemědělství nad pastevectvím. Kmeny a rody z větve *arys konyrat*, které sídlily v oblasti Aralského moře se zabývaly především pastevectvím, které doplňovaly zemědělskou produkcí a rybolovem.¹⁰⁶ Karakalpakové žijící na konci 17. a v 18. století na dolním toku Syrdarji rovněž kombinovali pastevectví se zemědělstvím. V létě odcházeli se svými stády na pastviny v blízkosti jezer. Délka kočování závisela na bohatství hospodářství. V zimě svá stáda, kromě ovcí, drželi v ohradách v blízkosti obydlí a přikrmovali je vytvořenými zásobami.¹⁰⁷

7.4. Tradiční obydlí

Typickým obydlím kočovných pastevců byla po dlouhou dobu jurta. První zmínky o jurtě pocházejí již z 5. století př. n. l.¹⁰⁸ V turečtině slovo „jurta“ znamená vojenské ležení a vše, co s ním souvisí. Ve smyslu kočovnického obydlí, se tento termín do obecného povědomí dostal v 19. století prostřednictvím Rusů. Sami kočovníci nazývají jurtu výrazy *uj* či *üj*.

¹⁰⁵ Středoasijský pastevecký pes – oficiálně uznaná rasa FCI. Největší počet těchto psů se vyskytuje právě v Turkmenistánu, ale chová se i v ostatních republikách Střední Asie. U Kyrgyzů a Kazachů je více oblíbený typ horského loveckého chrta (kyrg. *tajgan*, kaz. *tazy*).

¹⁰⁶ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii I Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 409.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 413, 440.

¹⁰⁸ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 230.

Jurta představovala praktické, mobilní obydlí, které se poměrně snadno stavělo i rozebíralo. Celková hmotnost jurty se pohybovala mezi 200–250 kg a byli ji schopni uvést buď dva velbloudi, nebo tři koně. Toto obydlí sestávalo z dřevěné konstrukce, kterou vyráběli muži a plstěných pláštů, jejichž zhotovení měly na starosti ženy. Výrobci jurt (kyrg. *ujču*, kaz. a kar. *ujši*) si připravovali materiál buď na jaře, nebo na podzim. Na mřížky a střešní tyče se používala vrba jíva, střešní obruč se vyráběla z jilmu, nebo z břízy. Vrbové dřevo, očištěné od kůry se zahřívalo v ovčím hnoji a následně se ohýbalo do požadovaného tvaru. Zkušený ujši zhotovil dřevěnou kostru za 25 dní, která však vydržela po dobu pětadvaceti let.¹⁰⁹

Na výrobu plstěných pláštů se používala ovčí vlna vyšší kvality, pokud možno bílé barvy. Vlna se očistila a rozložila na kůži. Do spodní vrstvy se dávala vlna horší kvality, navrch naopak ta nejlepší. Následně se několik žen posadilo kolem rozprostřené kůže a speciálními dřívky (kaz. *sabau*) rytmicky tloukly do vlny. Tato práce vyžadovala přibližně dva dny. Takto zpracovaná vlna se potom položila na čijové rohože, které se opatrně srolovaly. Po několika dnech se rohož rozbalila a polévala se vařící vodou, načež se opět zabalila a v této formě se udusávala do požadované kvality. Potom se sbalená plst' nechávala několik dnů sušit na slunci. Po rozbalení se obšívala silnou vlněnou šňůrou (kyrg. *džEEK*), popřípadě se potahovala další plátěnou vrstvou.

Základem dřevěné konstrukce byla mřížka (kaz. a kyrg. *kerege*, turk. *terim*) z překřížených planěk, které se připevňovaly řemínky z velbloudí kůže (kaz. *kök*). Mřížku tvoří několik částí (kaz. *kanat*, turk. *ganat*), které se dají rozložit. Velká jurta může mít osm až deset částí, malá čtyři až pět. Mezi mřížky se připevňuje rám (kyrg. *bosogo*) a dvoukřídle dveře (kaz. *esik*), které byly zdobeny reliéfní řezbou. Dříve se místo dveří používal jen plstěný koberec. Horní část tvoří obruč ze dvou ohnutých březových větví (kaz. *šanyrak*, kyrg. *tunduk*, turk. *tujnuk*) a tyče (kaz. *uyk*, kyrg. *uuk*, turk. *uk*), které se nahoře připevňují do otvorů obruče a dole se přivazují na horní část mřížky. Všechny části kostry se připevňují koženými, nebo tkanými pásky ze zvířecí srsti (kaz. *bau*, turk. *ukbagžik*) a provazy. Široký tkaný a vzorovaný pás (kaz. *baskur*) upevňuje mříž zvenku na tom místě, kde jsou připevněny tyče horní části jurty. Úzké pásky (kaz. *tangyš*) křížově zpevňují kupoli.

Plstěný plášť jurty sestával z několika částí. Tři až čtyři čtvercové kusy plsti (kaz. *muyrlyk*, turk. *durluk*) zakrývají mřížku a spodní část kupole. Dvě silnější plsti lichoběžníkového tvaru (kaz. *uzik*, turk. *uzuk*) pokrývají její horní část. Dlouhý, pravoúhlý kus plsti (kaz. *tundik*, turk. *serpik*) se klade na střešní obruč, kde je připevněn pouze ve třech

¹⁰⁹ *Kirgizskij uzor*. Frunze, 1986, bez paginace.

rozích, aby se mohl odvětrávat dým. Další část tvoří pravoúhlý dvojitý kus plsti, který slouží jako dveřní závěs. Jurta se zvenku po obvodu obepínala silným provazem, nebo tkaným pásem (kaz. *beldeu*, turk. *jup*). Mezi mřížku a plst' se dávaly také rohože z čije (kaz. *ši*). Především Turkmeni a Uzbeki upevňovali tyto rohože po vnějším obvodu jurty, v dolní části, které bránily jejímu poškození. Rohože se upevňovaly buď provazy (turk. *urgan*) nebo širokým tkaným pásem (turk. *golan*, nebo *jolan*). V zimě se u Turkmenů tento pás používal v černé barvě (*gara golan*), v létě byl bohatě ornamentálně zdobený (*gyzyl golan*).

Jurty mohly mít v různých oblastech různý tvar. Na jihu Kazachstánu měla jurta vysokou kupoli s malou obručí a méně ohnutými tyčemi uyk. V severních stepích převládala jurta s velmi plochou kupolí a velkou obručí. U Kyrgyzů se zase typ s více zploštělým vrcholem vyskytoval na jihu, s vysokým pak na severu. Rozdíly byly i ve vnější dekoraci jurty. Například pro západ Kyrgyzstánu a Uzbeky bylo typické používání širokého bílého pásu, který několikrát křížoval čelní část kupole.

Veškerá práce týkající se postavení či rozkládání jurty spočívala na ženě. Muž měl na starosti jen upevnění či odstranění těžké střešní obruče. Na sestavení i složení se podílelo více žen, které tyto práce zvládly během jedné až dvou hodin.

V době svátků se také stavěly jurty pro hosty, nejdůležitější však byla výroba jurty svatební. Před jejím postavením se vyhledal vážený starší muž, který měl hodně dětí, aby pomohl zvednout střešní obruč, což zajistilo štěstí a plodnost pro novomanžele. Když byla jurta postavena, vešla dovnitř starší žena a rozsypala v jurtě sladkosti, nebo zde rozlévala mléko. Po hostině, jejímž hlavním chodem byl beran, se jeho hlava prohodila horním otvorem jurty. Tento akt měl zajistit, aby zde vždy hořel oheň (štěstí) a dým (neštěstí) odcházel ven.

Jurta sloužila kočovníkům jako celoroční obydlí. V zimě měla dvě vrstvy plsti a obkládala se sněhem, snopy kamyše, nebo kamennou stěnou, aby se udrželo více tepla. V létě, za vysokých teplot, se zase obvodová plstěná část mohla vykasat, čímž se dospělo k cirkulaci vzduchu.

Kromě jurty existovala také další jednoduchá a přenosná obydlí. U Kazachů to byl například *kurke* sestavený ze dvou částí mřížky a pokrytý jednou až dvěma plstěmi. Další typ představoval *žappa* (kyrg. *alačyk*), který sestával pouze z horní části jurty nesoucí obruč a dva pláty plstě. Složitější byla malá jurta ze tří až čtyř částí, kónického tvaru, bez střešní obruče, Kazachy nazývaná *žolym uj*. Tyto typy obydlí byly charakteristické zejména pro velmi chudé lidi, nebo pro pastevce, kteří byli najímáni bohatými majiteli stád.

Velká pozornost byla věnována rozdělení prostoru uvnitř jurty. Centrálním bodem bylo ohniště (kaz. *ot basy*) s velkým kotlem (*kazan*). Proti dveřím za ohništěm, se nacházelo

místo (kaz. a kyrg. *žuk*), které představovalo bohatství rodiny. Bývala zde truhla, rohože, plstě, koberce, oděv a další drobnosti. Čestné místo před žukem, nazývané *tör*, bylo zpravidla určené pro starší muže a hosty. Pravá část jurty byla ženskou polovinou (kyrg. *epčy džak*), levá pak mužskou (kyrg. *er džak*). V ženské části se nacházely kuchyňské potřeby, zásoby potravin a kolébka na dítě. Toto místo bylo často odděleno pestrobarevnou rohoží s ornamentálními vzory (kyrg. *aškana čij*). V mužské polovině byly uloženy veškeré předměty týkající se práce se stády, jezdecké potřeby a lovecké zbraně. V případě nutnosti se zde také držela novorozená jehňata a kůzlata, nebo lovecký pták a pes. O kus dál bylo místo vyhrazené pro spaní. Lože se připravovalo jen na noc. Přes den byly veškeré pokrývky uloženy v zadní části jurty. Používala se také dřevěná postel (kaz. *tös agaš*), která byla velmi rozšířená zejména v 19. a začátkem 20. století. Dříve se uplatňovaly i dřevěné podhlavníky (kaz. *žastyk agaš*). Místo na spaní bylo zčásti zakrýváno závěsem (kaz. *šymyldyk*). Bohatí lidé většinou vlastnili větší jurty, které byly více zdobené (např. zevnitř potažené hedvábím) a mnohdy zařízené dřevěným nábytkem. Navíc pro věci k hospodaření používali speciální jurtu.

Velmi dekorativní byla vnitřní výzdoba jurty. Na zem, ale i na stěny se kladly plstěné i klasické koberce, kožešiny zvířat, nejrůznější torby k uložení předmětů, a již zmíněné rohože z čije. U Kazachů a Kyrgyzů byly nejrozšířenější výrobky z plstě. Obvyklé byly malé koberečky z obarvené vlněné plsti (kaz. *syrmak*, kyrg. *šyrdak*), vznikající formou aplikace. Na plstěný podklad se našívají vystřižené vzory z plstě, sukna či bavlny jiné barvy. Obvod vzoru se následně olemuje dvoubarevnými kroucenými šňůrkami. Používal se i složitější způsob výroby syrmaku. Ze dvou kusů tenké plsti různé barvy, se podle šablony vystřihají stejné vzory. Ty se potom uspořádají a sešijí tak, že barva pozadí na jedné straně, se shoduje s barvou vzoru na straně druhé. Kvalitně vyrobený syrmak vydrží třicet až čtyřicet let.

Velmi starou technikou je také vzorování plstě pomocí naválení konkrétního ornamentu (kyrg. *ala kijiz*). Povrch plstěného podkladu se pokryje vzorem z tenké vlny druhé barvy, který se zaválí do podkladu. Tento typ plstěného koberce však nemá tak dlouhou životnost, jako předešlý. Ornament na plstích je jednoduchý a méně barevný, nejčastěji modrý, červený a hnědý. Nejrozšířenějšími používanými vzory jsou čtverce, které se vyplňují dalšími ornamenty. Většinou je centrální pole rozdělené na dvě poloviny (pozitiv a negativ), nebo jsou ve středu velké kruhy.

Oblíbená byla také výšivka, a to velmi barevná a bohatá, která zdobila různé taštičky a váčky. Vyšívaly se také lemy nástěnných koberců (kyrg. *tuš kijiz*). Jako materiál sloužila

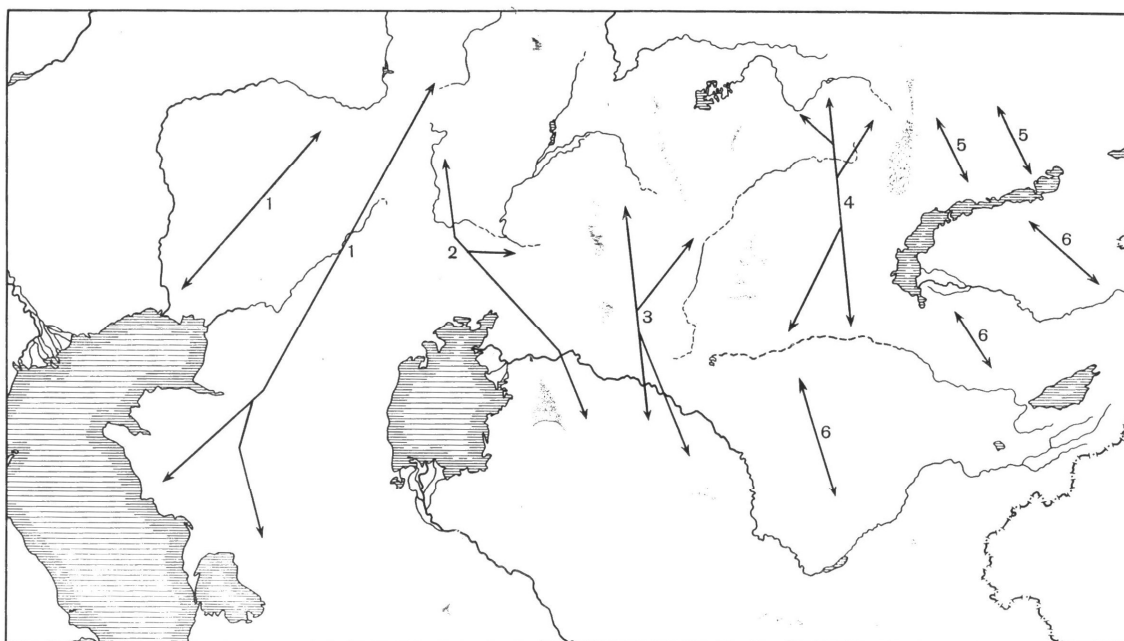
vlna, bavlna i hedvábí. Velmi rozšířený byl řetízkový steh. Motivy byly hlavně rostlinné, zvířecí a geometrické.¹¹⁰

Výroba koberců je nejvíce spjata s Turkmény. Je možné říci, že koberce představují jeden z hlavních znaků jejich kultury. Turkmenské koberce se dělí na *chaly*, koberce v pravém smyslu slova, které sloužily na zařízení jurty, dále na malé modlitební koberečky *namazlyk*, a *gapykilim* koberce střední velikosti, které se používaly jako závěsy na vchod jurty. Turkmeni vyráběli také rozličné tašky (*torba*), rozvěšené na stěnách jurty, které sloužily k uschování drobných domácích věcí, vaky *čuval* a *maprač* se používaly na uložení oděvu. Známé jsou rovněž sedlové brašny *choržun* a dekorativní ozdoby na velbloudy *osmaldyk* či *chalyk*, a již zmíněné tkané pásy *akjun*, *golan* (*jolam*). Koberce různých skupin se odlišovaly vzory a způsobem zpracování. V turkmenských kobercích převládá červená barva, dále černá a bílá. Vzor koberců je geometrický a liší se podle původu. Centrální vzor se obvykle nazývá *göl*, který má představovat znak kmene.¹¹¹

¹¹⁰ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii I Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 306–308.

¹¹¹ Tamtéž, s. 141, 144.

Mapa č. 15. Sezónní kočování stád koní v Kazachstánu na počátku 20. století.

zimní - letní

1. Kaspická nížina – řeka Uil a Mugodžarské hory	4. Nížina řeky Ču – Saryarka
2. Kyzylkum a Karakum – řeka Irgiz	5. Balchaš – Saryarka
3. Kyzylkum – hory Ulutau	6. Nížiny řek Talas a Ču – hory Ťian Šanu

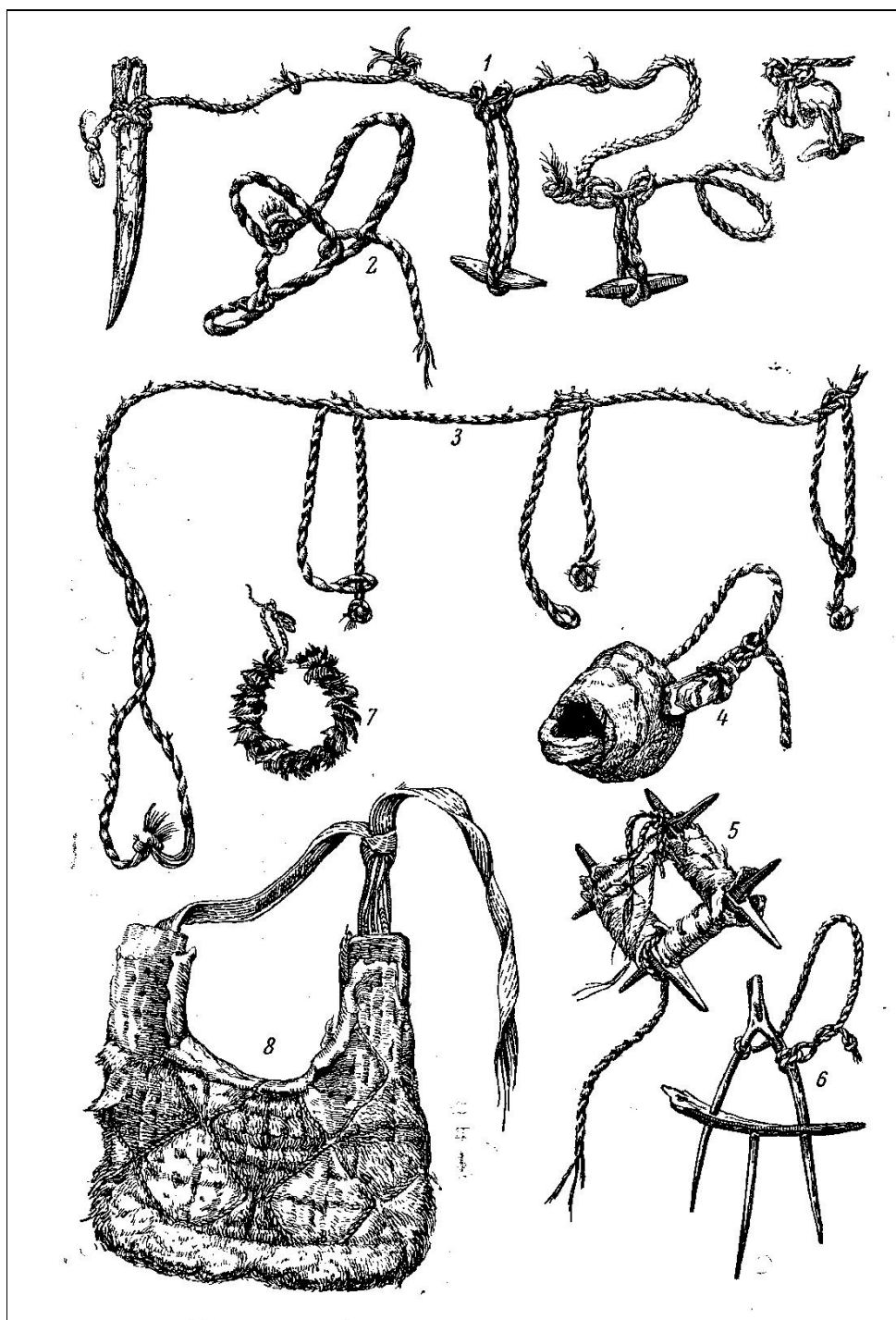
Tabulka č. 3. Počet skotu u Turkmenů Zakaspičské oblasti v r. 1890.

Druh zvířete	Oblast Ašchabadská	Mervská	Tedženská	Krasnovodská	Mangyšlanská	Celkem
Ovce	262 991	754 758	94 935	350 400	355 081	1818165
Velbloudi	15 657	29 949	2 347	42 250	25 121	115 324
Krávy	2 944	49 839	2 116	3 700	656	59 255
Koně	4 507	24 031	1 773	6 019	-	36 330

Tabulka č. 4. Kříženci velbloudů – kazašská terminologie.

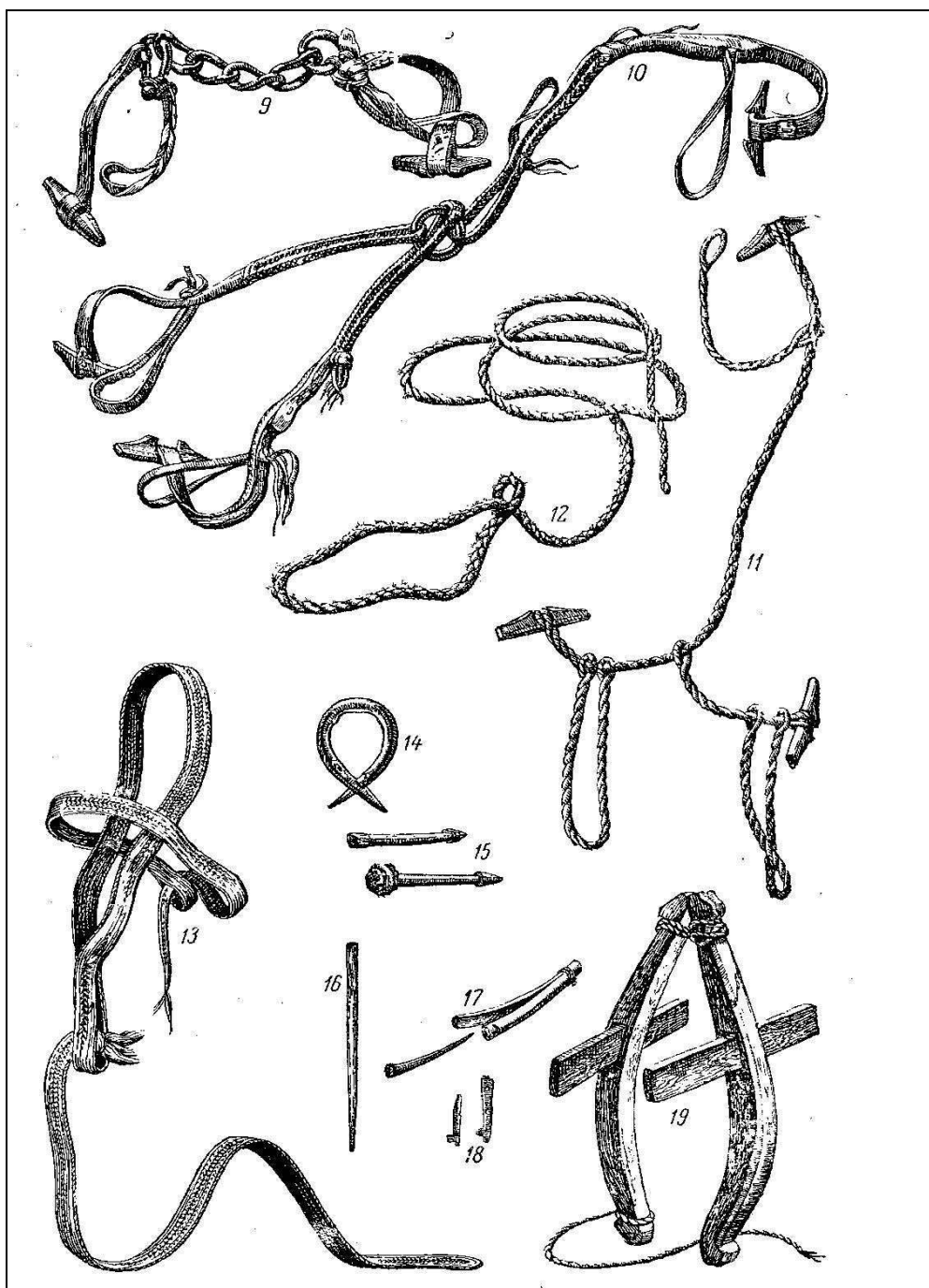
samec	samice	potomek	obsah tuku v mléce
dromedár	drabař	nar maja	4,6 %
drabař	dromedár	iner maja	3,5 %
nar maja	drabař	kospak	4,6 %
iner maja	dromedár	kurt	4,1 %
dromedár	kospak	kez nar	4,6 %
drabař	kurt	kurt nar	4,5 %
drabař	drabař	drabař	5,8 %
dromedár	dromedár	dromedár	3,5 %

Obr. č. 11. Předměty spojené s chovem zvířat u kočovných pastevců.

1. *Džele* (kazašsky *želi*) – úvaz pro hříbata z koňské srsti a žíní. Kyrgyzové. 2. *Nokto* (kazašsky *nokta*) – ohlávka na hříbě. Kyrgyzové. 3. *Kogen* – úvaz ze srsti pro telata a jehňata. Kazaši. 4. *Tomyldyryk* (kyrgyzsky *širge*) – plstěný náhubek pro telata, zabráňující pití mléka od krávy. Kazaši. 5. Typ *tomyldyryka*. 6. *Sirge* (kyrgyzsky *širge*) – náhubek na hříbě, či tele. Kazaši. 7. Odřezky uší ovcí navléknuté na provazu. 8. *Kujek* (kyrgyzsky *beldik*) – plstěná zástěra na berana zabráňující nechtěnému páření. Kazaši.

Obr. č. 12. Předměty spojené s chovem zvířat u kočovných pastevců.

9. *Tasau* (kyrgyzsky *kišen*) – železná pouta na přední nohy koně. Kazaši. 10. *Šider* (kyrgyzsky *čider*) – kožená pouta na koně. Kazaši. 11. *Šider* z arkanu. Kazaši. 12. Arkan z koňských žíní pro uvázání krav. Kazaši. 13. *Nokta* (kyrgyzsky *nokto*) – ohlávka pro velblouda ze spletených žíní. Kazaši. 14. *Čuluk* – železný kruh do nosní přepážky pro býka. Kyrgyzové. 15. *Muryndyk* (kyrgyzsky *buila*) – dřevěné bodce do nosní přepážky pro velblouda. Kazaši. 16. Dřívko na odstraňování červů z ran ovcí. Kazaši. 17. *Kyškaš* a *istik* – dřevěné nástroje na kastraci hřebců. Kazaši. 18. *Šapky* – železný nástroj na pouštění žilou. Kazaši. 19. Dřevěný koňský chomout zabráňující koni dráždit nemocná místa.

Obr. č. 13. Kazašská rodina v jurtě v r. 1911.

Obr. č. 14. Kazašský chlapec, poč. 20. století.

Obr. č. 15. Kyrgyzská rodina v jurtě, poč. 20. století.

Obr. č. 16. Kazašská rodina v jurtě, poč. 20. století.

Obr. č. 17. Uzbecká jurta.

Obr. č. 18. Kyrgyzská jurta.

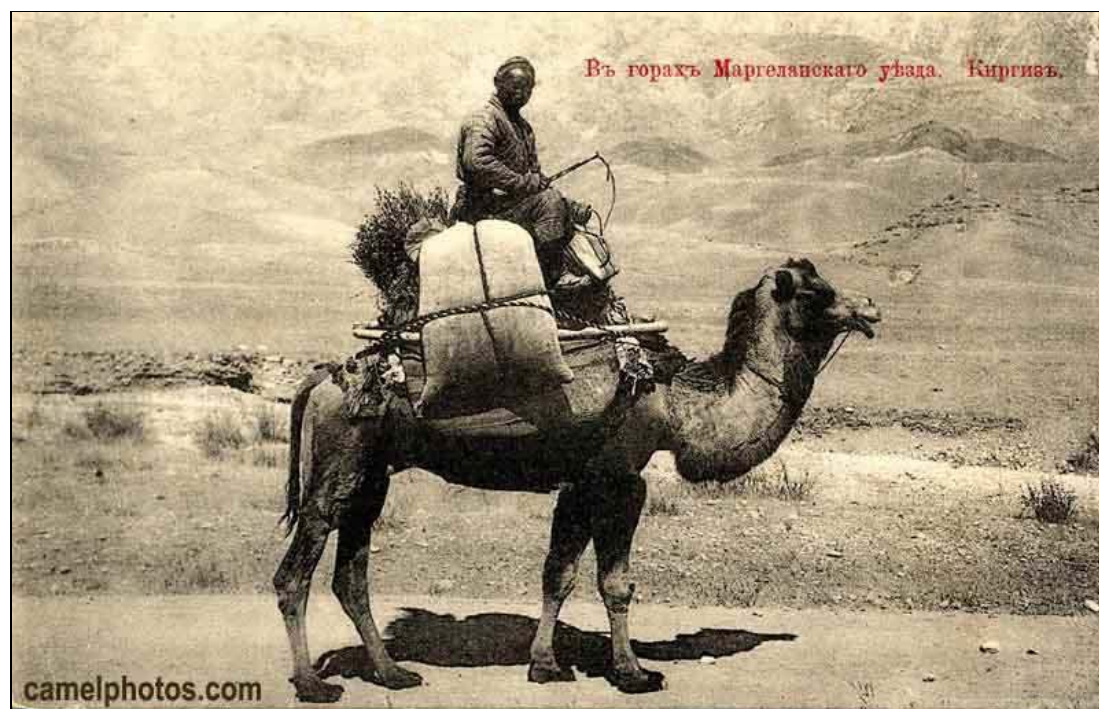
Obr. č. 19. Kazašský kočovník s orlem.

Obr. č. 20. Kyrgyzský kočovník.

Obr. č. 21. Kyrgyz na velbloudu.

Obr. č. 22. Velbloudi ve stepi.

8. SOCIÁLNÍ STRUKTURA

Kočovnické kultury tvořily sociálně diferenciovanou společnost, jejímiž zdroji bylo především osobní vlastnictví skotu a vedoucí pozice ve společenské organizaci. Kočovnickou společnost je v tomto ohledu možné rozdělit na dvě základní skupiny.

První skupinou je aristokracie, druhou skupinu tvoří řadoví kočovníci. Už v prvních tureckých kaganátech lze nalézt dvě sociální kategorie: elita se nazývala termínem *beg* (později *bej*, *bij*), v protikladu pak stál prostý lid, národ *budun*. Jako příklad sociálního dělení může posloužit rozvrstvení kazašského chanátu v 16. století, kde se společnost dělila na bílou (*ak sujek*) a černou kost (*kara sujek*). Bílá kost¹¹² byla privilegovanou kastou, která svůj původ odvozovala od Čingischána, čímž se vymezila vůči ostatním Kazachům jak v sociálních, tak v genealogických vztazích. Černá kost měla otevřený status a mohl do ní patřit jakýkoli vlivný či majetný jedinec. V rámci elity *kara sujek* měli soudní, administrativní a vojenskou moc *bejové*, kteří byli nejváženějšími osobami této vrstvy. Někteří z nich byli také poradci chána, který stál na pomyslném vrcholu společnosti. Dalšími představiteli černé kosti byli *batyrové*, vojenští vůdcové.¹¹³

Nejpočetnější skupinu vládnoucí elity reprezentovali *aksakalové*,¹¹⁴ stařešinové kočovné obcí, kteří disponovali velkou autoritou. Další skupinou byli *bajové*, kteří představovali jedince s velkým bohatstvím, tisícihlavými stády apod. Bajové se mohli vyskytovat jak mezi aristokracií, tak mezi řadovými kočovníky.

Kromě aristokracie a prostých, svobodných lidí, se v kočovnické společnosti nacházela také skupina otroků. Tito lidé byli kupováni na trzích, nebo pocházeli z řad zajatců či zadlužených jedinců. Právně za ně zodpovídal jejich majitel.

U Turkmenů elitu tvořili cháni, bekové, vojáci (*nuker*) a vyšší duchovenstvo (*kazy*). V právním systému měl velký význam soud stařešinů (*jašuly*), který uplatňoval zvykové právo. Tyto soudy měly větší autoritu, než soudy *kazyů*, které se řídily podle islámského práva *šari'a*. Po elitě následovali bajové.

Ještě na konci 19. století docházelo mezi obyvatelstvem k dělení společnosti na plnoprávné členy rodových obcí *ig*, na otroky *gul* (v ženském rodě *grnak*) a *jarym*, což byli potomci otroků a *ig*. K těmto kategoriím je třeba doplnit ještě nově příchozí jedince, kteří

¹¹² Bílá kost se dále dělila na dva aristokratické stavy „tore“ a „kúže“. Tore užívala pro vládnoucí vrstvu termín „sultán“. Kúže hrála roli v duchovním životě kočovníků a v rozvoji islámu.

¹¹³ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 31–35.

¹¹⁴ V překladu „bělovousí“.

náleželi k jiným rodům a kmenům, tzv. *gelmišek*, nebo *gonši* (sousedé) a tzv. *tat*, což byli potomci pokořených usedlých obyvatel, kteří se ještě neasimilovali (například část tádžického obyvatelstva v deltě Amudarji). U Turkmenů se pastevní území mohlo formálně využívat jakýmkoli kmeny, ale teritoria v blízkosti studen a vodojemů náležely tomu, kdo tyto zdroje vody zřídil, což byli především bohatí bajové. Řadoví kočovníci mohli vodu využívat pouze v případě protislužby bajovi, která spočívala v čištění studní, nebo v pasení jeho stád. Kočovníci mohli získat také určité množství potravin, za pomoc při pracích spojených s chovem dobytka. Chudý člověk, který vlastnil jen malé stádo, ho mohl připojit ke stádům baje, za což obdělával půdu v oázách, nebo pásł skot. Stejně tak mohl baj formálně poskytnout pomoc zchudlému příbuznému, ve prospěch vzájemné rodové pomoci.¹¹⁵

U Kazachů a Kyrgyzů tento princip fungoval obdobně. Každý baj disponoval několika rodinami, které neměly skot a pracovaly na jeho hospodářství. U Kazachů se tito lidé nazývali *konsy* (kyrg. *konšu*) a velmi bohatí bajové jich měli i několik stovek. Známy byl také *saun* (kyrg. *saan*), což byla určitá část stáda, kterou baj pronajímal nemajetným lidem. Bohatí jedinci také půjčovali chudým lidem ovce na získání vlny a koně, nebo velblouda pro přenos nákladu při kočování (kyrg. *kuč*). Při sezónních pracích (kaz. *asar*), například při stříhání ovcí, baj objížděl auly a žádal ostatní o pomoc, za což nabídl kompenzaci ve formě potravin. Při ztrátě stáda, nebo jeho části, se baj obracel na svůj aul, který mu v této situaci poskytl pomoc. Bohatí lidé také praktikovali adopci chudých dětí ze svého rodu. Rozšíření byli i otroci, kteří obyčejně za několik let, mohli v rámci bajova majetku, obdržet jurtu a část skotu.

Praktiky majetných kočovníků byly v minulosti v literatuře označovány jako případ exploatace. V současnosti je tento způsob fungování kočovnické společnosti chápán spíše jako reciprocita, a v některých případech (*saun*), také jako alternativa redistribuce. I když je zde patrná sociální nerovnost, přesto tyto systémy znamenaly jisté pozitivum. Zabraňovaly totiž vydělení chudých hospodářství, čímž zamezovaly jejich desintegraci.¹¹⁶

Turkmenské kmeny v 18. a začátkem 19. století neměly centralizovanou politickou vládu. Tvořily souhrn malých autonomních jednotek spojených představou o společném původu, které se sjednocovaly pouze epizodicky, v případě potřeby vojenských akcí. Možnost a také nutnost kočovat v menších skupinách byla jednou z příčin vysoké nezávislosti jednotlivých občin. Kočovná obecina (*oba*) si sama volila cesty a místa pro kočování. Majetková a sociální diferenciaci u Turkmenů nebyla vyjádřena stabilním vydělením vůdčí a privilegované vrstvy. Existovaly sice bohaté a uznávané rodiny, které se ale nevymezovaly

¹¹⁵ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii I Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 20–23.

¹¹⁶ A. M. Chazanov. *Kočevniki i vněšnij mir*. Almaty, 2002, s. 265–266.

vůči ostatním. U některých linií lze pozorovat určitý typ vyššího statusu, kde se předával titul následnictvím, ale to vše už mělo pouze dočasný charakter. V malých rodových sekcích byl volen stařešina, který byl respektován, ale větší společenství neměla trvalého vůdce.

Kyrgyzové v 17. století měli stabilnější útvary. Každý kmen a jeho podjednotka měla dědičné vůdce: bije. Zajímavé změny proběhly v 19. století u severních Kyrgyzů, kteří začali používat termín *manap*, který prakticky vytěsnil odpovídající pojem *bij*. Termín „manap“ pocházel od jména zakladatele rodu z kmene Sary bagyš. Členové tohoto rodu si postupně získávali privilegované postavení nejen v rámci svého kmene, ale i u kmenů ostatních. Moc manapa se dědila následnictvím. Na konci 19. století rodokmen kyrgyzských manapů čítal 14–18 generací. Kromě vysoce postavených manapů, nazývaných *aga manap* nebo *čon manap*, existovali také další stupně tohoto titulu, například „střední“ manapové *orto manap* a „malí“ manapové *čala manap*. Tato elita vykonávala soudní úkony, určovala pastviny, na kterých se smělo kočovat a vymezovala si svá teritoria (*koruk*), která náležela jen jim. Koruk následně pronajímali a vybírali daň (*tujak pul*) i za přehnutí stád přes tato území. Střední vrstva svobodných lidí byla v 19. století nazývána slovem arabského původu: *bukara*, což byl prakticky ekvivalent termínu *budun*. Otroci *kuly* a cizí přidružené skupiny *kirme* byli bezprávní.¹¹⁷

U Kazachů do 17. století fungovaly tzv. *ulusy*, což byly administrativně-politické jednotky. Ulus měl relativně stálé teritorium, v jehož čele stál sultán, který pocházel z čingisovské linie. Později se kazašské kmeny a rody spojily v tzv. *žusy* (Uly žus, Orta žus, Kiši žus), do jejichž čela se postavili bejové. Na počátku 18. století však došlo ke změnám. Žusy mohli spravovat pouze chánové z rodu Čingisovců, čímž se tyto celky přeměnily v nezávislé chanáty.¹¹⁸

U Karakalpaků žijících na Syrdarje v 18. století nefungoval institut chána. Každý kmen/rod mělo pouze svého bije. Později pod vlivem výbojů Džungarů a Kalmyků se Karakalpakové na Syrdarje rozdělili na horní a dolní. Horní Karakalpakové byli pod vládou Džungarů, dolní pak pod vládou Mladšího žusu.

Karakalpackých kmenů bylo dvanáct, počet rodů (*uruu*) kolem sta, které se dále dělily na velké (*tire*) a malé (*köše*) rodové podskupiny. Kmeny a některé velké rody měly svou

¹¹⁷ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii I Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 171–172.

¹¹⁸ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 36–37.

tamgu a bojový pokřik (*uran*). Každý kmen obýval určité teritorium, kde se nacházely zavlažovací kanály a pastviny patřící jednotlivým rodovým občinám.¹¹⁹

8.1. Rodina a obecina

Základní jednotku kočovnické společnosti obvykle tvořila patrilokální rodina, tvořená otcem, matkou a jejich nejmladším ženatým synem. V čele rodiny stál otec, který měl prakticky neomezenou moc nad ženou a dětmi. Děti nemohly protestovat proti jeho vůli a nemohly se s ním soudit. Žena vedla domácnost a rodinný rozpočet. Bez svolení otce se s žádnou částí vlastnictví nemohlo volně nakládat. Starší synové po svatbě dostávali určitý podíl majetku (kaz. *jenši*), dcery obdržely věno. Nejmladší syn, který zůstával žít s rodiči, dostal po smrti otce veškerý jeho majetek. Získal tak největší podíl, ale musel uspořádat pohřeb a staral se o matku. Pokud otec neměl syny, po jeho smrti připadl majetek, manželka a případné dcery jeho bratrovi. Při absenci bratra se vše mohlo předávat jinému blízkému příbuznému (muži).

Jednotlivé rodiny, svázané mezi sebou příbuzenským vztahem, vzájemnou pomocí a společným bydlením, tvořily příbuzenskou skupinu, která svůj původ odvozovala od společného (reálného) předka. Každá taková skupina se nazývala „dětmi jednoho otce“ (kaz. *ata balasy*, kyrg. *bir atanyn baldary*, turk. *bir ata*).¹²⁰ Příbuzenská skupina po celý rok, nebo jeho část kočovala společně a navzájem si pomáhala. Ale protože sestávala z několika autonomních ekonomických buněk, neměla automatické právo na vlastnictví a práci člověka.

Pro kočovníky měla velký význam společensko-teritoriální jednotka nazývaná obecina, která bývá rozdělována na občinu minimální a rozšířenou. Kočovní obecina mohla sestávat nejen z agnátů a jejich rodin, ale také z kognátů a ze vzdálených příbuzných.

Minimální obecina vznikala zejména v obdobích, kdy byl nedostatek potravy pro stáda, tzn. především v zimě, dále brzy na jaře a na konci podzimu. Tato jednotka obvykle sestávala ze 3–5 hospodářství, se stádem čítajícím přibližně 300–400 kusů. Minimální obecina disponovala zimními pastvinami, které byly vzdáleny 1,5–2 km od zimoviště. Toto kočovné společenství se nazývalo pojmem *aul* (kyrg. *ail*).

¹¹⁹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii I Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 416.

¹²⁰ A. M. Chazanov. *Kočevniki i vněšnij mir*. Almaty, 2002, s. 230.

Rozšířená občina pak představovala spojení několika minimálních občin a skládala se většinou z 10–15 hospodářství, jejichž počet však nebyl omezen. Vytvářela se v teplých měsících roku, které zajišťovaly dostatek potravy pro stáda.¹²¹

V čele aulu stál aksakal, který znal veškeré zvyky a reguloval různé strany života v občině. Mohl vyjednávat svatby a výši věna, a měl také neformální soudní pravomoc. Vedení ženských prací měla na starosti nejstarší žena (kaz. *bajbiše*), zpravidla aksakalova manželka. Členové aulu společně pořádali slavnosti (*toj*), a pomáhali si také v případech pohřbů a svateb.

8.2. Příbuzenské systémy

Kočovnická společnost, s ohledem na sociální strukturu, je charakteristická zejména rodovým dělením (viz tabulky č. 5–7). Jednotlivé rody se rozpadaly na mnoho dalších, dílčích rodů, z nichž každý měl svou *tamgu*, značku příslušnosti k určitému rodu. Příslušnost ke konkrétnímu rodu byla základním zdrojem identity. Vzájemné vztahy skupiny se společným původem definovala genealogie. Genealogický strom obsahoval legendární verzi původu začínající od hrdinského předka a končící dědem, či otcem jednotlivého člověka. Každý člen společnosti se tak mohl orientovat v rozvětveném stromu genealogie, kde byli všichni spojeni či rozděleni na základě příbuzenství v současnosti nebo v dávné minulosti. Tímto způsobem měly všechny skupiny vlastní legendy o svém původu a byly mezi sebou spojeni nebo rozpojeni genealogickými liniemi po vertikále nebo horizontále.

Příbuzenský systém turkických kočovníků se vyznačuje terminologickým rozlišením příbuzných z otcovy strany, tedy v patrilinei (kyrg. *atalaš*) a příbuzných z matčiny strany, tedy v matrilinei (kyrg. *žatyndaš*). Příbuzenské termíny nebyly ohraničeny jen vyjádřením příbuzenských vztahů, fixací stupně příbuzenství, ale také vyjadřovaly pohlaví a věk konkrétní osoby. Pro označení stupně příbuzenství sloužili opisné termíny. Docházelo také k terminologickému sloučení kolaterálů s lineály. Pro označení pokrevních příbuzných se užíval termín „z jednoho břicha“ (kyrg. *karyndaš urugu*). Pro názornost je vhodné uvést terminologii příbuzenství na konkrétním příkladu, reprezentovaném severními Kyrgyzy.¹²²

¹²¹ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 42–43.

¹²² Č. R. Israilova-Charjehuzen. *Tradicionnoe obščestvo severnykh kirgizov vo vtoroj polovine XIX. veka i sistema ich rodstva*. Dizertační práce. Moskva, 2002, 309 s. [online]. 2009, [vyšlo - neuvedeno]. Dostupný z WWW: <<http://www.dissert.h10.ru/istor.html>>, s. 142–143.

Terminologie pokrevních příbuzných:**otec** – ata**matka** – apa, ene**syn** – uul, bala**dcera** – kyz, kyzbala**sestra** – eže, sindi, apče, karyndaš**bratr** – aga, bajke, ini**strýc** – aga, bajke, uul, bala**teta** – ene, eže, apče**děda** – čon ata**babička** – čon apa, čon eže**synovec** – bobok, ini, žeen**neteř** – karyndaš, žeen**vnuk** – uul, bala, nebere**vnučka** – nebere**Terminologie afinních příbuzných:****tchán** (muže i ženy) – kajyn ata**tchýně** (muže i ženy) – kajyn apa, kajyn ene**švagr** (bratr muže) – kajyn aga, kajyn ini**švagrová** (sestra muže) – kajyn eže, čon kyz**manžel** – kujoo, er**manželka** – ajal, katyn, zajyn**zet'** – žezde, kujoo bala, kičine bala, uul**snacha** – kelin**švagr** (bratr ženy) – baža**švagrová** (sestra ženy) – abysyn, kelin, baldyz

Například termíny *karyndaš* a *sindi* označují mladší generaci sester. Pojem *karyndaš* označuje nejčastěji pokrevní mladší sestru nebo mladší sestřenici v případě, kdy ji oslovuje osoba mužského pohlaví a termín *sindi* v případě, kdy ji oslovuje osoba ženského pohlaví. Pokud dva bratři mají syny, kteří jsou si navzájem bratřanci, označují se termínem *agalar*. Pokud sestra a bratr mají dceru a syna, označují se termínem *bolo*. Tímto termínem se nazývají také děti dvou sester.

Termín *žeen* zahrnuje příbuzné ze strany matky. Pokud je někdo oslovuje, tak se k základním termínům připojuje prefix *taj-*, například matka mé matky – *taj ene*, otec mé matky – *taj atam*, mladší sestra mé matky – *taj ežem*. Termín *žeen* označuje vztah mezi oslovující osobou a jeho příbuznými pouze po matrilinii, například mezi mnou a otcem/matkou mé matky, bratry a sestrami mé matky, lineály i kolaterály. Ve vztahu k afinním příbuzným, například k manželkám bratrů matky, manželům sester matky a také k jejich potomkům různého věku se také používá termín *žeen*.

Je vhodné doplnit, že v příbuzenských vztazích hrál důležitou roli strýc z otcovy strany (bratr otce). Ten byl svými synovci prakticky chápán jako otec. V minulosti bylo častým jevem předání dětí na výchovu do rodiny staršího bratra otce. U kočovníků je známé také tzv. „příbuzenství po mléce“. Adoptce byla běžnou součástí života této společnosti. Dítě mohli vychovávat příbuzní z patrilnie i z matrilinie. Dítě nazývalo své adoptivní rodiče matkou a otcem, své biologické rodiče nazývalo sestrou, bratrem, nebo termíny manželka

bratra, manžel sestry. Například u Kyrgyzů do smrti děda, nazývali rodného otce termínem pro staršího bratra, nebo strýce. Až po smrti děda, otce nazývali *ata*, otec.¹²³

Kočovnická společnost byla patrilineární. Podle zvykového práva byly sňatky mezi příbuznými po mužské linii zakazovány do sedmého kolene. Někdy se zákazy týkaly příbuzných pouze do páté generace. Povolovaly se také sňatky křížových bratranců a sestřenic (turk. *garša*), sňatky mezi dětmi dvou rodných sester, nikoli však mezi dětmi dvou bratrů.¹²⁴ Možné byly také sňatky mezi synovci a neteřemi, tety a strýci. V tomto případě nemuselo dojít k narušení principu rodové exogamie, který připouštěl uzavírat manželství mezi představiteli různých podúrovních rodu v rámci jednoho velkého rodu. Uzavřít manželství mohly také dvě rodné sestry s dvěma rodnými bratry. Existovaly také sňatky, které se nazývaly „obnovení kosti“ (kyrg. *sook žapyrtuu*). Čas od času, po třech až čtyřech generací, rody spojené afinním příbuzenstvím, znovu uzavíraly sňatky po ženské linii. Mohlo se jednat o uzavření manželství mezi dvěma skupinami rodů, různých podjednotek uvnitř rodu jednoho. Běžný byl sororát (kaz. *baldyz alu*, turk. *ovezine*) a levirát (kaz. *emengerlik*, turk. *dakylma*).

V tradiční kočovnické společnosti byly možné také polygynní svazky. Počet žen nebyl omezen. Vše záviselo na majetkových poměrech muže, který musel zabezpečit všechny své ženy i děti. Polygynní sňatky se u Kyrgyzů nazývaly *tošok žanyrtuu* „obnovení postele“.¹²⁵

Kyrgyzové a Kazaši byli exogamní, avšak Uzbeki a Turkmeni byli na konci 19. a začátkem 20. století endogamní. K normám endogamie zřejmě došlo až vlivem islámu. Podle práva šari'a měla žena nárok na určitý podíl majetku, což nepřipouštělo tradiční zvykové právo kočovníků. Z tohoto důvodu byl nutný sňatek s blízkým příbuzným, aby majetek zůstal v rodině.¹²⁶

8.3. Postavení ženy

Nejkomplikovanější pozici v kočovnické společnosti měla nově vdaná, mladá žena. Vztahy nově příchozí manželky s příbuznými manžela, byly regulovány určitými zákazy. Žena se nesměla stýkat se starším bratrem manžela a musela se vyhýbat také všem starším příbuzným muže, až do narození prvního dítěte. Nesměla jim chodit naproti, projít mezi nimi, navštěvovat jejich yurtu. Při náhodném setkání se musela náležitě uklonit.

¹²³ Tamtéž, s. 158.

¹²⁴ Týká se Kazachů a Kyrgyzů. U Uzbeků a Turkmenů se naopak sňatky mezi dětmi dvou bratrů praktikovaly (uzb. *amakivačča*).

¹²⁵ Č. R. Israilova-Charjehuzen. *Tradicionnoe obščestvo severnykh kirgizov vo vtoroj polovine XIX. veka i sistema ich rodstva*. Dizertační práce. Moskva, 2002, 309 s. [online]. 2009, [vyšlo - neuvedeno]. Dostupný z WWW: <<http://www.disser.h10.ru/istor.html>>, s. 156.

¹²⁶ N. A. Kisljakov. Sochraneniye ekzogamnykh norm u narodov Srednej Azii i Kazachstana v 19.– načale 20. v. In: *Istoria, archeologia i etnografia Srednej Azii*. Moskva, 1968, s. 294.

Další tabu se týkalo jmen příbuzných manžela. Snacha nemohla nazývat jmény rodiče manžela, dále starší příbuzné muže, a to jak v jejich přítomnosti, tak i v nepřítomnosti. Také předměty, jejichž názvy byly shodné se jmény příbuzných, musela nazývat jiným výrazem. Například pokud se švagr jmenoval Červený býk, žena ho nazývala Bratr, u kterého je roh.¹²⁷ Stejný zákaz platil v případě jmen zemřelých předků a také mladších příbuzných manžela. Jménem mohla nazývat pouze ty, kteří se narodili po její svatbě. Snacha také nemohla oslovovat jménem svou tchýni a starší ženy.

Po narození dítěte se některé tyto zákazy zmírnily. Mladá matka už mohla hovořit s příbuznými muže a směla je navštívit. Také manžel musel dodržovat tyto pravidla ve vztahu k rodičům manželky, ale mohl nazývat jmény mladší příbuzné své ženy a nemusel se vyhýbat setkání s nimi. Veškeré zákazy byly zrušeny obřadem přijetí do rodiny. Doživotně však trvaly zákazy ve vztahu zetě k tchýni. Při setkání se zeť nesměl dívat do tváře své tchýně, sedět či chodit v její blízkosti.

Všechny tyto zákazy směřovaly k odvrácení nepatřičných vztahů mezi členy rodiny a blízkými příbuznými. Ale ani manželé se před ostatními členy společnosti mezi sebou neoslovovali jménem. Žena nazývala muže například staříkem (kyrg. *abyška*), nebo hospodářem (kyrg. *kožojunum*). Muž nazýval manželku ženou (kyrg. *katyn*), nebo výrazem „ta, která žije v naší jurtě“ (kyrg. *bizdin ujdegu*).¹²⁸

Mladá žena musela vykonávat ty nejhůrší práce a byla podřízená všem starším ženám v manželově rodině. Povinnosti ženy byly velké. Jednalo se o veškeré domácí práce, starost o děti, přípravu jídla, tkaní, vydělávání kůže, výroba plstí, šití, sběr topiva, starost o domácí zvířata atd. Lepší situace nastala po narození dítěte. Naopak velmi ctěná byla starší žena, která měla hodně dětí. K takové ženě chodili pro radu nejen její potomci, ale i jiní příbuzní. Na první pohled již samostatní synové matku poslouchali a dbali na její rady a doporučení. Stávaly se také případy, kdy se po smrti manžela stala starší žena hlavou rodiny.

Co se týče problému rozluky manželství, také ta měla svá pravidla. Muž se mohl rozvést kdykoli, bez udání důvodu. Pokud se chtěla rozvést žena, musela dokázat například mužovu nezpůsobilost k manželským povinnostem, nebo brutální zacházení či jeho duševní poruchu. Při rozvodu však žena přicházela nejen o majetek, ale také o děti, jelikož ty podle principu patrilinearity náležely manželovi.¹²⁹

¹²⁷ Č. R. Israilova-Charjehuzen. *Tradicionnoe obščestvo severnykh kirgizov vo vtoroj polovine XIX. veka i sistema ich rodstva*. Dizertační práce. Moskva, 2002, 309 s. [online]. 2009, [vyšlo - neuvedeno]. Dostupný z WWW: <<http://www.disser.h10.ru/istor.html>>, s. 154.

¹²⁸ S. M. Abramzon. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971, s. 259.

¹²⁹ Tamtéž, s. 237.

Tabulka č. 5. Rodová struktura Kazachů.

ORTA ŽUS (Střední žus)					
Argyn	Najman	Kypšak	Konrat	Kerej	
Šakšak	Bira	Tory ajgyr	Bajlar žandar	Uak kerej	Abak
Šar žetym	Kara kerej	Tujykša	Orazgeldi	Kara kerej	Žas taban
Tort ul	Mataj	Kytapak	Kulžygaš	Murun	Merkit
Kara uyl	Sadyr	Bultyn	Bušman	Bajžigim	Žadyk
Kara kesek	Tort ul	Kara balyk	Tokbolat	Tort ul	Žantekej
Kanžygaly	Ergenekti	Koldenen	Žamanbaj		Iteli
Atygaj	Baganaly	Tanabuga	Kara kesek		Šeruši
Tarakty	Baltaly	Kok muryn	Žetimder		Karakas
Altaj	Saržomart	Uzun	Kuš sansyz		Molky
Terbiš	Ters tanbaly				Sarbas
Šanšar	Kok žarly				Šubar ajgyr
Boršy	Karataj				Kon sadak
Karpyk					Ši mojyn
Basan tiyn					
Agyš (Agys)					
Kalkaman					
Kozgan					
Kok šal					
Tabakty					
Karžas					
Bogys					

ULY ŽUS (Starší žus)				KIŠI ŽUS (Mladší žus)		
Kanly	Dulat	Andaj	Sirgeli	Elim uly	Baj uly	Žety ru
Sary ujsino	Botlaj	Myrza	Šaprašty	Kara sakal	Adaj	Kerderi
Šanškyly	Šumyr	Kara šapan	Abdan (Alban)	Kara kesek	Žarpas	Toleu
Ysty	Syjkym	Orakty	Suan	Kete	Alaša	Žagalbajly
Ošakty	Žanys	Ak bujym	Bes tanbaly	Tort kara	Bajbakty	Ramazan
		Kalpe		Šemekej	Maskar	Tabyn
		Supataj		Šekti	Beriš	Tama
		Aryk tynym			Tazdar	Kerejit
		Bajšygyr			Esentemir	
		Syjršy			Serkeš	
		Balgaly			Tana	
		Kajšyly			Kyzyl kurt	
					Šajkylar	
					Altyn	

Tabulka č. 6. Rodová struktura Kyrgyzů.

ON (Pravé křídlo)			SOL (Levé křídlo)	IČKILIK
Tagaj	Adigine	Munguš	<i>Kušču (Kutču)</i>	<i>Kypčak</i>
<i>Sary bagyš</i>	<i>Konurat</i>	<i>Žagalmaj</i>	<i>Saruu</i>	<i>Najman</i>
<i>Bugu</i>	<i>Žoru</i>	<i>Koš tamga</i>	<i>Munduz</i>	<i>Tejit</i>
<i>Solto</i>	<i>Böru</i>		<i>Žetigen</i>	<i>Kesek</i>
<i>Tynymsejit</i>	<i>Bargy</i>		<i>Kytaj</i>	<i>Žoo kesek</i>
<i>Sajak</i>	<i>Kara bagyš</i>		<i>Basyz</i>	<i>Kandy</i>
<i>Čekir sajako</i>	<i>Sarttar</i>		<i>Toboj</i>	<i>Boston</i>
<i>Čerik</i>			<i>Čon bagyš</i>	<i>Nojgut</i>
<i>Žediger</i>				<i>Avagat (Avat)</i>
<i>Azyk</i>				<i>Toolos (Doolos)</i>
<i>Bagyš</i>				
<i>Monoldor</i>				
<i>Suu murun</i>				
<i>Baaryn</i>				

Tabulka č. 7. Rodová struktura Turkmenů.

TEKE				SARYK	ČOVDUR	GOKLEN	SALYR
Otamyš		Tochtamyš		Muževur	<i>Sukty</i>	<i>Igdir</i>	<i>Gaji</i>
Syčmaz	Bagšy	Beg	Vekil		<i>Bajrač</i>	<i>Čovdur</i>	<i>Dodurga</i>
<i>Syčmaz</i>	<i>Bagšy</i>	<i>Gonur</i>	<i>Ganžy jusup</i>		<i>Chorosanly</i>	<i>Abdal</i>	<i>Kiči aga</i>
<i>Učuruk</i>	<i>Dašajak</i>	<i>Amanša gokče</i>	<i>Jazy jusup</i>		<i>Alaša</i>	<i>Bozožy</i>	<i>Čeržev</i>
	<i>Burkoz</i>		<i>Gagšal</i>		<i>Cherzeki</i>	<i>Burunžyk</i>	<i>Jalavač</i>
	<i>Sultaniz</i>		<i>Aryk garaža</i>		<i>Gazyl myrad</i>		
			<i>Gara</i>		<i>Beden</i>		
			<i>Bukri</i>		<i>Gal baš</i>		

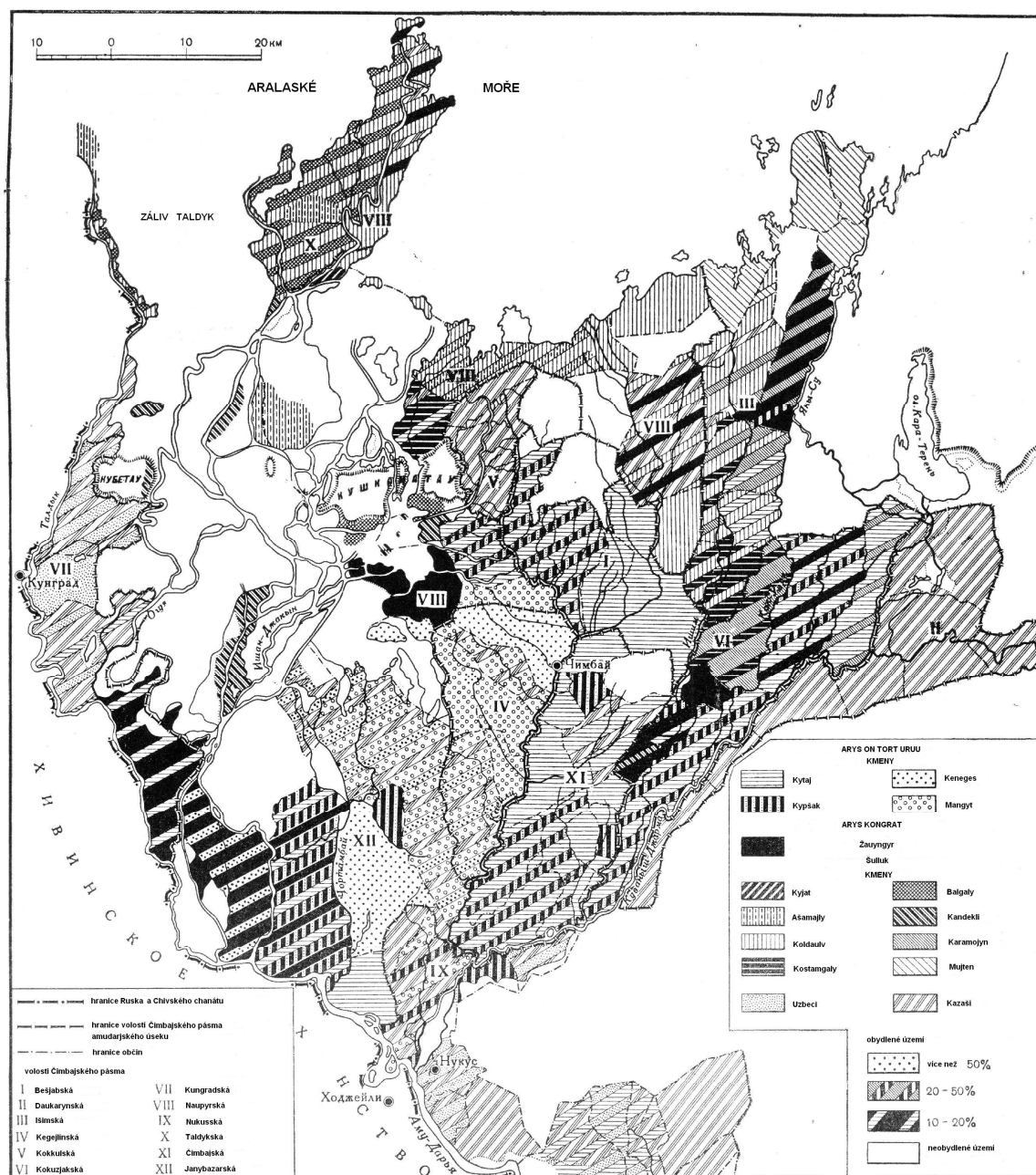
JOMUT			ERSARY			
Gara čoka		Bajram šaly	Gara	Bekovul	Ulug depe	Guneš
Čony atabaj	Šeref žafarbaj	<i>Salak</i>	<i>Čekič</i>	<i>Lambe</i>	<i>Garaža</i>	<i>Čekir</i>
<i>Gužuk</i>	<i>Šeref jaraly</i>	<i>Okuz</i>	<i>Kuraiš</i>	<i>Sarly</i>	<i>Surchi</i>	<i>Čakyr</i>
<i>Ak</i>	<i>Šeref nuraly</i>	<i>Orsukčy</i>	<i>Yslam</i>	<i>Erli</i>	<i>Surchi</i>	<i>Gabasakal</i>
<i>Atabaj</i>	<i>Baga</i>	<i>Ušak</i>	<i>Baj</i>	<i>Ušakon</i>	<i>Čatrak</i>	<i>Sulejman</i>
<i>Ejmir</i>	<i>Bechelke</i>		<i>Ogem</i>	<i>Togačy</i>	<i>Akteri</i>	<i>Omar</i>
<i>Igdir</i>	<i>Mašryk</i>		<i>Tagan</i>	<i>Kultak</i>	<i>Ažy</i>	<i>Gyzylža</i>
<i>Daz</i>	<i>Gožuk</i>		<i>Gazan</i>		<i>Esenmenli</i>	<i>Gurama gunesh</i>
<i>Badrak</i>	<i>DuežiJylgaj</i>		<i>Mamyš</i>		<i>Gyzyl ajak</i>	
<i>Ganekmazo</i>			<i>Jabany</i>		<i>Etbaš</i>	
					<i>Denažy</i>	
					<i>Gaburdy</i>	
					<i>Mesir garabagšy</i>	
					<i>Gurama</i>	

Tabulka č. 8. Rodová struktura Karakalpaků.

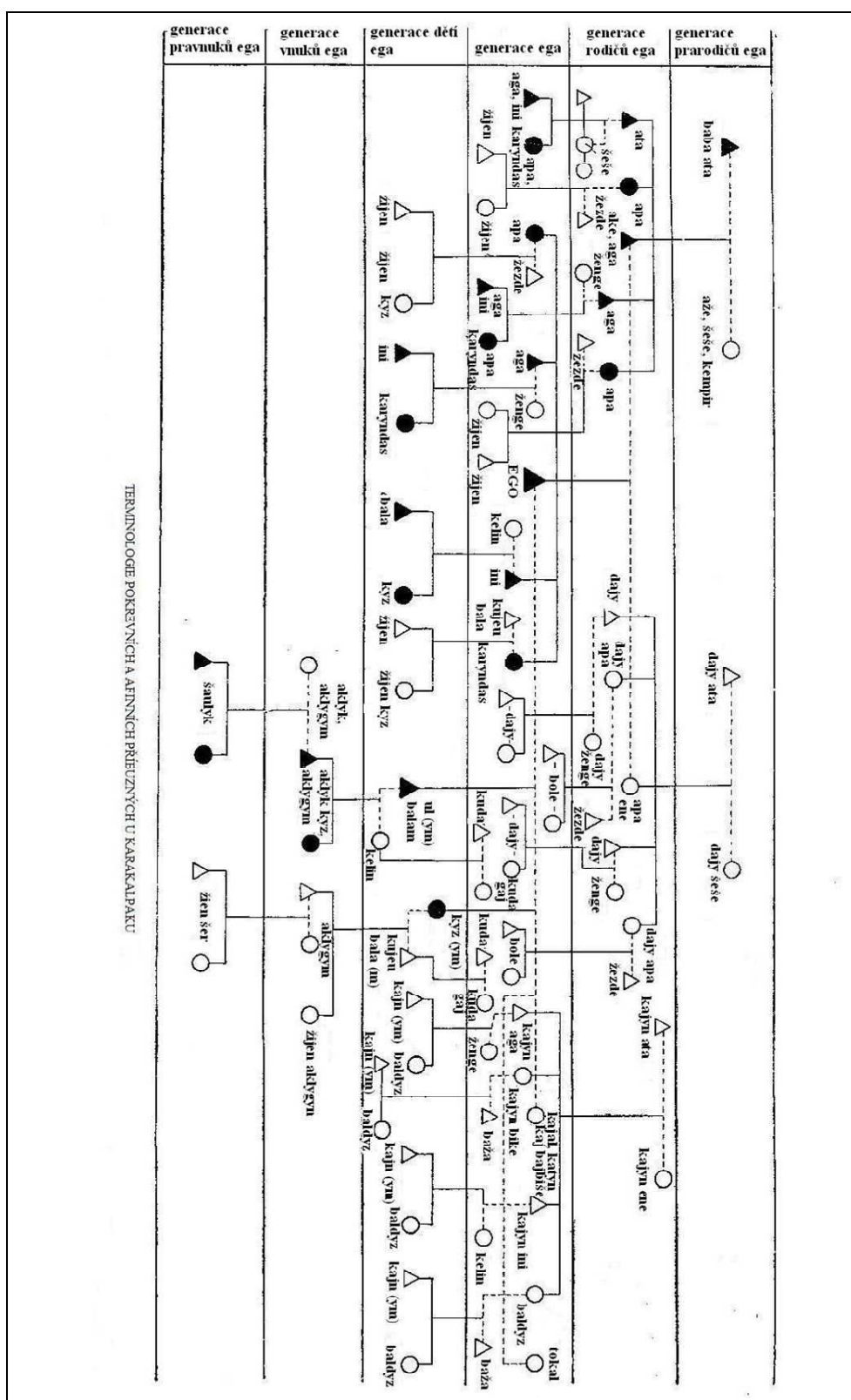
ARYS KONYRAT								
Uran ŽAJYLGAN								
Šullik								Žauyngyr
Kyjat	Ašamajly	Koldauly	Kostamgaly	Balgaly	Kandekly	Karamojyn	Mujten	Teristamgaly
Uš tamgaly	Sakuu	Beskempir	Žankeldy	Akbalgaly	Kurama	Anachoža	Samat	Bakanly šeizoili
Tarakly	Karachoža	Majšišaly	Širžegen	Nurbalgaly	Kijikši	Sobalak	Teli	Tijekli
Balgaly	Žalanajak	Kalkaman	Agabegli	Turkmen	Tokpolat	Kotelek	Abyz	Yrgakly
	Ajylly	Gajyp -	Karyžuugan	Žamanauyl	Kyrksadak	Kareke	Kengtatau	Baimakly
	Kabasan	karagan	Kostamgaly	Šomišli		Karlymaral		Kazajakly
	Turkm.kara	Saryton	Karakursak	Tokymbet		Bulkilgek		Ujgyr
	Žapar	Kulkukožak	Kazaky	Tazbalaly				
	Sary	Žarymbet		Kostamgaly				
	Abyz	Žaman -		Karatałši				
	Akaj	konyrat		Asan				
	Pankara	Žuka		Arzykul				
	Uš bas	Kzylajak						
	Kurama	Karasyrak						
		Želkaragan						
		Ulkenborik						
		Šulžuuyt						
		Kalmak						
		Žamanauyl						

ARYS ON TOTR URUU									
Kytaj		Kypšak			Keneges		Mangyt		
uran ŠAULI ŠAUCHAI									
Tanke	Manžuli	Kangly	Alty ata	Žety keše	Aranšy	Nokis	Karataj	Sarytaj	Žetyktaj
Bessari	Boklyktaj		Sangmuryñ	Žaby	Aktagyn		Karamangyt	Aršan	Ešbuga
Beksyjyk	Kyrk		Estek	Aryk	Omır		Karasyrak	Žanlyk	
Kazajakly	Aralbaj		Kanžygaly	Žagaltaj	Tarakly		Akmangyt	Tokmangyt	
Kajšyly			Šonak	Baganaly	Dobal		Mamykšy	Arsary	
Anna			Basar	Majlybalta	Ojmaut		Kosar	Tazžallyk	
Kujyn			Talys	Žadyk	Dombazak		Kylkaly	Šujit	
Ajteke								Žamanša	
Šeruši								Esebi	
								Tamgali	
						Tongmojyl			
						Temirchoži			
						Boztai			

Mapa č. 16. Rozmístění kmenových a rodových skupin Karakalpaků v 19. a poč. 20. století.

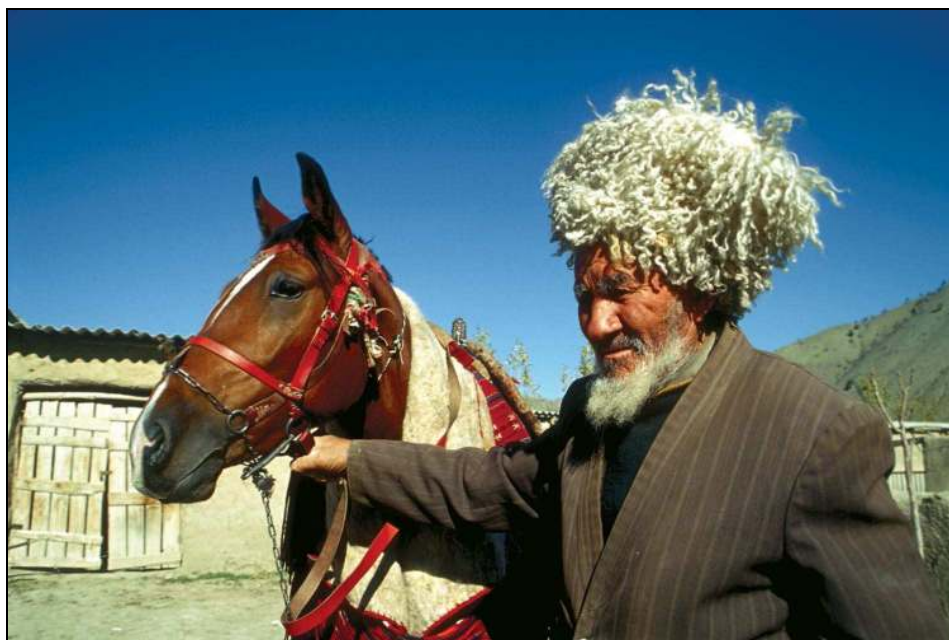
Obr. č. 23. Příbuzenský diagram Karakalpaků.

Obr. č. 24. Kazašský aksakal s koněm.

Obr. č. 25. Turkmenský aksakal s koněm.

9. RODINNÁ OBŘADNOST

Rodinné obřady tvořily velmi důležitou součást života kočovníků. Svatbu, narození dítěte i pohřeb doprovázelo množství rituálů, které musely být striktně dodržovány.

Nejkomplikovanějším obřadem byla svatba, která sestávala z několika různých etap. Svatba představovala především smlouvu mezi stranou ženichů a mezi stranou nevěsty. Rozšířeným zvykem bylo zaslíbení ještě nenarozených (kyrg. *bel kuda*) či velmi malých dětí, ještě ležících v klébce (kyrg. *beşik kuda*, turk. *adaglama*).

Hlavní součástí svatby byla cena za nevěstu, tzv. *kalym*. Na placení kalymu se mnohdy podílel celý rod a nevěsta tak byla považována za jeho majetek. Z tohoto důvodu byl u kočovníků praktikován levirát, jehož pravidla byla stanovena zvykovým právem.

Mladá vdova se musela provdat za staršího bratra zemřelého manžela. Pokud upřednostňovala mladšího bratra a ten s tím souhlasil, musel svému staršímu bratrovi darovat devět kusů skotu (kaz. *žoly*). Jestliže se mladá vdova, navzdory zájmům příbuzných manžela, chtěla provdat za muže z cizího rodu, ztratila veškerý majetek a případné děti, ale její otec obdržel kalym. Pokud však zemřelý manžel neměl bratry, mohla se žena provdat za koho chtěla. Samy ženy ale upřednostňovaly sňatky s blízkými příbuznými muži a to hlavně kvůli dětem. Docházelo k případům, kdy ženu provdali za malého chlapce (bratra zemřelého muže), kterého prakticky měla jako další dítě. Když dosáhl dospělosti, žena byla ve věku jeho matky. Staré ženy obvykle nebyly k levirátu nuceny. U Kazachů staré bezdětné ženy, mohly zůstat v jurtě svého muže i s jeho majetkem.¹³⁰

V případě ovdovění muže byl praktikován sororát. Vdovec měl právo oženit se s mladší sestrou manželky. V tomto případě platil poloviční kalym (kaz. *baldyz kalym*) a věno bylo také poloviční. Pokud nevěsta zemřela v době svatby a ženich se nechtěl oženit s její sestrou, musel zaplatit pokutu jejímu otci, která mohla dosahovat až poloviny kalymu. Jestliže nevěsta zemřela před svatební hostinou, měl tchán ženicha právo odmítnout sororát, a to i v případě, když měl mladší svobodnou dceru. V této situaci se ženichovi předávalo věno. Pokud zemřel ženich ještě před navštívením nevěsty, vracel se celý kalym. Jestliže už k navštívení došlo, vracela se jen jeho půlka.¹³¹ Vhodný věk pro manželství byl mezi 15–16 lety, dívky se mohly vdávat již od svých třinácti let.

¹³⁰ Ch. A. Argynbaev. O nekotorych perežitocnyh formach braka u kazachov. In: G. P. Snesev (ed.). *Semja i semejnyje obrjady narodov Srednej Azii i Kazachstana*. Moskva, 1978, s. 95.

¹³¹ Tamtéž.

9.1. Svatba

Svatební cyklus kočovníků obsahoval tři základní fáze: námluvy, setkání ženicha a nevěsty a svatební hostiny, které se skládaly z několika obřadů. Veškeré úkony prováděné ve svatebním rituálu zabráňovaly přístupu zlých sil. Měly zajistit především plodnost, bohatství a štěstí rodiny.¹³²

První etapou bylo samotné domluvení sňatku (turk. *gudačylyk*). Sňatek domlouvali rodiče budoucích manželů, kteří se spolu vůbec nemuseli znát. Rodinu nevěsty oficiálně navštívil svat se skupinou mužů, v čele s otcem budoucího ženicha. Na těchto setkáních se domlouvala výše kalymu, věna a termín svatby. Výše kalymu závisela na majetku ženicha. Kalym byl tvořen především různým počtem zvířat a sestával z několika částí. Mohl obsahovat 9, 17, 27, 37 nebo 47 kusů skotu.¹³³ Věno (kaz. *žasau*) obdržela nevěsta od svého otce. Jeho velikost závisela pouze na jeho vůli. Věno bylo tvořeno převážně z oblečení, koberců a nádobí. Nevěsta mohla dostat také jurtu a několik kusů zvířat. Domluva byla následně stvrzena zabitím berana, přečtením modlitby a požíváním rituálních pokrmů, které potvrzovaly platnost dohody. Otec nevěsty obdržel speciální dar, u Kazachů nazývaný *kargibau* nebo *ukitagar* (obojek), který symbolizoval, že je jeho dcera zadaná. Součástí této etapy byly hostiny a různé hry, doprovázené hudbou a písněmi. Dalším specifickým prvkem této fáze byl také zvyk, Kazachy zvaný *kuda tartys*, škádlení svatů, na kterém se podílely především ženy. Po určité době otec nevěsty navštívil také rodinu ženicha. Obě strany si mezi sebou vyměňovaly různé dary, které posilovaly vzájemné vztahy. Svatba se mohla konat až dva i více měsíců po námluvách.

Další součástí svatebního cyklu tvořila „tajná“ setkání ženicha a nevěsty (kaz. *orun kelu*, *orun baru*, kyrg. *urin kelu*), zahájená specifickým svátkem (kaz. *orun toj*), který organizoval otec nevěsty. Družinu přijíždějícího ženicha tvořili různí šprýmaři a také pěvci. Součástí této etapy byl útěk nevěsty do jiného aulu (kaz. *kız kašar*), kde se konaly soutěže v písničkách mezi chlapci a dívkami. Zde probíhal „boj“ za nevěstu (*tartys*) mezi auly snoubenců, nebo mezi ženami a muži či mezi ženami a dívkami. Boj skončil tím, že nevěstu na koberci či plsti odnesli do jurty jejího otce, posadili ji za závěs a přivedli ženicha. Ženich zde lil sádlo nebo máslo do ohně a tak byl symbolicky přijat k domácímu krbu rodiny nevěsty. Následně ho ženy obsypaly obřadním pečivem, sušeným ovocem a ořechy a absolvoval také očistu ohněm. Předtím, než se ženich shledal s nevěstou, musel zaplatit stanovené výkupné

¹³² N. P. Lobačeva. Različnyje obrjadovyje komplekxy v svadebnom ceremoniale narodov Srednej Azii i Kazachstana. In: *Domusulmanskije vjerovanija i obrjady v Srednej Azii*. Moskva, 1975, s. 298.

¹³³ Zde je patrná symbolika čísel. Jedná se především o čísla 9 (3x3) a 7, která jsou obecně považována za šťastná a magická.

(kaz. *kade*). Toto výkupné obsahovalo například cenu za držení ruky nevěsty (kaz. *kol ustatar*), za vstup do jurty (kaz. *ujuj kyrgyzzer*), za utišení žen, které imitovaly psí štěkot a nechtěly ho pustit za nevěstou (kaz. *it ıryldar*), za pohlazení vlasů nevěsty (kaz. *šap sijpar*), za odstranění překážky v podobě „mrtvé“ staré ženy, která mu bránila při vstupu do jurty (kaz. *kempir uldy*, uzb. *kampir uldi*), za ležení vedle nevěsty (kaz. *kasyna žatar*), za odkrytí vchodového závěsu (kaz. *šymyldyk šešer*), který ráno zvedne jedna z žen a propustí ženicha.¹³⁴ Tato slavnost byla rovněž doprovázená pohoštěním a nejrůznějšími závody a hrami. Následující den ráno ženich musel odejít od nevěsty, aniž by ho zahlédl budoucí tchán s tchýní. Ženich po tomto obřadu mohl nevěstu „tajně“ navštěvovat až do samotné svatby. Tyto předsvatební návštěvy byly vnímané už jako počátek manželského života.

Svatba (kaz. *uzatar toj*) sestávala z hostiny v aulu nevěsty. Potom následoval obřad převozu nevěsty do aulu ženicha. U většiny Turkmenů neměli rodiče nevěsty právo doprovázet svou dceru do aulu ženicha, což bylo naopak možné u Kazachů a Kyrgyzů. U Turkmenů se také hlavní hostina a samotný sňatek prováděly v aulu ženicha. Turkmenská nevěsta jela do aulu budoucího manžela na ozdobeném velbloudovi, na kterém byl připevněn speciální stánek *kežebe* pro nevěstu a její společnici *enne*, což byla obvykle manželka staršího bratra nevěsty, nebo jiná blízká příbuzná.¹³⁵ U Kazachů a Kyrgyzů hostina v aulu ženicha obsahovala menší množství obřadů, než u rodiny nevěsty. Obřady a hry v aulu nevěsty, byly stejné jako při obřadu tajných návštěv, ale v různých oblastech se jejich pořadí mohlo odlišovat. Obřad přejezdu do aulu manžela začínal převlékáním šatů nevěsty, které symbolizovaly, že je již vdanou paní. Stejný význam mělo i zaplétání vlasů. Hlavní součástí svatebního oděvu nevěsty byla zvláštní pokrývka hlavy (kaz. *saukele*, kyrg. *šekule*). Loučení nevěsty s rodným aulem (kaz. *koštasu*) doprovázely plačtivé písně (kaz. *synsyu*, kar. *synsuu*):

*Ó, družko má milená, družko má!
Černé saukele tlačí tvé vlásy, družko má!
Díš: „Zde tatíček zůstal!“ Žalu nech! Družko má!
Hodný bude-li, tchán jej zamění, družko má!*

*Přede dveřmi tam pramen vine se, druhu můj!
Pramen zrcadlem, líce zřím v něm své, druhu můj!
Kyrgyz prostý dí: „Král též tchána má!“ druhu můj!
S otcem laskat' se, jak bych změnila, druhu můj!*

*Zajíc bílý v skok letí po stepi, družko má!
Velbloudice jak větrí pro mládě, družko má!
Proč tak naříkáš, žalně běduješ, družko má!
V patách bratr ti volá: „Sestro má!“ družko má!*

¹³⁴ Tamtéž, s. 303.

¹³⁵ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 111.

*Trásně čechrej mi, koně vyšnoř si, druhu můj!
Hoňte kobylu hostí v oslavu, druhu můj!
Řeknu matičce, prostě tatička, druhu můj!
Na rok třeba jen doma nechte mne, druhu můj!*

*Torbo ruměná, bujném na koni, družko má!
Vzlet' jistě nám z torby sokolík, družko má!
Otec ať žije, příště opora, družko má!
Tobě opora, kalym kdo splatil, družko má!*

*Čtyři pokrývky snachy vzaly už, druhu můj!
Stuhu s vlasů mi sňaly ve spěchu, druhu můj!
Šest snach prosí-li, jiné vezmou si, druhu můj!
Kéž se, tatičku, točím kol tebe! Druhu můj!*

*Vranku na bujnou popatř, pozoruj, družko má!
Hříva jak se pyšně natřásá, družko má!
Neplač, neběduj, srdce nermuť nám, družko má!
Spolu vždyť jede, máť tě provází, družko má!*

*Jurty pokrývky z dobré práce jsou, druhu můj!
Běduj, matičko, navždy jedu pryč, druhu můj!
Za rok vrátím se, snad se shledáte, druhu můj!
Chraň mé, matičko, velbloudátko dál, druhu můj!*

*Sedíš, aj, paní, ryzce na bujné, družko má!
Paní provází velbloudička, zde, družko má!
Neplač, nevzdychej víc tak z hluboka, družko má!
V brzku pohýčkáš svého chlapečka, družko má!*

*Bláto, snad voda stříká na mne zde, druhu můj!
Bílým matka mne mlékem sytila, druhu můj!
Čím jsem splatila dluh svůj matičce? Druhu můj!
Že jsem vzala si muže cizince, druhu můj!*

*Přede dveřmi sráz horský zdvíhá se, družko má!
Vzrostla na srázu bujná travička, družko má!
Jak v tvém kožíšku, v tom od tatička, družko má!
Jak se skrývají kyprá nadra tví, družko má!*

*Bujné na ryzce, s hřívou jak zvonky, druhu můj!
Již, můj tatičku, s jurtou loučím se, druhu můj!
Třeba dívka jsem, děckem vašim já, druhu můj!
Proč již místa víc pro mne není zde, druhu můj!*

*Přede dveřmi v dál písek šíří se, družko má!
V písek zajíc však stopy vrývá své, družko má!
Snacha nepřeje ni zrak tobě, věř, družko má!
V stan tě posadí, při všem zvidá jen, družko má!¹³⁶*

V aulu manžela nevěstu odvedli do jurty pro novomanžele (*otau*) a posadili ji za obřadní závěs. Třetí či čtvrtý den uvedli nevěstu do jurty tchána, kde proběhl obřad nazývaný „odkrytí tváře“ (kaz. *bet ašar*, kyrg. *bet ačar*, kar. *beš ašar*). Zde byla nevěsta také rituálně

¹³⁶ E. Fait. *Sřredoasijsťi národové zvláště v území ruském*. Praha, 1910, s. 80–82.

přijata do rodiny manžela. Způsob přijetí byl stejný jako u ženicha. Nevěsta se poklonila ohni a vlila do něj sádlo (kaz. *otka maj kuju*). Tento rituál spojený s „domácím krbem“ se prováděl na počest předků, kteří měli v životě kočovníků důležité místo. Obřad odkrytí tváře byl doprovázen mravoučnými písněmi, které mladé ženě doporučovaly, jak se má správně chovat, aby byla dobrou manželkou:

*Promluv slovo, milá nevěsto!
Podrž hlavu oře, nevěsto!
Hbitá jako straka, nevěsto!*

*První velbloud tvůj se strká, hle!
Vzkřikni, proč se strká, nevěsto!
Do hlavy ho nebij, nevěsto!*

*Zadní velbloud tvůj se trhá zas!
Zvolej, proč se trhá, nevěsto!
Nebij do zad zvíře, nevěsto!*

*Ajran běloučský tys, nevěsto!
Přišla poslední sem, nevěsto!
Nebud' leniva snad, nevěsto!*

*Mnohé za čas lehké myslí jsou,
Lehké myslí ty snad nebudeš!
I zelené botky omrzí!*

*V údiv krok svůj nestav nám!
Díc, snad není poután v okovech!
Kuruk neber, jak se zlíbí ti!*

*Muže, by hned vstával, nevolej,
Muže po své chuti nevb si!
Kleвет pro čas drahý nehledej!*

*Varuj se jich pro mír v domově!
Hlavu balalajku jak netoč!
Na lůžku si nehov přes míru!*

*Tvář tvou odkryl jsem všem v rodině,
Svému švakru klaň se uctivě!
Velblouda dáš? Vyber bílého,*

*Vinou tvou by zhynul, nedopust'!
Dáš-li koně, vyber bělouše!
Jak nám zajde, zloba stíhá tě!*

*Berana dáš? Tmavé barvy vol!
Pro hosta ber z žíru berana!
Kravičku dáš? Černou vyhledej!*

*V číši mléko pak ti nevyschne.
Přijela k nám z dálky nevěsta:
Plaťte za hled mladé ženušky!*

*Nemluvte jen, že je taková!
Platě, jménem ji jen volejte!
Hospodáři, před ní pokloň se!*

*U vodičky roste bujný jilm,
Na jilm pohleď, na vzrůst jeho patř!
Řeč s ní zapřed', zkus, jak bystrý um.*

*Jehlu v ruku dej jí, v práci zkus!
Hleď na dýni, hospodyňku svou.
Viz ten uhel, vrkoč přebujný,*

*Její brvy krásné – brky to,
Sníh zde – úběl tílka jejího.
Líce – krůpěj rdívá na sněhu.*

*Tvář již krásnou žínce odkrývám!
Všichni, co jste přišli, pohleďte,
Patřte všichni lepou nevěstu!¹³⁷*

Jeden z vážených příbuzných ženicha daroval nevěstě koně, jindy mohl přidat i koberec a chalát. Nevěsta tyto dary opětovala. Následovalo její obsypávání různými sladkostmi, sušeným ovocem, sýrem případně mincemi, což mělo zajistit zejména její plodnost. V jurtě tchána také nevěstu posazovali na surovou beraní kůži. Později se v jurtě manželů skrze dýmový otvor prohazovaly krční obratle obětního berana (kaz. *mujn tastar*) z důvodu zajištění šťastného života manželů. Zde se také ohněm očišťovaly obřadní pokrývky. Veškerý svatební oděv a jeho součásti, zajišťovaly novomanželům ochranu před zlými silami. Například saukele bylo zdobeno peřím výra. Ochranou moc měly i různé šperky a drahé kameny, jako byl tyrkys nebo karneol. U Kyrgyzů také novomanžele bily plícemi kůzlete, což zaručovalo plodnost a štěstí.

Charakteristické pro svatbu kočovníků bylo pojídání skopového masa, hlavně hrudní části a jater. Turkmeni z kmene Teke a Jomut podávali novomanželům k jídlu skopové srdce, aby měli šťastné manželství, symbolicky „jedno srdce“.¹³⁸ Především u Kazachů a Kyrgyzů byla kromě skopového masa oblíbená také konina. Během svatebního cyklu se pily především mléčné nápoje, zejména *kumys* a *ajran*.

Svatební cyklus byl završen návratem nevěsty do aulu jejích rodičů (turk. *kajtarma*), kde trávila období od několika týdnů až do několik let. Po celý čas ji však navštěvoval manžel. Například u Turkmenů několik dní po svatbě nevěstu odvezli zpátky k rodičům, kde setrvala do úplného zaplacení kalymu. Ale i v případě, kdy byl kalym zaplacený už během svatby, musela mladá žena určitou dobu zůstat u svých rodičů. Délka pobytu u rodičů závisela

¹³⁷ Tamtéž, s. 83–84.

¹³⁸ A. Orazov. Ritualnaja pišča turkmen. In: *Materialy po istoričeskoj etnografii turkmen*. Ašchabad, 1987, s. 33.

na tom, zda byl kalym zaplacený nebo ne. Nevěsta tak mohla čekat i deset let, než její manžel kalym vyrovnal. Po dobu, kterou nevěsta trávila u svých rodičů, se věnovala výrobě oděvů, tkaní koberců apod. Mladá manželka se v tomto období nazývala *gajtarma* „vrácená“. S manželem se mohla scházet pouze tajně. V případě těhotenství se žena musela vrátit do rodiny muže nezávisle na kalymu. Její návrat byl doprovázen malou oslavou a cennými dárky, které dostala od svých rodičů.¹³⁹

U kočovníků byly známé také únosy nevěst, kyrgyzsky nazývané *ala kaču*, což znamená „sebrat a utéct“. Tento způsob byl jedinou možností, jak uzavřít manželství proti vůli rodičů, kteří domlouvali sňatky a ten, který se jim jevil jako nevhodný nepovolili. V minulosti mohl být muž za únos dívky potrestán smrtí ukamenováním. V 19. století se únos nevěsty zakazoval bez vyplacení předem dohodnutého kalymu. Dívka se také mohla vrátit zpět k rodičům a únosci pak hrozila pokuta.¹⁴⁰

9.2. Narození a dětství

U kočovníků bylo početné potomstvo stejně důležité jako početná stáda. Ideální rodina byla ta, která měla hodně dětí. Lidé, kteří děti neměli, byli považováni za nešťastné. V těchto případech hlavní a jedinou vinu nesla žena, která byla z důvodu neplodnosti považována za méněcennou. Tato podřadnost byla vyjádřena i v mnohých příslovích, například: „*Koza, která má kůzlata je lepší než bezdětná žena.*“ (kyrg. *tuubagan katyndan ulaktuu ečki artyk*).¹⁴¹ Na neplodnost ženy nebylo pohlíženo jen jako na její osobní neštěstí, ale také jako na neštěstí celé rodiny. Bezdětná žena z těchto důvodů nesla svůj osud velmi těžce a snažila se proto využít veškeré prostředky, které by jí pomohly otěhotnět. Nejčastěji se k těmto účelům využívala magie. Například bezdětné ženě příbuzní vyrobili sedm figurek, které musely pocházet ze sedmi obydlí. U Kyrgyzů, starší žena, která se vyznala v magických obřadech stáhla ovci a z její kůže vytvořila vak, do kterého přidala maso obrané z kostí ovce. Obě ženy pak společně odešly na křižovatku cest, kde postavily vak a vysypaly figurky. Následně pronesly: „*At' s tímto odejde neštěstí.*“¹⁴² Dalším častým prostředkem bylo navštívení nejrůznějších posvátných míst. Bezdětnost se také řešila adoptí dětí příbuzných.

Při porodu dítěte rodičce asistovaly porodní báby (kaz. *kindik šeše*, turk. *göbek ene*) a zkušené příbuzné. V případě těžkého porodu se k ženě často přiváděl kůň, který plnil funkci

¹³⁹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 112.

¹⁴⁰ J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006, s. 212.

¹⁴¹ S. M. Abramzon. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971, s. 262.

¹⁴² Tamtéž, s. 263.

ochránce před nebezpečnými zlými silami. Nejprve se k jurtě, kde byla žena, přihnalo stádo koní, ze kterého byl vybrán velký hřebec. Toho pak odváděli do jurty a nechali ho, aby ženě očichal hrudník. Po chvíli hřebce vyvedli a osedlali. Jeden muž vzal ženu před sebe do sedla a chvíli s ní na koni cválal. Po této proceduře, žena obvykle bez problémů porodila. Pokud z těla ženy dlouhou dobu nevycházela placenta, vybírali mezi koňmi takového, který měl světlé a velké oči. Opět ho přiváděli do jurty k ženě a nechali ho, aby ji očichal. Předpokládalo se, že zlá síla, která komplikuje porod, se zalekne velkých koňských očí a opustí svou oběť. Jindy postačila koňská hříva, ke které musela rodička přičichnout. Touto magickou procedurou bylo zajištěno, že přijde kůň, který ženě pomůže. Stejnou ochrannou moc proti zlým silám měl také bič nasáklý koňským potem. Z tohoto důvodu byl věšen v záhlaví lože rodičky, nebo jím při porodních bolestech lehce šlehali ženu po zádech. Kazaši věřili, že největší moc mají žluté biče s rukojetí z stolníku.¹⁴³ Také křik a hluk odrazoval zlé síly, proto před jurtou, kde žena rodila, hlučelo či střílelo několik mužů.

Narození dítěte bylo velkou událostí. Preferováni byli chlapci. Narození syna se spěchalo sdělit jeho otci, který obdaroval toho, kdo mu zprávu přinesl (turk. *buşluk chaky*, nebo *söjunži*). Narození dcery nebylo vnímáno za tak šťastnou událost, jako v případě narození syna. Turkmenské přísloví říká: „*Syn – bohatství, dcera – přítěž*.“ (*ogul – döwlet, gyz – mechnet*).¹⁴⁴ Narození syna se slavilo velkou hostinou (turk. *ogul toj*, kyrg. *žentek*) doprovázenou závody na koních a hrami. Když se narodilo děvčátko, žádná velká oslava se nekonala a přivítat dítě chodily jen příbuzné ženy. U Kazachů, po narození dítěte přicházeli do jurty za matkou mladí příbuzní a veselili se až do rána. Otec dítěte návštěvu pohostil masem a čajem. Tento zvyk nazývaný *şildekana* vycházel z víry ve zlé duchy, kteří mohou první tři dny vyměnit dítě za podhozence.¹⁴⁵ Hlasité veselí mělo odradit zlé síly. První dny života dítěte byly nebezpečné jak pro něj samotné, tak pro jeho matku. Z tohoto důvodu se dodržovaly určité předpisy a zákazy. Pokud v rodině často děti po porodu umíraly, tak se novorozenec rituálně předával do rodiny jiné, aby byl zabezpečen jeho život. Zde pak dítě zůstávalo od tří dnů až po jeden rok. V rodině, kde umírali chlapci, dávali novorozenému synovi na nohu náramek, do ucha náušnici a pokud to bylo možné, zapletli mu vlásy do čupku a až do obřizky jej oblékali jako dívku.

Za velmi nebezpečné období se pokládalo prvních čtyřicet dní, tedy šestinedělí (turk. *çile*). Dítě ani matka po tuto dobu neměly vycházet z jurty, protože byly pokládány za nečisté

¹⁴³ A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 4–6.

¹⁴⁴ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 107.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 436.

a mohly ostatním přinést neštěstí, ale i oni samy byly v ohrožení: „Kyrgyzové věří, že musí býti šestinedělka stále opatrována, jinak by jí albasty vyrvala plíce a hodila do vody. Ženy kolem ní shromážděné, jakmile nového světoobčana shlédnou, plijí na zemi a volají: „Fuj, bídný kluk!“ Jenom ne chváliti! Budí se závist uhrančivých očí a albast, které se pokoušejí vzítí robě a vlastní šeredné podvrhnouti. Pokud hrozí děcku nebezpečí od zlých bytostí, nesmí býti ani formálně přijato do rodového svazku, až uplyne 40 dní, lze mu dát jméno.“¹⁴⁶

Po třech, sedmi, či až po čtyřiceti dnech se konal obřad „ukládání do kolébky“ (kyrg. a uzb. *beşik toj*, kaz. *besik toj*, turk. *sallančak toj*), kterého se nesměly zúčastnit bezdětné ženy, protože byly nositelkami zlých sil. Naopak vítané byly ženy mající hodně dětí, které mohly předat pozitivní síly novorozenému dítěti. U Kazachů na prosbu rodičů, jedna z vážených starších žen, která měla hodně dětí, dala dítěti jméno a uložila ho do kolébky. Za to dostala od rodičů dárek *besik salar*.¹⁴⁷ Často to byla látka na šaty nebo šátek. Vlivem islámu dítě pojmenovával také *mulla*. U Kyrgyzů mohl dítě pojmenovat jeho otec, či vážený starší muž z příbuzenstva. Turkmeni dávali dítěti jméno ihned po porodu, protože věřili, že dlouho nepojmenované dítě bude v dospělosti lhát. Jména podobná názvům zvířat a hlavně ptáků, používali pro děti hlavně tam, kde často umíraly. Dítě strávilo v kolébce přibližně rok až rok a půl.

Hlavní pozornost, v souvislosti s ochranou dítěte, byla věnována právě kolébce. Existovaly pověry o šťastné kolébce, tzn. kolébce, ve které děti neumíraly, a pověry o plané, nebo prázdné kolébce, ve které naopak děti umíraly. Také byla rozšířená víra, že kolébky, ve kterých vyrostlo hodně dětí, přinášejí štěstí. Tato kolébka se pak dědila mezi ženami z generace na generaci. Nešťastnou kolébku manželé přestali používat, ale neničili ji, protože pokud by tak učinili, nemohli by mít už žádné děti. Takové kolébky lidé nosili k posvátným místům.¹⁴⁸

U Turkmenů byla kolébka v podobě závěsné síťky s kouskem koberce, nebo tkaniny, upevněná na barevných šňůrkách *ala jup*. Tento základ se nazýval *sallanačak kilim*. Kostru tvořili hůlky (*agač*, *legek*), které se většinou vyráběly ze dřeva dagdan, které rostlo na těžko dostupných místech v horách. Toto dřevo bylo posvátné (*keramatly agač*) a pro svou tvrdost mohlo odradit zlé duchy. Kolébku většinou vyráběla tchýně nevěsty (*gajyn ene*). Někdy ji mohla vyrobit i starší snacha a v krajním případě matka dítěte. V okolí kolébky byly připevněny různé amulety. Závěsná šňůrka byla černobílá, protože tyto barvy chránili před

¹⁴⁶ E. Fait. *Středoasijskí národové zvláště v území ruském*. Praha, 1910, s. 212.

¹⁴⁷ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 436.

¹⁴⁸ A. Sojunova. Kolybel v obrjadach i verovanijach turkmen. In: *Materialy po istoričeskoj etnografii turkmen*. Ašchabad, 1987, s. 71.

uhrautím. Způsob spletení připomínal hada, který byl pokládán za posvátné zvíře a vidět jej ve snu bylo dobré znamení. Hadí motiv byl na amuletech chránících od smrti a dodával životní sílu. Zobrazení hadů bylo i na kabátčích pro malé děti.

Když žena pracovala kolébala dítě pomocí provazu, jehož jeden konec připevnila ke kolébce a druhý ke své noze. Tímto způsobem však mohla houpat jen děvčátko, nikoli chlapce, který by jinak byl tzv. „pod pantoflem“. Na způsob kolébání chlapců dohlížely staré ženy, aby nedošlo k narušení zvyků předků. Zakázáno bylo houpat prázdnou kolébkou, což mohlo zapříčinit bezdětnost, nebo by dítě bolely uši. U Turkmenů se také nesmělo připravovat prádlo a postel pro ještě nenarozené dítě, jinak by byl porod těžký a dítě by zemřelo. Veškerá výbava byla z barevných látek, nikdy však z bílé, jenž byla barvou smuteční.¹⁴⁹

Do kolébky se také dávaly různé ochranné předměty, hlavně nože, protože kovu se připisovala velká magická síla. Pod polštář se kladla také hrst země s otiskem koňského kopýta, nebo se na kolébkou připevňoval chomáček koňské hřívy. Kolébka se také okuřovala dýmem z jalovce a nesměla být špinavá, protože v nečistotě sídlila albasty. Také se dávala na slunce, ale nesměla zůstat venku do večera, protože by ji mohl obsadit šajtán, který by dítě trápil a také ji nesměly uvidět hvězdy.

Velké slavnosti se konaly čtyřicátý den (kaz. *kyrkynan šygaru*) po narození dítěte. U Kyrgyzů byl tento svátek spojen s výměnou košilky. První se nazývala „psí košilka“ *it kojnek*, druhá *kyrk kojnek* (*kyrk* – 40), která musela být sešitá ze čtyřiceti kousků látky. Dítě také koupali ve čtyřiceti lžičkách vody.¹⁵⁰ Tento obřad byl spojen s přáním zdraví a šťastného života pro dítě. Na tento svátek se zvali všichni příbuzní a konala se hostina. U Kazachů po čtyřiceti dnech od narození přenášeli novorozeně přes třmeny koní (kazaš. *uzengiden ötkizu*) významných lidí, kterými byli například místní hrdinové či pěvci eposů (akynové).¹⁵¹ Člověk sedící na koni vyndal nohu ze třmenu, přes který se přeneslo dítě společně se štěňaty.¹⁵² Původ tohoto zvyku je zřejmě přímo svázaný s objevením třmenu.

V době, kdy se malé dítě učilo chodit byl praktikován zvyk svázání nožek koňskými žíněmi. Rodiče pak požádali respektovaného člověka z aulu, aby je přeřezal. Tím bylo zajištěno, že se dítě naučí brzy chodit. Rozšířeným zvykem bylo také darování hříběte. Kazaši Staršího žusu a Kyrgyzové nazývali tento obyčej *besire mal* nebo *balanyn besiresi*, tzn. něco, co je určeno narozenému dítěti. *Besire* existovalo v několika podobách. Nejčastěji to bylo

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 74.

¹⁵⁰ S. M. Abramzon. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971, s. 265.

¹⁵¹ A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 7.

¹⁵² U Kazachů byl pes jedním ze „sedmi pokladů“ – *žeti kazyna* (1. chrabrý džigit, 2. krásná dívka, 3. závodní kůň, 4. bystrozraký sokol, 5. lovecký pes, 6. kvalitní zbraň, 7. černý kotel)

hříbě narozené ve stejném čase jako dítě, které mu bylo darováno ihned po narození, nebo až když bylo dítěti kolem dvou let. V mnohých případech dostalo hříbě až dítě sedmileté. Pro účel *besire* bylo vybíráno velmi kvalitní hříbě, nejlépe mimochodník. Rodiče a příbuzní věnovali tomuto výběru zvláštní pozornost, protože se předpokládalo že se život dítěte bude odvíjet od života hříběte. Podle toho pak rodiče poznají budoucnost svého potomka.¹⁵³

Malí chlapci se začínali učit jezdit na koni už ve třech letech svého života.. Pro takto malé dítě se používalo speciální dětské sedlo, které Kazaši nazývali *ašamaj*. Ten den, kdy dítě poprvé vsedlo na koně (kyrg. *balany atka mingizuu*), se do této události zapojovali všichni lidé z aulu. Na hřivu a ocas koně a k čapce dítěte oděného v nový oděv, přišivali pera výra, která měla chránit jak chlapce, tak jeho koně. Když byl kůň ozdoben a připraven k jízdě, jeden z nejlepších jezdců měl tu čest posadit dítě do sedla. Chlapec sedící na koni pak žádal aksakala o požehnání. Po této proceduře dali chlapci do levé ruky otěže, do pravé bič a společně s mužem, který dítě posadil do sedla, projížděli celou vesnicí. Všichni lidé dávali chlapci různé dárky a žehnali mu štěstí. Na počest této události se konala hostina, na které rodiče odměňovali především aksakala a muže, který posadil chlapce na koně. Toto první posazení do sedla, mělo pro kočovníky nesmírný význam, protože bylo prvním vážným krokem v životě dítěte a lze jej považovat za určitou formu iniciace.¹⁵⁴

Podobný průběh, jako tradice prvního nasednutí na koně, měl obřad obřízky.¹⁵⁵ Tento rituál mohl být proveden už ve třech letech chlapcova života, nejčastěji však kolem sedmi let, maximálně ve dvanácti letech. Za týden po obřízce chlapec objížděl na svém vystrojeném koni celý aul společně s otcem a příbuznými a všechny zval na hostinu (kaz. *sundet toj*, kar. *sunnet toj*). Z připravené brašny lidem nabízel tvaroh a ti na něj i koně na oplátku připevňovali různé pentle, mince, šperky apod.

Další slavnostní událostí byla první delší cesta dítěte na hřbetě koně. V tomto čase se opět konala hostina pro příbuzné a sousedy a pronášelo se požehnání, aby se kůň i chlapec vrátili zdraví. Po úspěšném návratu se konal obřad, u Kazachů nazývaný *tokym salar* „vytřepání sedlové podložky“, který byl doprovázen pohoštěním a všeobecným veselím. U Turkmenů jsou také známy postřížiny (*galpak toj*), které se praktikovaly často už v jednom roce života dítěte.

¹⁵³ A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 10–11.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 11–14.

¹⁵⁵ V etnografické literatuře se obřad obřízky vysvětluje jako islamizovaná podoba prvního samostatného kroku v životě chlapce a začátek přechodu od jedné etapy života do druhé.

V kočovnické společnosti byly také ženy, specializující se na léčení dětí (kyrg. *emči*), které se pro pomoc obracely k bohyni Umaj,¹⁵⁶ což byla ochránkyně domácího krbu a potomstva. Léčebné procedury byly různé. Například při rachitidě kouleli dítě zabalené do šátku po mrtvém psovi. Pak dítěti sejmuli oděv a vyhodili spolu s šátkem. Uplatňováno bylo především přenesení nemoci na jiný předmět (kyrg. *kečet*). Starší žena udělala ze starých kousků látek (černých a bílých) a ze stébel stepní trávy dvě figurky, ženskou a mužskou. Na koncích bílé látky zavázala uzel a vložila tam sůl, sádlo a semena různých rostlin. Obě figurky pak posadila na dvě hůlky z čije, které symbolizovaly koně. Přes hůlky dala uzlíky a všechno zavinula do kusu tkaniny a třikrát obkroužila dětské tělo, přičemž pronesla: „*Ranní ústřižku nitky do večera nepřicházej, večerní šnůrko do rána nepřicházej, k rychle tekoucí řece jdi, na horu s těžkým přechodem jdi, k tomu kdo má špatné úmysly jdi, ke vstřícnému vrahu jdi a já jsem se vrátil a ty jsi se vrátil.*“¹⁵⁷ Potom figurku vyhodila, nebo ji zahrabala do země daleko od jurty. Při vyhazování ještě pronesla: „*Jestli jsi poutník cestou odejdi, jestli jsi zbojník (lupič) cestou odejdi.*“¹⁵⁸ S figurkou tak odešla i nemoc. Žena následně chodila kolem dítěte s číškou vody, z které mu dala napít a vodu pak vylila za jurtu. Oděv nemocného dítěte se později daroval chudému, nebo sirotkovi. Tento akt se u Kyrgyzů nazýval *kudajy* nebo *sadaga*, děkovná oběť, dobrý skutek.

9.3. Pohřeb

Při úmrtí člověka se obřadu zúčastnilo velmi početné příbuzenstvo a to i vzdálené. Příbuzní zemřelého dvakrát umyli, zavinuli ho do bílé pohřební látky (kaz. *kebin*) a následně do koberce nebo plsti. Tělo mrtvého ukládali do jurty postavené k tomuto účelu a položili ho na levou stranu od vchodu. Vdova obvykle seděla v jurtě s rozpuštěnými vlasy, zahalená tmavým, či světlým šátkem, což záviselo na věku manžela.¹⁵⁹ Lidé stojící kolem něj, vzpomínali na jeho činy a dobré vlastnosti. Ženy obvykle tento akt doprovázely mohutným pláčem. Tělo nesmělo zůstat v jurtě déle než jeden den.

Také koně zemřelého člověka oblékali do smutečního postroje, který sestával ze sedla položeného obráceně a z oděvu jeho majitele, který na koně rozvěšili. Navrch se jako poslední kladla pokrývka hlavy, kterou obvázáli provazem odřezaným z jurty mrtvého. Tyto

¹⁵⁶ O božstvu Umaj jsou zmínky již ve starotureckých nápisech. Ve staroturečtině znamená slovo *umaj* placentu, břicho matky. U Kyrgyzů se také vyskytuje ornament zvaný „umaj“, který má podobu ptáka. V perštině slovo *humā* označuje ptáka obývajícího světový strom. S. M. Abramzon se domníval, že je zde určitá spojitost s velkým významem ptáků a ptačích per jako amuletů, které nosily hlavně ženy a děti. In: S. M. Abramzon. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971, s. 278.

¹⁵⁷ S. M. Abramzon. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971, s. 316–317.

¹⁵⁸ Tamtéž.

¹⁵⁹ Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 278.

obřady byly spojené s představou, že při přechodu na onen svět, potřebuje zemřelý vše, co používal za života. Odtud také pochází starost pozůstalých o oděv, potravu a koně zemřelého. Aby byl kůň určený pro zemřelého člověka zřetelně odlišen od ostatních, ustříhávali mu hřívu a ocas. Kazaši takového koně nazývají *tul at* nebo *karaly at*, smuteční kůň. Na takovém koni nikdo nejezdil a dokonce ho nekradli ani zloději koní, protože věřili, že by jim mohl uškodit.¹⁶⁰

K zemřelému byl také povolán mulla, který předčítal modlitby. Na hřbitov šli pouze muži. Místo pro hrob bylo většinou na vyvýšeném místě, nedaleko od aulu. Kyrgyzové kladli mrtvého do metr hluboké jámy, hlavou směrem k polární hvězdě. Na hrob se pokládal kámen, nebo dřevěná žerd' s fáborky, či s koňskými nebo jačími ohony. Kazaši při zabíjení smutečního koně pěli obřadní písně o nebožtíkovi, tzv. *žoktau*, naříkání (kar. *žoklau*). Po pohřbu se lidé modlili, aby kůň donesl člověka na onen svět a aby mu v této pouti pomáhal. Potom následovala smuteční hostina, na které se obvykle pojídal beran, nebo kůň. Stejná hostina se pak konala třetí (kaz. *uši*, kyrg. *učuluk*), sedmý (kaz. a kar. *žetisi*, kyrg. *žetilik*) a čtyřicátý (kaz., kyrg., kar. *kyrky*) den po pohřbu. Přesně po uplynutí jednoho roku od pohřbu, si vdova sundávala smuteční oděv a konala se zádušní hostina (kaz. *as*, kyrg. *aš*). Ve výročí smrti se také organizovaly tzv. „plané závody“ (kaz. *kur bajga*) v blízkosti hrobu, aby mohl zemřelý člověk slyšet dusot koňských kopyt.

¹⁶⁰ A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 18–19.

Obr. č. 26. Kazašská nevěsta, poč. 20. století.

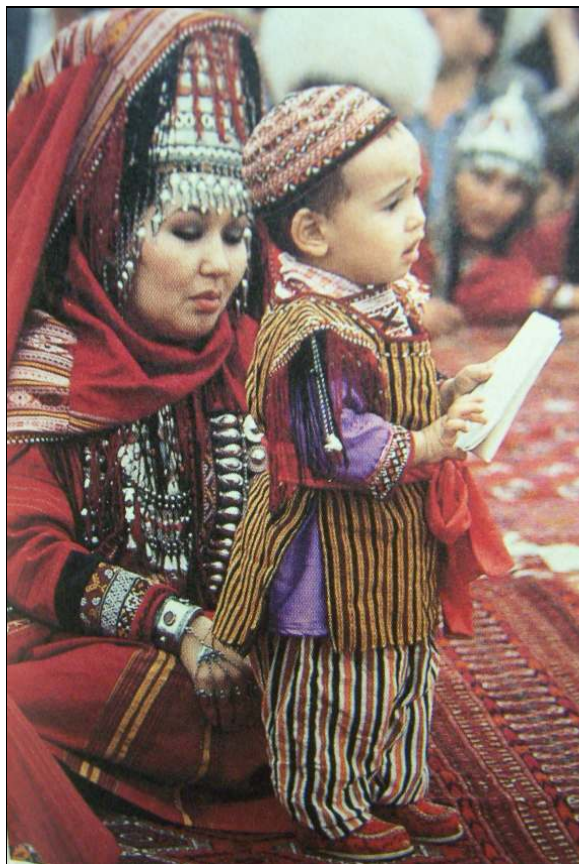
Obr. č. 27. Turkmenská nevěsta v kežebe.

Obr. č. 28. Oděv nevěsty. Kazaši, 19. století.

Obr. č. 29. Turkmenská žena s dítětem.

Obr. č. 30. Turkmenská nevěsta.

Obr. č. 31. Kyrgyzská nevěsta, poč. 20. století.

10. ODĚV A ODĚVNÍ SOUČÁSTI

Tradiční oděv kočovníků Střední Asie byl úzce spojen s pasteveckým způsobem života, což se odráželo v jeho formě a materiálu, ze kterého byl vyroben. Nejstarším materiálem na výrobu oděvu byly tkaniny a plstě z velbloudí srsti, ovčí vlny, kožešin a kůže domácích i divokých zvířat. Ovčí a velbloudí srst se spřádala pomocí dřevěného vřeténka (kyrg. *ijik*, kaz. *uršyk*) a dřevěného, kamenného či olověného přeslenu. Příze se následně vařila ve slané vodě a po usušení se z ní tkala látka na jednoduchém tkalcovském stavu (kyrg. *örmök*, kaz. *örmek*). Člunek tvořila dřevěná tyčinka obmotaná nití (kaz. *arkau*).¹⁶¹ Běžně se využívaly také látky bavlněné či hedvábné. Bavlněné tkaniny se používaly především pro výrobu spodního oblečení, ale v chudších rodinách se v 19. století pro tyto účely stále využívala látka tkaná z velbloudí podsady. V 18.–19. století byl rozšířen svrchní oděv vyráběný především z kůže domácích zvířat. Kůži kočovníci vyčiňovali pomocí kyselého mléka a soli.¹⁶²

Velmi oblíbené bylo zdobení oděvu pomocí výšivky, zejména barevným hedvábím, ale i vlnou či bavlnou. K výzdobě oděvu se používaly také zlaté nitě, dracoun, korálky, stříbrné medailonky apod. Výšivkou se nejčastěji dekorovaly pokrývky hlavy, zejména ženské, dále spodní okraje košil a kalhot, lemy rukávů a plocha kolem výstřihu. Nejtypičtější je tamburový (řetízkový) steh (turk. *ilme*, nebo *ildirme*), obvykle vedený ve dvojitých liniích. Vzory tvořily většinou rostlinné, zvířecí a geometrické motivy.

Nejvíce frekventovanými barvami tkanin používaných na výrobu oděvu byly červená, zelená a bílá. Červená barva (kaz. *kyzyl*) symbolizovala barvu krve, sílu, štěstí, vášeň, plodnost, oheň aj. Zelená barva (kaz. *žasyl*) byla spojována s mládím a jarem. Bílá barva (kaz. *ak*) představovala čistotu, bohatství a moudrost. Zlatá (kaz. *altyn*) a stříbrná barva (kaz. *kumis*), která se uplatňovala zejména ve výšivce, představovala vznešenost, štěstí a bohatství.¹⁶³

Součástí oděvu tvořily různé druhy šperků. Nejoblíbenějším drahým kovem bylo stříbro, kterému byla připisována velká moc a léčivá síla. Stříbro bránilo rychlému stárnutí, tišilo rozčilení a lítost. Významná ložiska tohoto kovu se nacházela zejména v Kazachstánu a

¹⁶¹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 367.

¹⁶² I. V. Zacharova, R. D. Chodžaeva. *Kazachskaja nacionalnaja oděžda 19. – načalo 20. veka*. Alma Ata, 1964, s. 28.

¹⁶³ A. A. Ševcova. Kazachskij tradicionnyj svadebnij kostjum (19.– načalo 20. veka). In: *Sredněaziatskij etnografičeskij sbornik*, Moskva, 2006, s. 33–35.

na Altaji.¹⁶⁴ Ke zdobení stříbrných šperků se používaly drahé kameny, z nichž nejoblíbenějšími byly karneol, tyrkys a lazurit. Karneol chránil lidi před spory, bolestí zubů a nervovými chorobami. Používal se také k zastavení krvácení, snižoval horečku a umocňoval vitalitu. Tyrkys byl kamenem přinášejícím štěstí. Používal se jako lék proti očním a žaludečním nemocem a ochraňoval také před hadím jedem. Lazurit snižoval krevní tlak, pomáhal při léčbě zánětů a otoků. Jedno z nejvýznamnějších nalezišť lazuritu se vyskytuje na horním toku řeky Amudarji, kde byl těžen už ve starověku.¹⁶⁵

Oděv byl znakem sociálního statusu. Chudí lidé zpravidla nosili kabáty z hrubé vlněné tkaniny přímo na holém těle. Oblečení se mezi lidmi dědilo a půjčovalo. Běžně se praktikovalo nošení oděvu až do jeho úplného rozpadnutí. Majetní lidé měli šaty z drahých, dovezených látek, jakými byly například brokát, hedvábí, satén či samet. Mladí lidé nosili oděv zpravidla barevnější, než starší generace.

10.1. Mužský oděv

Základem mužského oděvu byla košile a kalhoty. Košile (*köjnek*) měla formu tuniky, tzn. že byla šita z jednoho rovného kusu látky. Rukávy se přišívaly v pravém úhlu a směrem dolů se zužovaly. V 19. století se košile šily zejména z bílé bavlněné látky, bez límečku, s rozparkem na pravém rameni, nebo častěji na obou ramenech. U Turkmenů se rozparky obšívaly červenou nebo černou lemovkou a zavazovaly se šňůrkami.¹⁶⁶ Později se u košil začal dělat malý límeček ve formě stojáčku a také rozparek na pravé straně, který se zapínal na knoflíky. K sepnutí výstřihu se používala také kovová přezka. Turkmeni z oblasti Kaspického moře na okraje rukávů našívali bohatě vyšíváné manžetky *golbag*.¹⁶⁷ Na košili se přišívala samostatná náprsenka, zdobená výšivkou. U jižních Kyrgyzů a Kazachů byla oblíbená košile *žegde* (*želde*) na zavazování, nebo krátká košile s výstřihem ve tvaru trojúhelníku (kyrg. *uzun žaka*).¹⁶⁸ Košile byla v horní části podšita starou látkou, aby se brzy neopotřebovala. Starší muži nosili košile dlouhé až po kolena, mladší muži měli košile o něco kratší.

Pro kalhoty kočovníků je typický široký rozkrok. Kalhoty (turk. *balak*) se vyráběly z různých tkanin či kůže. Každá nohavice se šila z jednoho kusu látky a v místě rozkroku se našívala kosočtvercová vložka. V horním lemu byla provlečená šňůrka na zavazování. U

¹⁶⁴ R. Duďa, L. Rejl. *Svět drahých kamenů*. Praha, 2006, s. 177.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 138.

¹⁶⁶ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 82.

¹⁶⁷ Tamtéž.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 257.

Turkmenů nosili starší muži převážně kalhoty bílé barvy, mladí muži zelené nebo modré.¹⁶⁹ V chladných měsících se přes tyto kalhoty oblékaly ještě jedny (turk. *žalbar*, kaz. *šalbar*, kyrg. *džargak šym*) stejného střihu. U Turkmenů se tyto kalhoty vyráběly převážně z textilie tmavé barvy, Kazaši na jejich výrobu používali měkkou kůži žluté či červené barvy, vyšívanou hedvábím. Ve vysokohorských oblastech se vyráběly také kalhoty z ovčí kůže se srstí uvnitř.¹⁷⁰

Nejvíce rozšířeným svrchním oděvem byl chalát (turk. *čapan*, kaz. *šapan*), který měl původně formu tuniky se širokými, dolů se zužujícími rukávy. V minulosti byly rukávy hodně dlouhé, čímž nahrazovaly rukavice. Pláště bývaly dlouhé až ke kotníkům a široké, díky všívání klínů v bocích a v přední části. Chaláty, které se oblékaly přímo na košili sahaly přibližně po kolena a měly textilní podšívku. Svrchní chaláty byly delší a podšívka byla z velbloudí nebo ovčí srsti. Chudší lidé tyto pláště vyráběli z bavlněné látky, bohatí pak z hedvábí a sametu jasných barev, které zdobila výšivka zlatou nití a kožešina. Chaláty většinou nebyly na zapínání, jen se upevňovaly opasky.

U Turkmenů byl nejrozšířenější chalát *don* z bavlněné černé látky s podšívkou a také proužkovaný *chyvaly don*, šitý z domácí vyráběné pruhované látky (*chyva mata*), kterou tkali Uzbeci ve městech Chívského chanátu.¹⁷¹ Nejtypičtější chalátem pro Turkmeny byl sváteční, prošíváný *gyrmyzy don* z červeného hedvábí s černými a bílými proužky. Pastevci nosili také chalát z velbloudí srsti *čekmen* (kar. *čekpen*). Bohatší lidé na tyto pláště používali látku, jejíž útek byl tvořen z příze ze srsti velboudat a osnova z hedvábí, která v konečném výsledku prosvítala.

U Kyrgyzů byl rozšířen plstěný chalát *kebenek*, nebo *kementaj* a letní chalát *želek* z bavlněné látky, většinou bez podšívky. V severním Kyrgyzstánu byl oblíben také textilní kabát *bešmant* dlouhý po kolena, který měl límeček ve formě stojáčku. Sváteční bešmant se obvykle šil ze sametu.¹⁷² Velmi běžný byl prošíváný, vatovaný chalát, většinou bez límce, který se v dolní části rozšiřoval pomocí klínů. Místo pásku sloužil vyšíváný šátek přeložený po diagonále (kar. *šaršy*). Důležitý byl též plášť *šekpen* (kyrg. *čekmen*) z velbloudí srsti, bez podšívky, který se používal do deště či sněžení. V zimě se používaly především kabáty či kožichy ze zvířecí kůže a srsti. Z kůže se šily také krátké vesty.

¹⁶⁹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 83.

¹⁷⁰ I. V. Zacharova, R. D. Chodžaeva. *Kazachskaja nacionalnaja oděžda 19. – načalo 20. veka*. Alma Ata, 1964, s. 40.

¹⁷¹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 83.

¹⁷² Tamtéž, s. 250.

Kazaši měli v oblibě sváteční kabát *žargak* z hříběcí kůže, který byl ušitý takovým způsobem, aby na zádech a rukávech byla hříva.¹⁷³ Kožichy se vyráběly také z kůže ovcí, lišek a vlků. Vnější strana kabátů se potahovala textílií. Známy je především kožich *işik* (kar. *işik*, kyrg. *ičik*, turk. *ičmek*) a *ton* s kožešinovým lemem, který se barvil na žlutou nebo černou barvu.

Nejen u Turkmenů je znám kožich *postun* (kar. *postyn*), který byl olemován perziánem, nebo červenou hedvábnou stužkou. Specifikem tohoto kabátu je kus tkaniny ve formě trojúhelníku, který se našívá mezi lopatky na vnější straně postunu. Jako opasky sloužily dlouhé a úzké proužky látky, které se několikrát obtáčely kolem pasu. Jejich konce se zdobily třásněmi, nebo výšivkou. Bohatí lidé vyráběli kožichy také z kožešin bobrů, vyder a kun.

Pokrývky hlavy se vyráběly především z plsti, kožešiny, kůže a sametu. Mezi nejznámější čapky, používané hlavně v teplých měsících roku, patří tzv. tubetějky (turk. *tachja*, kaz. *takyja*, uzb. *duppi*), které se často bohatě zdobily výšivkou.

U Kazachů byl rozšířen letní klobouk *ajyr kalpak* z tenké bílé plsti podšitou černou, červenou nebo modrou látkou, s nahoru ohnutou a rozstříhnutou krempou. Od jara do podzimu se také nosila čapka *börík* s látkovým dýnkem a širokým kožešinovým lemem. Nejstarším typem čepice byl *kalpak* (uzb. *kalpok*) z kůže, s ohnutými okraji a kožešinou uvnitř. V zimním období se používal *tymak*, kožešinová čepice s vysokým dýnkem, potažená tkaninou. Původně se *tymak* vyráběl z kůže a teprve později se začal potahovat látkou. Podle formy *tymaka* bylo možné rozpoznat, ke kterému kmenu či oblasti patří konkrétní člověk. Například Argynové nosili *tymak*, který měl vysoké a úzké dýnko, u Najmanů bylo dýnko naopak široké.¹⁷⁴

U Kyrgyzů se kožešinové čepice rovněž od sebe lišily podle oblastí. Například v Ťian-šanu a Issyk-kulu se nosila tubetějka se širokým lemem z ovčí srsti, nebo liščí kožešiny. Dýnko bylo sametové, sešité ze čtyř klínků. Naopak v Talasu byl kožešinový lem úzký a v chladném počasí jej bylo možné obrátit směrem dolů, aby zakrýval čelo a uši.¹⁷⁵ Rozšířené byly také plstěné klobouky, které se od sebe lišily formou dýnka. Na jihu byl tento klobouk vysoký, na severu měl širokou krempu s rozparky. Krempa se obšívala látkou a místa švů se začístovala koňskými žíněmi aj. Někdy se také na tento klobouk vyšíval černý ornament.

¹⁷³ I. V. Zacharova, R. D. Chodžaeva. *Kazachskaja nacionalnaja oděžda 19. – načalo 20. veka*. Alma Ata, 1964, s. 55.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 70.

¹⁷⁵ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 258.

Pro Turkmeny je nejtypičtější vlněná čapka *telpək* (uzb. *telpak*), která je obvykle černé nebo hnědé barvy. Na jihu Turkmenistánu se nosil telpək z bílé ovčí vlny. Z černé ovčí vlny se vyráběla také široká, nízká čepice nazývaná *čövürme* nebo *kermen*. Oblíbený byl také bílý turban *selle*, který se ovíjel přes tubetjku. Amudarjští Turkmeni v zimě nosili kulaté, nevelké čapky *silkme telpək* z šedého nebo světlehnědého perziánu. Tyto čepice se vyráběly také ze sametu s perziánovým lemem nebo lemem z vydří kožešiny. Vnitřní stranu tvořila ovčí srst, která přesahovala přes okraj.¹⁷⁶

Mezi kočovníky byly nejoblíbenější vysoké kožené boty (kaz. *saptama*). Zimní boty (kaz. *saptama etik*) měly tlustou podešev a vysoký dřevěný podpatek. Tyto boty se natahovaly na plstěné (kaz. *kiiz bajpak*, kar. *bajpak*), nebo vlněné, vzorované ponožky (kyrg. *žorp*). Turkmeni vyráběli boty *čokaj* z telecí kůže, vydělané do podoby semiše, které měly špičku ohnutou vzhůru. Boty *čaryk* se vyráběly z jednoho kusu kůže a byly opatřeny řemínky k uvázání bílých vlněných onucí *dolak*, které tvořily součást bot. Letní obuv představovaly sandály *čepek* a *elken* s koženou podešví, která se k noze připevňovala vlněnou šňůrkou. Bohatí lidé měli také vysoké boty *edik* na štíhlém vysokém podpatku. Duchovenstvo a starší lidé nosili vysoké, safiánové¹⁷⁷ boty *mesi* (kyrg. *maasi*) bez podpatku, které byly velmi měkké. Pro chůzi po kamenitých místech v horách se používal zvláštní typ bot, které měly podešev z koňských kopyt (kyrg. *taj tujak*). U Kyrgyzů byl známý také typ sněžnic, pletených z proutí, nazývaných *žapkak*.¹⁷⁸

10.2. Ženský oděv

Ženské šaty sestávaly z jednoduché tuniky (*köjne*), která dosahovala až po kotníky. Rukávy byly dlouhé, rovné či lehce zúžené. Límeček měl formu malého stojáčku. Plochy kolem výstřihu a dolní části rukávů se zdobily výšivkou. Ve druhé polovině 19. století se ženské šaty začaly šít ze dvou částí. Horní část tvořil živůtek, k němuž byla přišitá široká a nabíraná sukně. Šaty mladých žen a dívek se zdobily také několika kanýry, které byly vyšíváné nebo olemované hedvábnou stužkou. Výšivkou se dekoroval také límeček, manžety a výstřih. Kazaši v Semipalatinsku výstřih obšívali samostatným kouskem látky s výšivkou tzv. *önirše* (kyrg. *ongur*). V západním Kazachstánu se taková náprsenka vyráběla ze sukna, sametu nebo hedvábí. Měla lichoběžníkovou formu a směrem dolů se rozšiřovala. Ozdobena

¹⁷⁶ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 86–87.

¹⁷⁷ Safián je velmi měkká, lesklá useň vyrobená z koziny, teletiny nebo skopovice a je vyčiněná různými druhy škumpy (keř nebo strom rodu *Rhus*) a duběnkami. Název dostala podle marockého města Sáfi.

¹⁷⁸ D. Ajtmambetov. *Kultura kirgizskogo naroda vo vtoroj polovine 19. i načale 20.v*. Frunze, 1967, s. 178.

byla nejen výšivkou, ale také dracounem, stuhami a kovovými štítky. Onirše souvisela s ozdobou *tik žaga* ve tvaru límečku, s našitými korálky a dutými, stříbrnými kuličkami.¹⁷⁹ Součástí šatů byla také krátká textilní vesta (turk. *kemzor*, kyrg. *kamzur*) s malým stojáčkem, nebo s velkým výstřihem bez límečku. Sváteční kemzor byl šit ze sametu a někdy se zdobil stříbrnými knoflíky. Rozšířeny byly také vesty sahající až ke kolenům (kyrg. *bešmant*, kaz. a kar. *bešpent*) šité většinou ze sametu.

Kyrgyzské ženy si po narození prvního dítěte oblékaly sukni *beldemči* (kaz. *beldemše*) typu zástěry. Beldemči byla převážně z černého, červeného nebo zeleného sametu, ozdobeného hedvábnou výšivkou a celá byla olemovaná kuní kožešinou.¹⁸⁰

Součástí ženského oděvu byly také kalhoty s širokým rozkrokem (kaz. a kar. *dambal*, turk. *balak*). Úzké konce nohavic byly z hedvábné či vlněné tkaniny (turk. *balak juzi*) zdobené výšivkou, nebo našitou pletenou a vzorovanou lemovkou (kaz. *žiek*).¹⁸¹

Chaláty i kožichy byly stejného typu jako u mužů. Žena a muž si je mezi sebou běžně půjčovali. Ve druhé polovině 19. století byly rozšířené také kabátky z bavlny, vlny, sametu nebo hedvábí, s dlouhými i krátkými rukávy. Oblíbenou barvou byla červená a zelená. Jako svrchní ženský oděv se používaly také široké chaláty (kaz. *kaptal šapan*), které byly obvykle vatované. Karakalpacké ženy nosily chalát zdobený tzv. *žengse*, což byly asi 40 cm dlouhé kusy červené látky s černými pásy ozdobené výšivkou, které se připevňovaly navrch rukávů.

Pokrývky hlavy tvořily velmi důležitou součástí ženského oděvu, jelikož určovaly rozdíl mezi svobodnou a vdanou ženou. Nejstarší dívčí pokrývka hlavy byla čapka s textilním dýnkem a širokým kožešinovým lemem (kaz. *takyja*, *börik*). Ještě na konci 18. a začátkem 19. století měla tato čepička kónickou formu a její vnitřní strana byla podšita kožešinou. Špičku zdobily kovové štítky, medailonky a výšivka. Nejdůležitější ozdobou dívčí čapky byl svazek per výra, který byl zároveň ochranným amuletem. Na konci 19. století se forma čapky začala snižovat. V 19. století se také rozšířila lehká tubetějka z tvrdého kartonu, potažená bavlnou, hedvábím nebo sametem, zejména červené barvy. Čapky se zdobily nejrůznější přívěsky. Na vrchol se přišival také střepeček z hedvábí, nebo navlečené korálky se zavěšenými mincemi. Zamožní lidé své čepice zdobili drahými kameny.¹⁸²

Specifická byla především svatební pokrývka hlavy (kaz. a kar. *saukele*). Před odjezdem do aulu ženicha se mladé nevěstě měnila úprava hlavy. Vlasy byly zaplétány do

¹⁷⁹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 420.

¹⁸⁰ *Kirgizskij uzor*. Frunze, 1986, bez paginace.

¹⁸¹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 420.

¹⁸² I. V. Zacharova, R. D. Chodžaeva. *Kazachskaja nacionalnaja odežda 19. – načalo 20. veka*. Alma Ata, 1964, s. 107–109.

dvou copů a na hlavu se kladlo saukele. Neprovdané dívky obvykle nosily účes sestávající z velkého množství drobných copánků. Dívky si do nich zaplétaly šňůrky s medailonky, stužky s našitými mincemi a stříbrné ozdoby (kaz. *šolpy*, *šašbau*), nebo dlouhé hedvábné střípce.¹⁸³

Saukele mělo kónický tvar a jeho výška dosahovala až k 70 cm.¹⁸⁴ Korpus byl potažený obvykle červeným sukem, nebo sametem. Saukele bylo bohatě ozdobené přívěsky, korálky, kožesinou, drahými kameny a kovovými štítky, které splývaly po stranách. V zadní části byla připevněná vzorovaná stuha. Přes saukele se kladl dlouhý, bílý nebo barevný závoj či hedvábný šál, který zakrýval záda. Mladá žena nosila tuto pokrývku hlavy při svátečních příležitostech rok po svatbě. U Kazachů a Karakalpaků byl domácí pokrývkou hlavy tzv. *kimešek* z bílé bavlněné, někdy i hedvábné látky, který zakrýval hlavu, hrud' i záda. Zdobil se zlatou výšivkou (kaz. *oka žak*), korálky a stříbrnými medailonky. U různých kmenů a rodů se lišila zadní část kimešku formou a rozměrem. Při odjezdu z aulu, nebo když přišli hosté, si žena na kimešek uvazovala turban. Nejčastěji to byl velký kus bílé látky, zvláštním způsobem omotaný kolem hlavy. V různých rodech měl tento turban různý název. Kazaši Staršího žusu ho nazývali *kundik*. Kundik byl poměrně vysoký a jeho špička se skládala na bok, nebo dopředu. U Argynů mladé ženy dávaly na kimešek malý šátek *šarši*. Existovaly ale i jiné formy. Po odložení saukele, nosila mladá žena na hlavě šátek, jehož konce překřížila na hrudi a zavázala vzadu. Na šátek se kladla ještě čapka z tvrdého kartonu (v minulosti z březové kůry), mající formu komolého kužele, vysokého 30–40 cm, který byl obšitý lehkou bílou látkou, spuštěnou na záda (*žaulyk*).¹⁸⁵ Staré ženy spodní šátek obmotávaly turbanem. V západních oblastech Kazachstánu pokrývka hlavy starších žen sestávala z jednoho velkého bílého kusu látky, který byl upraven tak, aby zakrýval krk. Jeden konec se spustil na záda a druhý visel na straně.

Kyrgyzské ženy také nosily turbany různých forem, které se lišily podle oblastí. Například v Talasu a na severu ošské oblasti to byl turban *ileki*, který měl kulatou nebo oválnou formu. Pro východ ošské oblasti byl typický mohutný turban s velkým výstupkem nad čelem. V jihozápadní části Oše měl zase turban *kjaljak* kulatou formu a byl poměrně vysoký. Turbany se zdobily vyšívánými stuhami, hedvábnými lemovkami, stříbrnými

¹⁸³ Tamtéž, s. 104.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 110.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 115.

ozdobami, korálky a mincemi. Pro kyrgyzské ženy byla typická také pokrývka hlavy *čač kep*, která se zdobila složitou výšivkou, stříbrnými kuličkami, korálky a střapci.¹⁸⁶

Turkmenky z kmene Jomut nosily tzv. *oromak*, který sestával z nevysoké čelenky *alyndany* a bavlněného šátku, složeného diagonálně do několika vrstev. Na zátylku se čelenka vázala do uzlu a dolní konce volně splývaly na zádech. Jeden konec spodního šátku se připevňoval pod bradu, druhý konec volně visel vzadu. V zimě se na *oromak* přidával jeden velký hedvábný nebo vlněný šátek. Tradiční jomutskou pokrývkou hlavy byla také *chasava*, která měla formu vysokého komolého kužele, rozšiřujícího se směrem nahoru. Základ byl tvořen z pytloviny, nebo ze spletených provázků. Takový korpus se překrýval červeným hedvábným šátkem, zdobeným velkým množstvím stříbrných přívěsků. Na počátku 20. století tuto pokrývku hlavy nosily pouze zámožné mladé ženy, které ještě neměly děti. Přes *chasavu* se také nosil *purenžek*, chalát s kapucí z jemného zeleného nebo červeného hedvábí. *Purenžek* neměl podšívku a zdobil se pouze tenkými stříbrnými plíšky.¹⁸⁷

Vysoké boty byly prakticky identické jako mužské. Bylo obvyklé, že si chudé ženy půjčovaly boty od muže. Běžné byly kožené, vysoké boty s aplikací z kůže, s vysokým dřevěným podpatkem a také střevíce (kaz. *kebis*). Obuv majetných lidí byla zdobena barevným safiánem, sametem a bohatou výšivkou.

Oděv dětí se příliš nelišil od oděvu dospělých. Skládal se z košilky, chalátku rovného střihu, který byl vatovaný a prošíváný. Rukávky mohly mít tvar malého trojúhelníku. Na oděv dětí se věšely různé amulety. U Turkmenů se všechny dětské šaty šily švem ven a neobrubovaly se, což bylo spojeno s vírou, že jen tak může mít žena další děti. Jako pokrývka hlavy byla oblíbená tubetjka, přes kterou se ještě mohl ovázat šátek. V chladném počasí děti nosily prošíváné vatované čepičky s ochranou na uši, nebo s kožešinovým lemem (turk. *gulakčyn, sopbaš*).¹⁸⁸

10.3. Šperky a ozdoby

Tradičním doplňkem oděvu kočovníků byly různorodé ozdoby a šperky, které plnily nejen funkci estetickou, ale také ochrannou. Nejvíce šperků nosily pochopitelně ženy a to zejména Turkmenky. E. Fait ve své knížce na toto téma uvádí: „*Mnohem více než svého*

¹⁸⁶ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 255.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 91–93.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 94.

zevnějšku dbá Tekinec o svou ženu, aby se vyšňořila. Nakoupí jí stříbrných prstenů, náramků, náhrdelníků i přívěsků do kadeří, pokud skrovné důchody mu vůbec dovolují.“¹⁸⁹

Mezi často používané šperky patřily náramky, prsteny, náhrdelníky, náušnice a také specifické závěsy do vlasů. Pro turkmenské ženy byly typické především masivní destičky srdčitého tvaru *asyk* zdobené karneoly (*chakyk*) a gravírováním, které se zavěšovaly do copů.¹⁹⁰ U Kazachů a Kyrgyzů byly obdobné závěsné ozdoby do vlasů, které sestávaly zejména ze stříbrných medailonků, inkrustovaných karneoly aj. (kaz. *šolpy*, kyrg. *čolpu*).¹⁹¹ Specifickou ozdobou Turkmenek byla také masivní, stříbrná a špičatá kupole *gupba* s tyrkysy a stříbrnými přívěsky na okraji. Rozšířená byla také čelenka *egme*, sestávající ze stříbrné, zdobené destičky připevněné na textilním podkladu.¹⁹²

Náušnice měly mnoho podob. Masivní náušnice, například turkmenské *gulakchalka* se připevňovaly k pokrývkám hlavy, menší se dávaly do uší. Amudarjské Turkmenky nosily v levé nosní dírce náušnici *irebek* (kar. *arabek*), která byla ve formě kruhu s malými kulatými korálky. Náušnice byly nejčastěji ze stříbra a zdobily se filigránem, rytím, granulováním a inkrustací perletí a drahými kameny, především karneolem a tyrkysem.

Mladé dívky nosily většinou úzké prstýnky, vdané ženy naopak prsteny široké a masivní. Oválný, čtvercový, nebo kosočtvercový štítek prstenu byl zdoben inkrustací drahými kameny, nebo gravírováním. Prsteny byly často součástí širokého náramku (*bilezik*), na kterém byly připevněny řetízky. Tento náramek byl zdoben zejména velkými karneoly a rytím. Existovaly však také jednoduché, stříbrné náramky, mající formu tenkého kruhu, nebo ploché náramky s figurálním ukončením, například v podobě hadích hlav.¹⁹³

Velmi zdobné byly také spony, či brože spojující výstřih košile. U Turkmenů to byla velmi rozšířená *guljaka* ze stříbra se zlacením, ozdobená karneoly a tyrkysem. Bohatě dekorované byly rovněž přezky u opasků. Pásky mužů i žen (kaz. *beldik*, kar. *belbeu*) byly vyráběné z kůže (turk. *tegment*) či sametu a mnohdy byly zdobené stříbrem a drahými kameny po celé délce.

Zejména u turkmenských žen byly oblíbené masivní náprsní ozdoby. Známostou ozdobou žen z kmene Teke byla náprsní ozdoba *dagdan* dekorovaná drahými kameny. Běžnou praktikou bylo také našívání četných stříbrných medailonků na přední část oděvu.

¹⁸⁹ E. Fait. *Středoasijskí národové zvláště v území ruském*. Praha 1910, s. 104.

¹⁹⁰ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 95.

¹⁹¹ I. V. Zacharova, R. D. Chodžaeva. *Kazachskaja nacionalnaja oděžda 19. – načalo 20. veka*. Alma Ata, 1964, s. 133.

¹⁹² S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 95–96.

¹⁹³ *Kirgizskij uzor*. Frunze, 1986, bez paginace.

Kazašské dívky nosily náprsní ozdobu *oniržiek* nebo *alka* ze stříbra, tvořenou několika zdobenými destičkami, které byly spojeny řetízky. Analogickou náprsní ozdobu lze nalézt také u Kyrgyzů a Uzbeků. Kyrgyzské ženy nosily ozdobu *sojko dželbirooč*, sestávající ze dvou přívěsků kónického tvaru, stříbrných řetízků a karneolů, mezi nimiž byla připevněna stříbrná destička, čtvercového, nebo trojúhelníkového tvaru, rovněž zdobená řetízky a karneoly.¹⁹⁴

Zvláštní skupinu tvoří náhrdelníky či přívěsky, obecně zvané *tumary*, které plnily funkci ochranných amuletů. Tumar představoval speciální, stříbrné, méně častěji zlaté pouzdro, do kterého se ukládal amulet, ochraňující od uhranutí, nemocí, neplodnosti a zlých sil. Tento šperk provázel člověka od prvního dne narození. Novorozenec nejčastěji dostával amulet trojúhelníkové formy. Dospělí, a zejména ženy, nosili tumary na pokrývkách hlavy, na krku, hrudníku, na zádech a také v podpaží. Podpaží bylo chráněno nejvíce, neboť se věřilo, že odtud může vyletět duše člověka a ten potom zemře. Vyráběly se také párové tumary (*koš tumor*), pravoúhlé či cylindrické, které se připevňovaly k oděvu z levé i pravé strany hrudníku, nebo zad, na rukávy apod. Tumar byl také nedílnou součástí svatebních šperků.

Kazašské tumary tvořily čtyři základní typy: trojúhelníkový *tumorša*, pravoúhlý podpažní *koltykša*, trubičkový *bojtumor* a trubičkový, sestavený do formy trojúhelníku. U Turkmenů jsou známé dětské amulety *bezbent* ve tvaru kruhu zakrývající hrudník, který představuje jakýsi štít. Bezbenty se zdobily inkrustací, zlacením a ornamentem *ilon izi* (stopa hada), který měl ochranný význam.¹⁹⁵ U Karakalpaků je nejznámější masivní tumar zvaný *chajkel*, s ozdobou ve tvaru beraních rohů, nebo přívěšek ve tvaru kříže *šar tujme*. Ženské tumary se zavěšovaly na řemínek, či řetízek přehozený přes hrud', nebo na dvoubarevnou, kroucenou šňůrku z velbloudí srsti, která sama o sobě byla amuletem. Pouzdro bylo zdobeno filigránem, granulováním, zlacením, gravírováním, s jednoduchými rostlinnými nebo geometrickými ornamenty či nápisy a inkrustovaly se například karneoly, tyrkysem, lazuritem nebo levným sklem.

Výběr formy tumaru byl diktován sakrálními vlastnostmi. Kruh symbolizoval nebeská tělesa jako bylo Slunce nebo Měsíc, čtverec představoval čtyři světové strany. Trojúhelník byl nejčastější formou tumarů a byl svázán s magií ochrany před uhranutím. Vytváření tumaru právě této formy je připisováno tvaru ovčí lopatky používané k věštění, která byla symbolem

¹⁹⁴ Tamtéž, bez paginace.

¹⁹⁵ E. Gjul. K voprosu o genezise amuletnic-tumarov. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2006-11-08]. Dostupný z WWW: <<http://www.kyrgyz.ru/?page=309>>

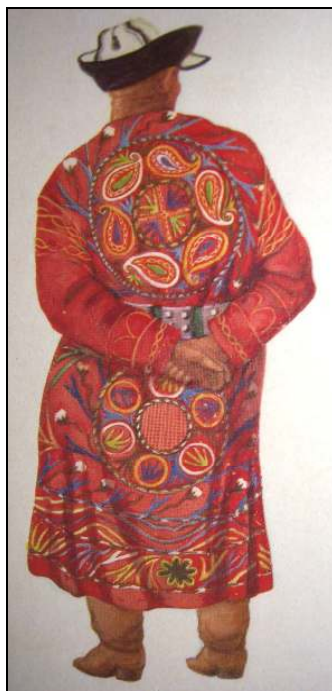
záštity týlu a zad.¹⁹⁶ Trojúhelník špičkou nahoru se vysvětluje jako aktivní mužský princip, špička dolů znamenala princip ženský. Pozdější osmiúhelníková pouzdra byla svázána již s islámskou vírou. Tyto tumary obsahovaly většinou miniaturní Korány, nebo lístky papíru s textem modlitby a byla to výhradně mužská ozdoba. Ornamenty na tumarech v sobě měly zakódovanou ochrannou symboliku. U kočovníků to byly hlavně beraní rohy, jelikož toto zvíře mělo sakrální význam.

¹⁹⁶ Tamtéž.

Obr. č. 32 abc. Mužský oděv. Kazaši.

a.) Zimní kabát ton. Kiiz kalpak.

b.) Chalát šapan. Kalpak .

c.) Ton. Borik. Etik.

Obr. č. 33 abc. Ženský oděv. Kazaši.

a.) Vesta bešpent. Borik.

b.) Kimešek.

c.) Šapan.

Obr. č. 34. Dětská tubetějka. Turkmeni, 19. století.

Obr. č. 35. *Chasava*. Turkmeni Jomuti, pol. 19. století.

Obr. č. 36. *Takyja*. Kazaši.

Obr. č. 37. *Gupba*. Turkmeni.

Obr. č. 38. *Tymak*. Kazaši, konec 19. století.

Obr. č. 39. *Dagdan*. Turkmeni.

Obr. č. 40. *Asyk*. Turkmeni

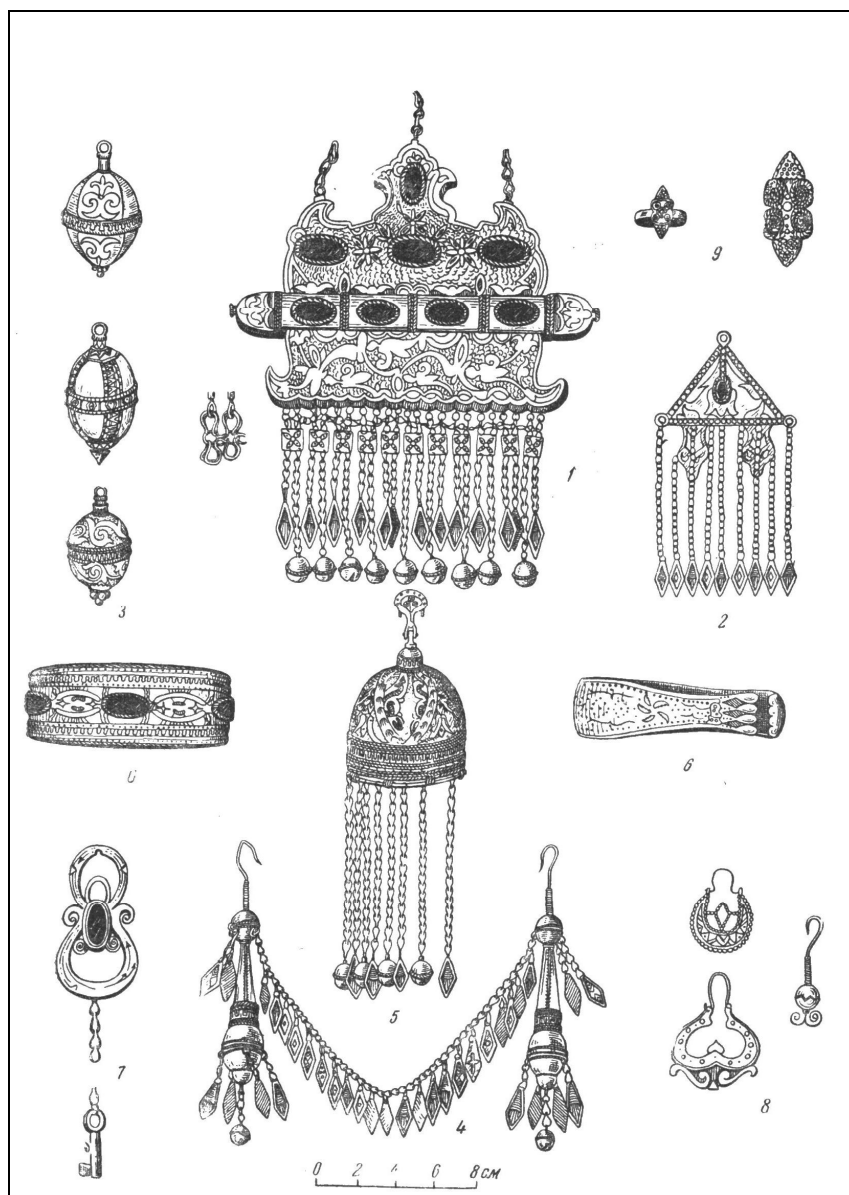
Obr. č. 41. *Bilezik*. Turkmeni.

Obr. č. 42. *Guljaka*. Turkmeni.

Obr. č. 43. Karakalpacké šperky a ozdoby.

1. Chajkel 2. Jedna z podob přívěšku na dětský oděv, chránící proti uhranutí. 3. Tujme 4. Chalka, přívěšek na náušnice 5. Ongirmonšak, ozdoba k opasku 6. Blezik 7. Giltbau, ozdobný přívěšek na nošení klíče 8. Syrga, náušnice 9. Žuzik, prsten.

Obr. č. 44. Mužský oděv. Turkmeni.

1. Don. 2. Kermen. 3. Kubánka. 4. Balak. 5. Telpék. 6. Tubetějka. 7. Kojnek. 8. Elken. 9. Čaryk.

Obr. č. 45. Mužský oděv. Kyrgyzové.

1. Kementaj. 2. Kemer. 3. Ton. 4. Kalpak. 5. Topu. 6. Borik. 7. Koženě džargak šym. 8. Pásek kur.

Obr. č. 46. Ženský oděv. Turkmeni.

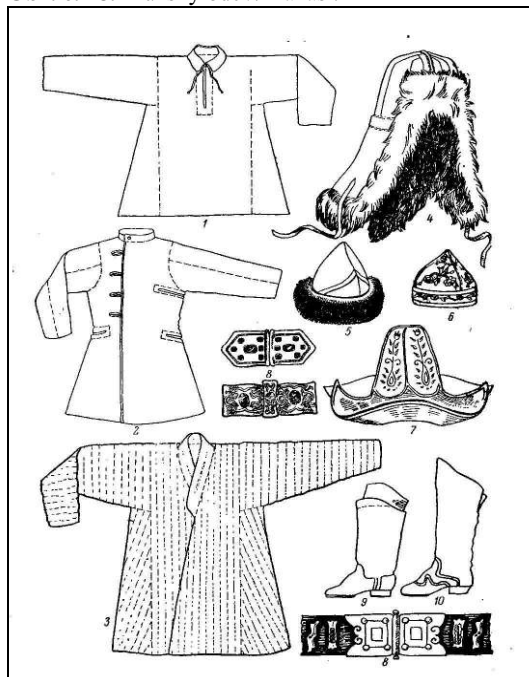
1. Čabyt. 2. Ensiz kemzor. 3. Balak. 4. Čapraz. 5. Tubetějka. 6. Egme. 7. Turkmenka Teke. 8. Guljaka. 9. Šaty. 10. Kovuš.

Obr. č. 47. Ženský oděv. Kyrgyzové.

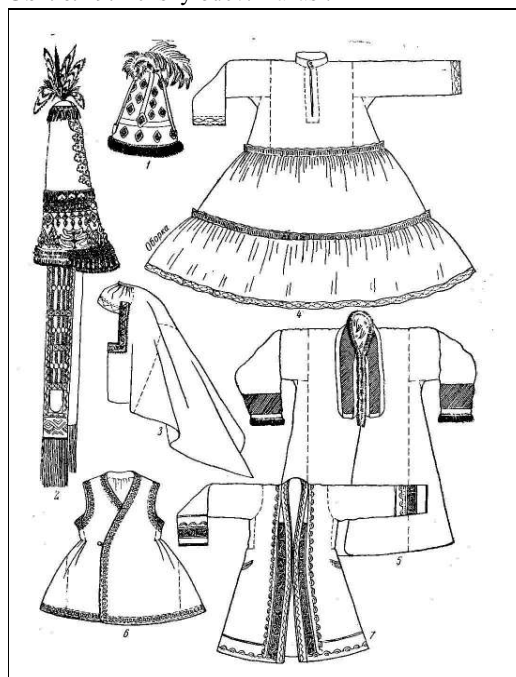
1. Kojnek. 2. Ongur. 3. Čolpu. 4. Takyja. 5. Kamzur.. 6. Eleček. 7. Čač kep. 8. Beldemči. 9. Ičik. 10. Otjuk.

Obr. č. 48. Mužský oděv. Kazaši.

1. Kojlek. 2. Bešmet. 3. Šapan. 4. Tymak. 5. Typ boriku. 6. Tubetějka. 7. Kalpak. 8. Kumis beldik. 9-10. Etik.

Obr. č. 49. Ženský oděv. Kazaši.

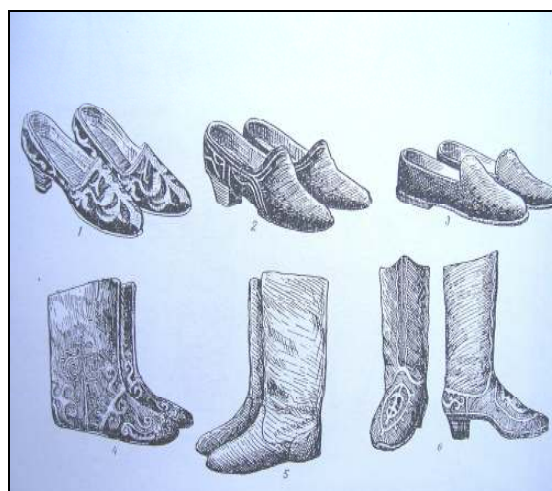
1. Borik. 2. Saukele. 3. Kimešek. 4. Kojlek. 5. Šapan. 6. Bešpent. 7. Krátký kabátek.

Obr. č. 50. Ženské turbany. Kazaši.

1. Čimkentská oblast. 2. Mangyšlak. 3. Gorno Altajsk. 4. Turgaj. 5. Východní Kazachstán. 6. Aktjubinsk. 7. Džambul. 8. Kyzyl. 9-10. Alma Ata. 11. Kustanajská oblast. 12. Semipalatinsk.

Obr. č. 51. Ženská obuv. Kazaši.

1-2. Šonkajma kebis. 3. Kebis. 4-5. Mesi. 6. Etik.

Obr. č. 52. Výroba plsti. Kazaši. Sedmiříčí, r. 1907.

Obr. č. 53. Tkalcovský stav. Kazaši. Pavlodarský újezd, r. 1907.

11. STRAVA

Strava kočovníků měla víceméně sezónní charakter. Základem bylo mléko a mléčné výrobky, konzumované v teplých měsících roku a maso, které se jedlo v zimě. Méně významnou složku jídelníčku tvořily produkty zemědělství, které kočovníci získávali koupí či směnným obchodem, polokočovné skupiny pak vlastní produkcí.

Z obilí bylo využíváno především proso, ječmen a pšenice, ze kterých se vařily nejčastěji kaše a z opraženého obilí polévky. Ze zeleniny byla oblíbená hlavně cibule, která se přidávala do masového vývaru, nebo se konzumovala v syrovém stavu. Obyvatelé oáz pěstovali také řepu, zelí a mrkev, z ovoce pak melouny, dýně, vinnou révu a granátová jablka.¹⁹⁷ Oblíbené byly také pokrmy z rýže, zejména rizoto (turk. *palav*, uzb. *palov*). Pokud byla k dispozici mouka, dělalo se z ní těsto, ze kterého se pekly placky (*nan*), připravovaly se nudle (turk. *unaš*), nebo se kousky těsta smažili na sádle (kyrg. *boorsok*, uzb. *bugirsok*, kar. *baursak*). Kousky těsta, nudle a placky se také přidávaly do masných pokrmů.

Kromě mléčných nápojů byl velmi oblíbený také čaj. V létě se obvykle pil zelený čaj, v zimě černý. Kočovníci do čaje přidávali různé ingredience jako sůl, mléko, sušené ovoce, sladký sýr, upraženou mouku na másle aj. Cukr byl dostupný pouze pro bohaté lidi.

Kočovníci jedli na podlaze, pokryté plstěmi či koberci, na které rozprostřeli speciální ubrus (kaz. *dastarchan*, turk. *desterchan*, kar. *dasturkan*). Na takto připravené místo se položily nádoby s jídlem. Pokrmy konzumovali převážně rukama. Na přípravu jídla se používal tradiční velký kotel (*kazan*) a dřevěná naběračka (kyrg. *čomuč*).¹⁹⁸ Nádobí bylo vyrobené z velké části z kůže a dřeva, v malém množství se u kočovníků vyskytovaly také nádoby z kovu či kameniny. Dřevěné nádoby zdobili řezbou, kožené pak ražením, dále stříbrem, aplikací barevné kůže či látky apod.

Velká pozornost byla věnována zdobení měchů na kumys z kobyli kůže (kaz. *saba*). Při procesu kvašení se kumys míchal vařečkou (kaz. *pispek*, kyrg. *bišpek*), která byla určena výhradně na tuto činnost. Zkvašené velbloudí mléko (kaz. *šubat*) se uchovávalo v hlubokých dřevěných nádobách (kaz. *šaga*, nebo *tegene*) a nalévalo se speciální naběračkou (kaz. *ožau*) do kameninových (kaz. *kese*) nebo dřevěných číšek (kaz. *ajak*), ve tvaru malých mističek. Kumys se uchovával také v kožených lahvicích (kyrg. *čanač*) či v kožených konvičkách (kyrg. *kemčol*, nebo *kookor*), ze kterých se rozléval do číšek.¹⁹⁹ Na stloukání másla se

¹⁹⁷ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 101.

¹⁹⁸ *Kirgizskij uzor*. Frunze, 1986, bez paginace.

¹⁹⁹ Tamtéž.

používal kožený vak (turk. *tulum*), nebo dřevěná máselnice (kyrg. *kup* nebo *guu*, kar. *gubi*) mající cylindrickou formu a dřevěná kvedlačka (turk. *pišek*), která byla na konci ve tvaru kříže. Turkmeni při podávání tekutých jídel používali dřevěné misky *tabak*. Na vodu sloužila kovová nádoba *bedre*, nebo dřevěné vědro *čelek*. Nejstarším typem bylo vědro z kůže *gova*.²⁰⁰ Kočovníci vytvářeli také pouzdra pro ochranu a převoz číšek, která se vyráběla ze dřeva, plstě, kůže a jívových proutků (kyrg. *čyn kap*). Kovové okraje se zdobily jednoduchým rostlinným ornamentem a dřevěné víčko vyřezávaným motivem rozetky.

11.1. Mléko

Jednou z nejdůležitějších potravin bylo koňské mléko, ze kterého se připravoval téměř posvátný nápoj kumys.²⁰¹ Jako kvásek pro výrobu kumysu, sloužil *ajran*, což bylo vařené a zkvašené ovčí nebo kravské mléko, dále kousky vařeného masa a sádlo. Nejlepším kváskem byl však zbytek starého kumysu, který se uchovával na chladném místě po celou zimu.²⁰²

Na svátek prvního kumysu (kaz. *kumysmuryndyk*) bohatší lidé zabíjeli koně, méně majetní berana. U Kazachů na tomto svátku všechna požehnání začínala modlitbami k ochránci koní Kambarovi. Kumys zde ochutnávaly jako první ženy a konaly se ženské zápasy (kaz. *katyn kures*), které se u jiných oslav nevyskytovaly. Příprava kumysu měla své předpisy. Kožené měchy se myly a sušily ve větru, na dno se házel kámen, nebo se k němu přivazoval, aby byla zaručena ochrana proti uhranutí. K vařečce na míchání kumysu se ze stejného důvodu připevňovala pera výra. Na koňské mléko se nesmělo šlapat, ani se nesmělo dávat psům, protože by byli koně paličatí a kumys by se srazil. Když bylo mléko z nějakého důvodu nepoživatelné, vylévalo se doprostřed koňského stáda. Pokud se v měchu často kazilo, vyháněli z něj zlé síly pomocí jalovce, nebo se házela sůl do ohně.²⁰³

Koňskému mléku se připisovaly také léčebné a očistné vlastnosti. Kumys i čerstvé kobyli mléko (kaz. *saumal*) bylo používáno na rozšíření cév a zrychlení krevního oběhu. Saumal byl také používán na léčení svrabu a vypadávání vlasů, kumys léčil alergii a změkčoval kůži. Ženy bohatých bajů si dopřávaly kumysovou koupel, aby si zachovaly mládí. Očistnou a uzdravující moc mělo především mléko od bílé klisny. Kočovníci věřili, že

²⁰⁰ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 98.

²⁰¹ Kumys má v průměru 1,9 % bílkovin, 2,3 % cukrů, 0,44 % minerálů a 1,5–2,3 % alkoholu. Je lehce stravitelný, povzbuzuje látkovou výměnu, tělo se po něm pročistí od tuků ze zimy, mléčné kvasinky a bakterie hubí cizorodé mikroorganické zárodky.

²⁰² Š. K. Achmetova. Pišča kazachov zapadnoj Sibiri: tradicii i novacii. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2004-07-30]. Dostupný z WWW: <<http://kyrgyz.ru/?page=235>>

²⁰³ A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 23.

kdo se vykoupe v mléce bílé klisny, vyléčí se ze všech nemocí a zbaví se veškerého žalu. Hlavní funkcí tohoto mléka bylo očištění od hříchu. Proto se v něm koupaly dívky, které před svatbou nebyly panny.²⁰⁴

Vzhledem k důležitosti této drahocenné tekutiny, existovaly také příkazy, jak se správně chovat ke klisně, aby neonemocněla a neztratilo se jí mléko. Například se s ní nesmělo špatně mluvit a sdělovat jí její nedostatky. Také bylo zakázáno přehazovat přes její tělo jakékoliv pokrývky hlavy. Když se klisně začalo mléko ztrácet, bylo nutné třít vemínko jícnem nebo žlučí vlka.²⁰⁵

Kočovníci využívaly mléko všech domácích zvířat. Kromě koňského mléka to bylo mléko ovčí, velbloudí, kozí a kravské. Prakticky nikdy nebylo konzumováno v čerstvém stavu. Kromě kumysu a ajranu, který býval ředěn vodou (kaz. *šalap*), se vyráběly různé druhy sýrů či tvarohů a také máslo. Na zimu se připravoval tvrdý, kyselý sýr (kaz. *kurt*, turk. *gurt*, kyrg. *kurut*), který se vařil z kyselého mléka. Takto zpracované mléko se nalilo do vaku, ze kterého za jeden až dva dny vytekla syrovátka. Zbylá hmota se ještě mačkala v rukách, vytvořili se malé kuličky, které se usušily. Tento sýr kočovníci také rozpouštěli ve vodě, nebo v masovém vývaru.

Pro výrobu sladkého sýra *irimšik* Kazaši používali kvásek z mleziva a otrub, které nalili do ovčího žaludku. Tuto tekutinu následně vařili a vytvořenou tvarohovou hmotu oddělili a sušili ve váčcích, nebo ve formě placiček na vzduchu (kyrg. *byštak*). Z dlouho vařeného ovčího mléka se vyráběl také zvláštní druh nasládlého sýra tvarohové konzistence (kyrg. *ežigej*). Ze smetany (kaz. a kyrg. *kajmak*, turk. *gajmak*) se vyrábělo máslo (kaz. a kyrg. *sary maj*), které se uchovávalo ve zvířecím žaludku.

Turkmeni vyráběli z kravského mléka máslo *jag*, kyselé mléko *gatyk* a zvláštní druh tvarohu *suzme* (kar. *suzbe*).²⁰⁶ Základem tohoto tvarohu bylo podmásí nalité do vaku z nevydělané ovčí kůže (*suzme deri*), který se na delší dobu někam zavěsil, aby otekla přebytečná tekutina. Nakonec vznikne tvarohová hmota, lehce nakyslé chuti. Suzme byl velmi trvanlivý a jedl se prakticky po celý rok. Naředěný vodou se přidával do mnoha pokrmů. Z kozího a ovčího mléka se vyráběl sýr *pejnir*. Smetana z velbloudího mléka *agaran* se využívala jako léčebný prostředek.²⁰⁷

²⁰⁴ Tamtéž, s. 49.

²⁰⁵ A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 62.

²⁰⁶ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 100.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 98.

11.2. Maso

Kazaši a Kyrgyzové preferovali koňské maso. Byl rozšířen názor, že kdo se alespoň jednou ročně nenapije kumysu a nesní koňské maso, ten zešílí. Kazaši z koňského masa neumývali krev, protože věřili, že by od nich odešlo štěstí.²⁰⁸ Tento zákaz se vztahoval pouze na koninu, maso ostatních zvířat se umývalo. Také se upřednostňovalo maso koní tmavé barvy, jelikož maso i mléko bílých koní bylo považováno za méně kalorické. Pochoutkou bylo maso z hřiběte. Významná byla koňská hlava, která se musela vařit vcelku. Jejím rozpůlením by se ztratila soudržnost mezi lidmi a přestal by se množit dobytek. Obvyklý byl také zákaz lámat kosti. Kazaši žijící v západní Sibiři dávali novorozenému dítěti ocucat kousek masa, aby mělo zajištěno šťastný život. Když už začalo dítě chodit, dostalo k jídlu ucho, aby bylo v dospělosti ctným člověkem.²⁰⁹

Alimentární tabu se týkalo například mozku a krčních obratlů. Děti a mladí lidé nesměli jíst mozek, jinak by jim zemřeli rodiče, nebo by ten, kdo ho sní měl stejnou konzistenci. Dívky nesměly jíst krční obratle, protože by přišly o věno.²¹⁰

Zásoby masa na zimní měsíce se připravovaly na podzim, kdy už skončila sezóna dojení. Konzervace probíhala pomocí soli a zabalením do kůže. Maso se konzumovalo sušené, pečené, vařené i smažené na sádle, často společně s vývarem, kterým se kousky masa zapíjely. U Kazachů je znám především salám či tlačěnka *kazy* z tučného koňského masa, které se dávalo do střívka. Oblíbený byl také *bešbarmak*, vařené maso s kouskami těsta. Na ovčím sádle se většinou smažily hlavně vnitřnosti, jako byly plíce, játra a srdce. Starým způsobem přípravy masa *taš borkok* u Kyrgyzů bylo uložení masa do žaludku zabitého zvířete, naplněného vodou.²¹¹ Do žaludku se přidaly rozpálené kameny, čímž se voda přivedla k varu. Kousky skopového masa se obvykle namáčely do slanečného vývaru (*sorpo*), nebo se do něj rovnou nasypaly (*naryn*). Lahůdkou byly ovčí plíce naplněné mlékem a máslem, vařené ve vodě (*kujgan öpkö, olobo*) a také klobása s tukem (*čučuk*). Sváteční hostina musela obsahovat vařenou klobásu, salám z jater a krve (*byžy*), do kterého se přidávalo sádlo, cibule a pepř.²¹²

U Turkmenů a Uzbeků převažovalo maso skopové. Koninu nekonzumovali v tak velkém měřítku jako Kazaši a Kyrgyzové a neprováděli ani zimní zabíjačku koní.²¹³ Maso se

²⁰⁸ Tamtéž, s. 88.

²⁰⁹ Š. K. Achmetova. Pišča kazachov zapadnoj Sibiri: tradicii i novacii. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2004-07-30]. Dostupný z WWW: <<http://kyrgyz.ru/?page=235>>

²¹⁰ Tamtéž.

²¹¹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 262.

²¹² Tamtéž, s. 262–263.

²¹³ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962, s. 306.

nejčastěji uchovávalo v ovčím žaludku (*garyn*), ve kterém vydrželo velmi dlouho čerstvé. Z masných jídel byly nejrozšířenější polévky (*čorba*) a také pečené maso (*govurma*). Maso se konzervovalo také pomocí sádla a pojídalo se jak ve ztuhlém, tak v rozpuštěném stavu. Když nebylo k dispozici čerstvé maso tak se z govurmy vařila polévka (*gara čorba*). Turkmenští kočovníci si pečené maso přidávali i do čaje. V přímořských oblastech se jedli také ryby. Rybí maso se přidávalo zejména do rizota. Kočovníci měli v oblibě také zvěřinu a divoké ptactvo.²¹⁴

²¹⁴ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 100.

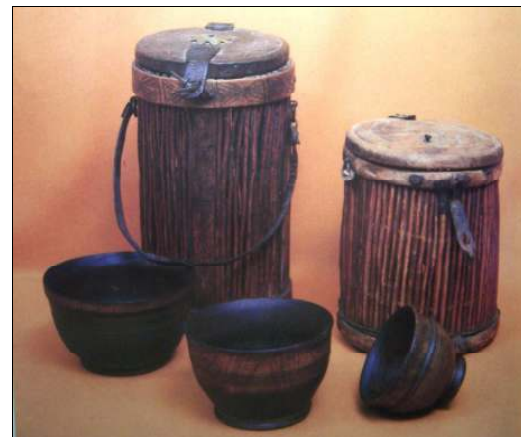
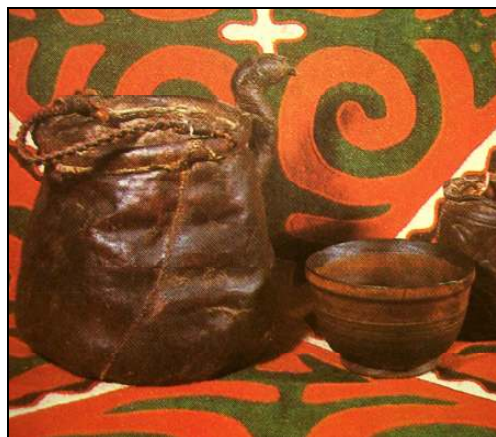
Obr. č. 54. Dřevěné nádobí. Kyrgyzové.

Obr. č. 55. Kožená lahvice na kumys. Kyrgyzové.

Obr. č. 56. Kožená konvička, dřevěná číška. Kyrgyzové. **Obr. č. 57.** Pouzdra na číšky. Kyrgyzové.

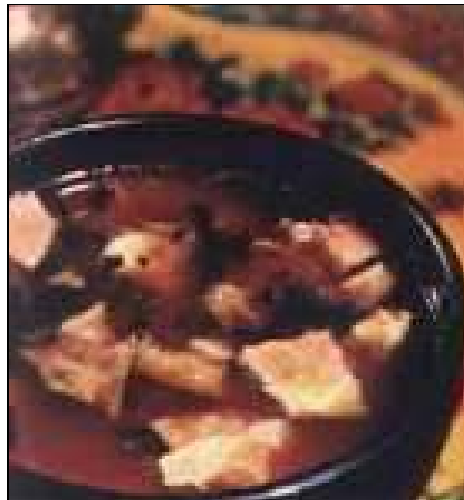
Obr. č. 58. Dastarchan. Kazaši.

Obr. č. 59. Kazy.

Obr. č. 60. Čorba.

Obr. č. 61. Boorsok.

Obr. č. 62. Kurt.

Obr. č. 63. Kazy.

Obr. č. 64. Bešbarmak s beraní hlavou.

12. HUDBA A SLOVESNÝ FOLKLÓR

Neoddělitelnou součástí duchovní kultury kočovných pastevců byla hudba, která doprovázela všechny svátky, slavnosti a obřady. V průběhu historie si kočovníci vytvořili svébytný hudební jazyk odrážející se v instrumentálním i vokálním projevu.

Obecně je pro hudbu středoasijských kočovníků obvyklá sedmitónová diatonická stupnice²¹⁵ a dva hlavní přednesové styly vokálního projevu: melodický a recitativní. Někdy však také může druhý přecházet v první, jestliže se v recitativních uplatňuje volná výstavba typu *arioso*.²¹⁶ Z formálního hlediska jsou pak písně obvykle dvojdielné, střídá se sloka s refrénem.

Recitativní přednes (kaz. *terme*, *želdirme*) používají zejména pěvci (kaz. *akyn*) a vypravěči (kaz. *žyršy*) využívající ve svém projevu improvizace. Jejich písně jsou charakteristické rychlým tempem a krátkými nápěvy velmi malého rozsahu. Obsahují sedmi až osmislabičný verš, který se jen s malými změnami mnohokrát opakuje. Naopak velkým rozsahem se vyznačují lyrické písně a tvorba profesionálních pěvců. V instrumentálním projevu je nejvíce rozšířena třítaktová variační forma a složitější výstavba sestávající z několika melodicky rozdílných částí se stejným refrénem.

Vůbec nejtypičtějším epickým žánrem kočovníků Střední Asie byl hrdinský epos. Profesionální pěvci eposů (kaz. *akyn*, kyrg. *yrčy*, turk. *bachşı*, uzb. *bakšy*, nebo *šoir*, kar. *žyrau*) byli velmi vážení a ve svém umění se mezi sebou utkávali na pěveckých soutěžích (kaz. a kar. *ajtyš*, kyrg. *ajtyš*). Porota volená z řad autorit posuzovala dovednost improvizace, provedení písně a také hru na hudební nástroj. Vítěz obdržel cenné dary a jeho sláva se roznesla po celé stepi. Největšího věhlasu dosahovali především pěvci s dobrou schopností improvizovat na určené téma.

V eposech turkických etnik se vyskytují části, v nichž se střídá próza s veršem a části čistě veršované. Verše mohou být krátké, sedmi až osmislabičné (kaz. *žyr*), nebo dlouhé, jedenáctislabičné (kaz. *ölen*). Spojují se buď do tirád s neurčitým počtem veršů na jeden rým, nebo do strof různé konstrukce, nejčastěji však čtyřveršových se sledem rýmů a a b a anebo s refrénem. V. M. Žirmunskij²¹⁷ uvádí, že krátký verš je starší než verš dlouhý, což dokazuje na kyrgyzském eposu *Manas*. Tiráda předchází lyrickou strofu a převažují v ní afixální (především slovesné) rýmy, často s opakováním koncových slov. Opakování a syntaktický

²¹⁵ Stupnice složená z celých tónů a půltónů.

²¹⁶ Melodický náběh k árii uprostřed nebo na konci recitativu, doprovázeného hudbou. Zpěvná část recitativu.

²¹⁷ V. M. Žirmunskij. *O hrdinském eposu*. Praha, 1984, s. 227.

parallelismus sousedních veršů představuje významnou organizující roli v metrické kompozici, zejména ve starých formách veršové narace. Všechna tři slova, na která připadají přízvuky, můžou být v sousedních verších spojena opakováním nebo syntaktickým paralelismem, rýmovými koncovkami nebo aliterací. Koncový, původně volný rým, se vyvíjí z opakování a ze syntaktického paralelismu.²¹⁸

12.1. Hudební nástroje

Za nejobvyklejší hudební nástroje kočovných pastevců je možné označit chordofony, které bývaly v jejich kulturách zastoupeny nejpočetněji. Vedle nich hrály svou úlohu také nástroje aerofonní, nejčastěji flétnového typu, a v menší míře rovněž membranofony.

U Kyrgyzů jsou nejznámějšími strunnými nástroji drnkací *komuz* a smyčcový *kyjak*. Tělo komuzu (rezonátor, krk i hlava) se vyrábělo z jednoho kusu dřeva. Rezonátor byl překryt dřevěnou deskou s rezonančními otvory, krk byl krátký a zakulacený, nástroj byl ostruněn třemi strunami. Ty byly laděny ve kvarto-kvintovém poměru, přičemž střední struna se ladila výše než zbylé dvě. Na nástroj bylo možno hrát v troj- i dvojzvucích, v paralelních kvartách a kvintách.

U Kazachů byla ekvivalentem komuzu *dombra* (uzb. *dumbyra*). Měla nejčastěji oválný, méně častěji trojúhelníkový korpus, tenký dlouhý krk a dvě struny laděné v kvartě nebo v kvintě.

Smyčcový nástroj Kazachů a Karakalpaků *kobyz* je téměř shodný s kyrgyzským *kyjakem*. Měl dřevěný korpus lžicovitého tvaru, část rezonátoru bývala pokryta membránou z velbloudí kůže, ostruněn byl dvěma strunami z koňských žíní. Smyčcem tvaru luku s žíněným potahem se hrálo na obou strunách zároveň, melodie se tvořila flažoletovou technikou. Horní struna byla melodická a spodní bordunová, ale někdy bývala melodie horní struny také kopírována paralelními kvartami nebo kvintami spodní struny. Tento nástroj je považován za velmi starobylý, vzniklý mezi kočovnými pastevcí. Je rozšířen na obrovském území severovýchodní Asie (Kyrgyzstán, Kazachstán, Tuva, Altaj, Chakasko). Mezi 15.–17. stoletím pronikl kobyz také do městské kultury Střední Asie.²¹⁹

Mezi Turkmény a Uzbeky byl oblíben smyčcový nástroj *gydžak* (kar. *gyržek*). Jeho rezonátor, vyrobený ze dřeva nebo tykve, měl nejčastěji kulatý tvar a byl potažen koženou membránou. Krk byl kulatý a ostruněný dvěma až čtyřmi strunami z hedvábí laděnými v kvartě. Krátký dřevěný smyčec býval potažen koňskými žíněmi. Za zmínku stojí také *dutar*,

²¹⁸ Tamtéž, s. 226–227.

²¹⁹ T. S. Vyzgo. *Muzykalnye instrumenty Srednej Azii*. Moskva, 1980, s. 142–143.

drnkací hudební nástroj se dvěma strunami z hedvábí, které se ladily v kvartě nebo kvintě. Dutar míval hruškovitý dřevěný rezonátor a dlouhý štíhlý krk.

Z dechových nástrojů je mezi kočovníky nejrozšířenější flétna v různých variantách. U Kazachů je to *čoor*, u Kyrgyzů *sybyzgy*, ve stepních a horských oblastech Uzbekistánu je to flétna známá pod jménem *kuraj* a u Turkmenů *tujduk*. Čoor se vyráběl ze stepních travin nebo podélně rozřízlé a vydlabané větve. Pro větší pevnost se flétna z vnější strany potahovala zvířecím střívkem. V dolní části jsou tři až čtyři hmatové otvory poskytující tónovou řadu v rozsahu kvarty (kvinty), přefukem se pak získá celá oktáva. Ke hře se užívají prsty pravé ruky a ukazováček levé. Hlavice *čooru* se přikládá k ústům ze strany tak, aby byl jeden koutek úst pootevřený. Tento způsob hraní je patrný již na středověkých miniaturách, kde jsou vyobrazeni hudebníci hrající na tuto flétnu.²²⁰ Na *čoor* hráli obvykle pastýři za tmy a vyzývali tak stáda k návratu. Při hře se údajně také zvířata zklidnila a podřimovala.²²¹

Velmi starobyklým hudebním nástrojem je kyrgyzský *temir komuz* (kar. *šyn kobyz*). Jedná se o brumli (*jew's harp*) v podobě kovové podkůvky s prodlouženými konci, mezi nimiž je ocelový jazýček se zahnutým koncem. Hra spočívá v přiložení konců podkůvky na zuby a rozvibrování ocelového jazýčku pomocí prstu. Změny zvuku se docílí pohybem úst a jazyka. Kovovému nástroji předcházela nástroj kostěný, vyráběný z velbloudího žebra, který se v některých stepních oblastech dochoval dodnes.²²² Kočovníci pro tento nástroj vytvářeli dřevěné futrálky zdobené řezbou. Brumle je rozšířena v celé oblasti Střední Asie a hrají na ní ženy i děti.

Za zástupce bicích nástrojů lze zmínit buben (kaz. *dauly paz*, kyrg. *dobulbas*), který plnil signální funkce a používal se zejména při vojenském tažení.

12.2. Eposy

Mezi nejslavnější epos Střední Asie patří bezpochyby kyrgyzský *Manas*, který svým rozsahem zřejmě překonává všechny známé eposy.²²³ *Manas* je zaznamenán ve dvou variantách, z nichž každá obsahuje kolem 250 000 veršů. K tomuto eposu se přidružují zpěvy o synovi *Manase Semetejovi* a vnukovi *Sejtekovi*.

U Uzbeků je nejznámější epos *Alpamyš*, který se vyskytuje také u Kazachů a Karakalpaků pod názvem *Alpamys* a je v základním obsahu stejný jako uzbeký. Za nejstarší

²²⁰ Tamtéž, s. 143.

²²¹ D. Ajtmambetov. *Kultura kirgizskogo naroda vo vtoroj polovine 19. i načale 20.v.* Frunze, 1967, s. 139.

²²² T. S. Vyzgo. *Muzykalnye instrumenty Srednej Azii.* Moskva, 1980, s. 152.

²²³ *Manas* je údajně 20krát rozsáhlejší než *Ilias* a *Odyssea* a 2,5krát větší než *Mahabharata* a *Ramajana*. In: J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán.* Praha, 2006, s. 202.

verzi této narace je považována altajská bohatýrská pohádka Alyp Manaš, jejíž předobraz existoval v předhůří Altaje již v 6.–8. století n. l., tedy v době prvních tureckých kaganátů.²²⁴ V průběhu historie, s přesuny různých kmenů, se tato bohatýrská pohádka rozšířila po velkém území a změnila se v hrdinský epos s konkrétními historickými událostmi.

Rozšířeným eposem je také Göroghly, a to zejména u Turkmenů, kde tento hrdina vystupuje jako vůdce kočovného kmene. U Uzbeků představuje moudrého a spravedlivého panovníka. Vznik tohoto eposu spadá až do 17. století, i když uzbecká verze obsahuje popisy bojů s Araby, kteří expandovali do Střední Asie již mezi 7.–8. století. U Karakalpaků je kromě Alpamyse oblíben epos Kyrk kyz, s hlavní ženskou hrdinkou Gulaim. Kyrk kyz čítá více než 20 000 slok.

Hrdinský epos se v různých vývojových fázích vyznačuje různou mírou historičnosti a může tvořit soubor různě starých historických událostí. Většina eposů Střední Asie se však zakládá na událostech spojených s ojratskou expanzí v 15. století, rozpadem mongolské říše Čingisovců a s ním spojené formováním nových kmenových svazů a státních útvarů.

Témata eposů jsou vždy shodná. Ústřední postavou je pokaždé hrdina, který brání svou zemi před cizími uchvatiteli, nebo získává nevěstu bohatýrskými skutky. Základním slohovým rysem eposu je převaha typického nad individuálním. Typizace představuje normu, kterou určuje tradice dané kultury. Osobní přínos konkrétního pěvce se proto může projevit jen v mezích této tradice. Hrdina v sobě zahrnuje ideální vlastnosti, jako je čest, statečnost a také mužná krása. Jeho hrdinské činy odpovídají normě hrdinství stanovené danou kulturou a tak se fixují v tradičních motivech a syžetových schématech. Tradičním syžetovým schématem je například svatební výprava za vzdálenou nevěstou nebo „muž na svatbě své ženy“. Mezi tradiční motivy patří zázračné narození hrdiny, nelehké získání koně, přátelství hrdinů, kterému předchází souboj, záchrana hrdiny bohatýrským koněm aj. Další důležitou postavou hrdinského eposu je žena, která odpovídá ideálu krásy jak fyzické, tak psychické (věrnost, oddanost). Ve starších verzích mohla žena vystupovat také jako bohatýrka. Důležitými postavami jsou také hrdinovi nepřátelé, jejíž popisy jsou často hyperbolické a komické.

Pro středoasijský epos jsou charakteristické epické šablony jako je sedláni koně, popis jeho krásy, popis bohatýrské jízdy, bitevní scény, popis krásy nevěsty a vstupní a závěrečné formule a také formule magické nezranitelnosti hrdiny. Další charakteristikou je zdůraznění určité vlastnosti osoby básnickými přívlastky (*epiteton ornas*) nebo krátkými přirovnáními.

²²⁴ V. M. Žirmunskij. *O hrdinském eposu*. Praha, 1984, s. 205.

Hrdina tak může být ušlechtilý sokol, hrdý velbloudí samec, rozzuřený v samčí touze, rozprskávající sliny, hrdinka je přirovnávána k divoké kachně, klisně, nebo mladé velbloudici.²²⁵ V eposu se vyskytují také morální aforismy a přísloví.

Pěvci eposů se při svém přednesu drželi základních prvků, kterými byly popisy určitých případů a událostí, jako je narození hrdiny, jeho mládí, chvála zbraně, přípravy k boji, jednotlivé výjevy a postup boje, rozmluvy bohatýrů před zápasem, popisy osob a bohatýrských koní, chvála krásy nevěsty, popis jurty, hostiny, pozvání na hostinu, hrdinovu smrt, nářek nad zemřelým, popis stepi, líčení horské krajiny, soumrak, východ slunce apod. Pěvci však mohli improvizovat v té míře, že jednotlivé části obrazů, opěvovali různým způsobem a různě dlouho. Kyrgyzští *manasči*²²⁶ vedou svůj rodokmen od epického hrdiny Džajsana-yrčy, který po dva až tři večery, dokázal popisovat pouze Manasovu jurtu.²²⁷ Pěvec tedy nepěje naučený text, ale zčásti improvizuje podle určitého scénáře, který má ustálenou tradici syžetů, motivů, postav a přirovnání.

Umění pěvců se poměřovalo na soutěžích. Takto mohly mezi sebou soupeřit kmeny nebo rody. Každý pěvec vychvaloval vlastní rod, jeho statečné muže, velké pastviny, početná stáda a hanil rod svého soupeře. Jiný druh soutěžení byl založen na dovednosti improvizace, kdy každý z pěvců navazoval na obsah předchozího a nesměl přitom narušit délku verše a rým.

Umění přednášet eposy za doprovodu hudebního nástroje bylo spojeno s představou vyvolení. Tento dar obvykle člověk získá ve spánku, kdy ho navštíví proslulý pěvec, nebo islámský svatý, který budoucímu pěvci daruje hudební nástroj a sdělí mu, že se stane pěvcem. Pěvecké nadání může být ve snu získáno také pozřením nějaké potravy: „*V našem rodě bylo mnoho manasči*“, začal vyprávět Džanybaj, „*Toto nadání pěvce se dědilo z otce na syna. I můj otec Kodžek byl manasči. Ale já jsem se u něj neučil. Za jeho života jsem Manase nevyprávěl. Jednou v zimě si mě otec zavolal a řekl mi, že brzy zemře a že ho budu muset nahradit jako manasči. Potom otec nařídil postavit šest jurt a celou noc přednášel Manase posluchačům v těchto jurtách a ráno zemřel s přáním, aby byl pohřben na karavanní stezce. Neposlechl jsem vůli otce a po jeho smrti jsem manase nepřednášel, a proto jsem byl každým dnem více posedlý, křičel jsem do ochraptění, porážel jsem v jurtě všechny věci, utíkal jsem do hor a jezdil jsem v horách. Jednou jsem se vydal do Kočkoru a cestou jsem usnul. Najednou ve spánku vidím jet tři jezdce s kopími, na konci každého hoří oheň. Jeden z nich mě*

²²⁵ Tamtéž, s. 229.

²²⁶ Interpreti eposu Manas.

²²⁷ V. S. Vinogradov. *Kirgizskije narodnyje muzykanty i pevcy*. Moskva, 1972, s. 6.

*kopím probodl a nesl mě na něm. Kopí mnou projelo, ale jeho konec hořel stejně jako předtím. Jezdci mi řekli, že tento trest mě byl přisouzen za to, že nepokračuju v díle svých otců. Potom jezdci začali připravovat jídlo. Obrátil jsem se na ně s otázkou: Jste přece kouzlo a ne skuteční lidé? Na to jeden z nich odpověděl: Já jsem Semetej a toto je Kulčoro a Kančoro (hrdinové eposu Manas). Už jsem chtěl sníst jídlo, které uvařili, ale to hned snědl Kančoro, kvůli čemuž se s ním popral Kulčoro. Nakonec mi Kančoro přinesl nové jídlo, bylo to proso. Nasypal mi zrní do úst a já ho spolkl. Ta zrna byly džomoky, epické zpěvy. Procitl jsem u sebe doma a byl jsem dlouho nemocný. Když jsem se uzdravil, šel jsem do hor a tam jsem začal pět Manase, jen sám pro sebe, ale za nějaký čas už jsem ho přednášel před velkým počtem lidí. Tak i ze mě se stal manasči.*²²⁸ Další podobou epických písní může být vítr, okřídlený kůň, nebo kachna, sokol, labuť apod. Znamý akyn z 19. století Kempirbaj, těsně před smrtí sdělil svému příteli, že jeho pěvecké nadání odletí z jeho duše v podobě zelené kachny, která se může usadit u jeho syna.²²⁹ Tyto příběhy se nápadně shodují s příběhy o vyvolení šamana, což u středoasijských kočovníků není nic neobvyklého. Sepětí profese pěvce a šamana je patrná na uzbeckém pojmenování „bakšy“, které označuje jak pěvce eposů, tak šamana. Šaman také z nemocného vyháněl zlé síly pomocí zpěvu a hry na hudební nástroj. U Kazachů byl prvním šamanem a pěvcem v jedné osobě Korkut ata, který naučil šamany hrát na kobyz. Tato postava prochází celým cyklem hrdinských narací, známých pod názvem *Kniha mého děda Korkuta*,²³⁰ což byl moudrý patriarcha Oghuzů. Korkut byl mimo jiné věštec či šaman a také tvůrce a uchovatel epické tradice.

12.3. Písně

Písněmi se doprovázely nejrůznější činnosti a události. Ženy si obvykle zpívaly při domácích pracích. Například dojení mléka doprovázely speciální písně (turk. *chevlum*, *cherele*). Zpívalo se také při kočování na jiné pastviny. Písně byly součástí porad aksakalů, přípravy džigitů na vojenský pochod apod. Cizí jezdci se aulu ohlašovali táhlou, hlasitou písní a při odjezdu zase stejným způsobem děkovali za pohoštění. Písněmi se roznášely po aulech zprávy radostné, ale i smutné. Smutné písně (kaz. *estirtu*) připravovaly společenství na přijetí zprávy o smrti příbuzného. Existovaly také písně pro snadnější překonání smutku (kaz. *žubatu*, *útěcha*). Mezi teskné písně patřily také kyrgyzské *koštošu*, jejichž obsah byl o

²²⁸ V. S. Vinogradov. *Kirgizskije narodnyje muzykanty i pevcy*. Moskva, s. 87–88.

²²⁹ V. M. Žirmunskij. *O hrdinském eposu*. Praha, 1984, s. 260.

²³⁰ *Kniha mého děda Korkuta (Kitabi dedem Korkut)* se dochovala v literární adaptaci z 15. století. V základech byla vytvořena zřejmě již v 9.–10. století n. l. a definitivně se zformovala mezi 11.–15. stoletím v Zakavkazsku a Anatolii, kam část Oghuzů pronikla v 11. století.

loučení s rodným krajem, s blízkými, s milou apod. Naopak veselé písně doprovázely začátek svátku či slavnosti (kaz. *toj bastar*).

Zvláštní kategorii tvořily písně obřadní. Loučení nevěsty s rodným aulem a příjezd do aulu ženicha byl doprovázen hudbou a písněmi (kaz. *žar žar*, turk. *jar jar*, uzb. *ěr ěr*, kar. *žaužar*). Při odchodu nevěsty se pěly dojemné písně, jejichž texty obsahovaly nářky nad ztrátou dcery, rady jak se má u manžela chovat a prosby k rodičům ženicha, aby se k nevěstě dobře chovali. V rodině ženicha pak texty písní obsahovaly ponaučení pro nevěstu, jak se chovat ke svým novým příbuzným a k manželovi, dále byla opěvována její krása a obecně se novomanželům prostřednictvím písní přálo štěstí a bohatství. Pohřební písně (kyrg. *žoktoo*, kaz. *žoktau*, kar. *žoklau*) byly zpívány zejména ženami. Buď to byly krátké lyrické písně, nebo naopak delší písně, elegického charakteru, vyprávějící o životě zemřelého. Obřadní písně byly charakteristické výraznými melodiemi, které se často opakovaly.

Specifické byly pastýřské písně, které se u Kyrgyzů dělily na ženské *bekbekej* a mužské *šyryldan*. Písně *bekbekej* se zpívaly v noci, kdy dívky a ženy hlídali stáda ovcí v okolí aulu. Součástí těchto písní byly také dlouhé, teskné výkřiky. Text obsahoval varování před vlky, vyhrožování vlkům a nabádání k ochraně stád:

*„Je třeba pozorně hlídat stádo ovcí!
Hlohovou hůl u sebe nosím.
Vlku-zloději, u mě tě čeká smrt!
Jen se přiblíž vlku, obklíčím tě!
Hlohovou holí omráčím tě!“²³¹*

Písně *šyryldan* zpívali pastýři přicházejících z dalekých pastvin do aulu na jídlo:

*„Šyryldan je náš osud.
Dnes nesmíme spát.
Jen stádo je našim cílem.
Spánek doženeme.
Unaven jsem z dlouhé jízdy.
Koně jsem na horách pásł.“²³²*

Druhy písní byly určovány také podle věku. Pro úplně malé děti byly určeny ukořbavky (kyrg. *beşik yry*, truk. *chuvdi*, kar. *chajja*). Nejrozmanitější byly písně mladých lidí, které se obvykle zpívaly při hrách a soutěžích. Mezi soutěžní písně patřili dívčí zpěvy (kyrg. *akyj*, *akyjnek*). Početně zastoupeny byly lyrické písně milostného charakteru (turk. *ajdym*, kyrg. *seketbaj*, *kuigön*), které se dělily na mužské a ženské. Mužské milostné písně obsahovaly mnoho básnických přívlastků a metafor a některé z nich měly i přesně daný

²³¹ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 292.

²³² Tamtéž.

hudební doprovod. U Turkmenů jsou známé dívčí, tesklivé písně *lale* (kyrg. *arman*) v čtyřverší, jejichž text obsahoval náрек a protest proti nechtěnému sňatku:

„*Nešťastná jsem já,
třináct, čtrnáct let mám.
Šedestátiletému mě prodali,
Tělo moje vysušili.*“²³³

„*Co mám dělat?
Na poručníka si stěžovat.
Mě ale neprodají,
Vezme si mě můj milý.*“²³⁴

Za zmínku stojí také žánr chvalozpěvů *maktoo*, které byly u Kyrgyzů určeny pro elitu. Maktoo obvykle skládal pěvec na počest svého manapa, u kterého sloužil. Jako protiklad k těmto chvalozpěvům stály posměšné písně *kordoo*, ve kterých se pěvci vysmívaly bohatým vládcům a vůbec špatnému chování lidí.

12.4. Pohádky a drobné žánry

Pohádky (kyrg. *žomok*, turk. *erteki*) patřily k oblíbeným slovesným žánrům kočovných pastevců. Pohádkové příběhy obvykle uměli vyprávět všichni starší lidé. U Kyrgyzů se vypravěči pohádek nazývali *žomokču* u Karakalpaků *ertekši*.

Nejvíce rozšířené byly pohádky kouzelné, zvířecí, ale také novelistické. V kouzelných pohádkách vystupují nadpřirozené bytosti, jako například jednooký obr, sedmihlavý drak, stařena lidojedka, kteří představují zlo. Hrdinovi proti nim pomáhají dobré bytosti. U Kazachů to je například *tausogar* zvedající hory, *kölžutar* schopný spolknout moře, *sakkulak*, který slyší na vzdálenost devětatřiceti zemí a *želajak*, který za okamžik urazí velkou vzdálenost. V roli druhů a pomocníků vystupují rovněž domácí zvířata, nadaná kouzelnými schopnostmi. Nejvýznamnější zvířecí postavou je kůň, obvykle hovořící lidskou řečí, ale také velbloud, ovce, koza i kráva. Hrdina prochází mnohými zkouškami, bojuje se zlými bytostmi, proměňuje se v různá zvířata apod. Ženské postavy kouzelných pohádek jsou vždy krasavice, buď urozené, nebo chudé, které se pak provdají za hrdinu.

Pohádky o zvířatech nemají tak složitou kompozici, jako pohádky kouzelné a bývají také mnohem kratší. Nepostrádají určitou ironii, ve které se odráží sociální rozdíly, tzn. především chudí *versus* bohatí. Sociální téma se ale především řeší v pohádkách

²³³ S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 128.

²³⁴ Tamtéž.

novelistických, kde je chudák hrdinou číslo jedna a bohatí lidé zde vždy hrají zápornou roli. Známostou postavou těchto pohádek, ale i anekdot je smíšek Aldar Kose, věčně se hádající s vysokými pány, který svým důvtipem vždy zvítězí. U Kazachů jsou velmi rozšířeny příběhy šprýmaře Žirenše a jeho ženy Karlygaš, která svou chytrostí přelstí samotného chána.

Velmi populární byla přísloví (kyrg. *nasyjat*, turk. *nakyl*, kar. *atarlar sözi* – slovo otců, předků), hádanky (kyrg. *tabyšmak*, turk. *matal*) a pranostiky spojené s kočovným pastevečtím. Příkladové a hádanky mohly být ve veršované formě. V příslovích se projevovaly sociální rozdíly, láska k zemi, pohled na rodinu, věrnost přísaze, rodové rozbroje, protest proti cizí nadvládě, postavení ženy či kritika elity. Zastoupeny byly také legendy, které vysvětlovaly vznik kosmických těles, zvířat, lidí atd.

Ukázky slovesného folklóru:

Komu se v létě nevařila hlava (na slunci), tomu se v zimě nebude vařit v kotli. (Turkmeni)²³⁵

Vstaň brzo a navštiv otce, po otci navštiv koně. (Turkmeni)

Host je starší než tvůj otec. (Turkmeni)

Smrt v posteli – potupná. Smrt v boji – čestná. (Kyrgyzové)²³⁶

Špatnému člověku prokaž dobro – neocení.

Dobrému člověku učiň zlo – nezapomene. (Kazaši)²³⁷

Je lepší sníst jednoho vlka, než tisíc psů. (Kazaši)

Mysl – řeka. Přání – okřídlený kůň. (Kazaši)

Velbloudí huba, oči velblouděte, oslí uši, kozí ocas, koňské nohy, ovčí srst. (Kyrgyzové)

Co je to? (zajíc)

Tři věci se z malého stanou velkými. (Kazaši)

(oheň, smrt, hádka)

Čtyřem věcem nejde zamezit. (Kazaši)

(starost, smrt, hlad, sen)

²³⁵ Turkmenská přísloví in: S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 127.

²³⁶ Kyrgyzská přísloví a hádanka in: D. Ajtmambetov. *Kultura kirgizskogo naroda vo vtoroj polovine 19. i načale 20. v.* Frunze, 1967, s. 77 a 85.

²³⁷ Kazašská přísloví a hádanky in: G. N. Potanin. *Kazachskij folklor*. Alma Ata, 1972, s. 189, 200, 201, 207.

Tři přátelé²³⁸

V jedné jurtě žili tři přátelé: Kaganak-bas, Kyl-Kenerdek a Šij-but.²³⁹ Ukradli jehně, zařízli ho a chystali se ho uvařit. Kaganak-basovi dali střeva a řekli: „Jdi ven z jurty a očisti je.“ Vyšel tedy z jurty a začal je čistit. V tom se začaly slétávat mouchy a sedaly si na Kaganak-base. Jedna z nich si mu sedla na temeno. Kaganak-bas, chtíc jí odehnat, udeřil se do hlavy a rozbil si svou tenkou lebku. Umřel. Přátelé sedí v jurtě, čekají a neví co si myslet, že se tak dlouho nevrací do jurty. Nakonec už to Šij-but nevydržel. „Půjdu a podívám se, co tam dělá“, řekl a odešel. Kouká, Kaganak-bas tam leží mrtvý s rozbitou lebkou. „Ach, jaká je ho škoda!“, řekl Šij-but a udeřil se rukama do stehén. Zlomil si svá stehna tenká jak čij, upadl a umřel. Nakonec vyšel z jurty Kyl-Kenerdek, uviděl je a podivil se. Řekl „hm“ a jeho krk, tenký jak vlas, se roztrhl. (Kazaši)

První lidé²⁴⁰

Na začátku byli stvořeni jen čtyři lidé a čtyři zvířata: velbloud, kůň, kráva a ovce a všichni se živili trávou. Ale lidí trávu vytrhávali i s kořeny a schovávali si jí do zásoby. Zvířata si šla stěžovat bohu, že lidé tímto způsobem zničí všechnu trávu. Tehdy jim bůh řekl: „Zakážu lidem žít se trávou, ale souhlasíte, aby vás lidé prodávali, kupovali, zabíjeli a jedli?“ Zvířata souhlasila.

(Kazaši)

Souhvězdí Orion²⁴¹

Podle vyprávění Siirbaja, Kazacha z Tarbagataje, nazývají Kazaši tři hvězdy z tohoto souhvězdí, ležící vedle sebe Uš-arkar, Tři kamenní berani (horské ovce), další tři Uš mergen, Tři lovci. Sedmá hvězda se nazývá Multuknyng ogy, Kulka z pušky. Lovci kdysi žili na zemi, nevyhnulo se jim ani jedno zvíře, ani jeden pták. Arkarové si stěžovali bohu a tak byli pomoci arkanu (provazu) vyzdviženi na nebe. Lovci však také vylezli po arkanu na nebe. Byli prokleti.

(Kazaši)

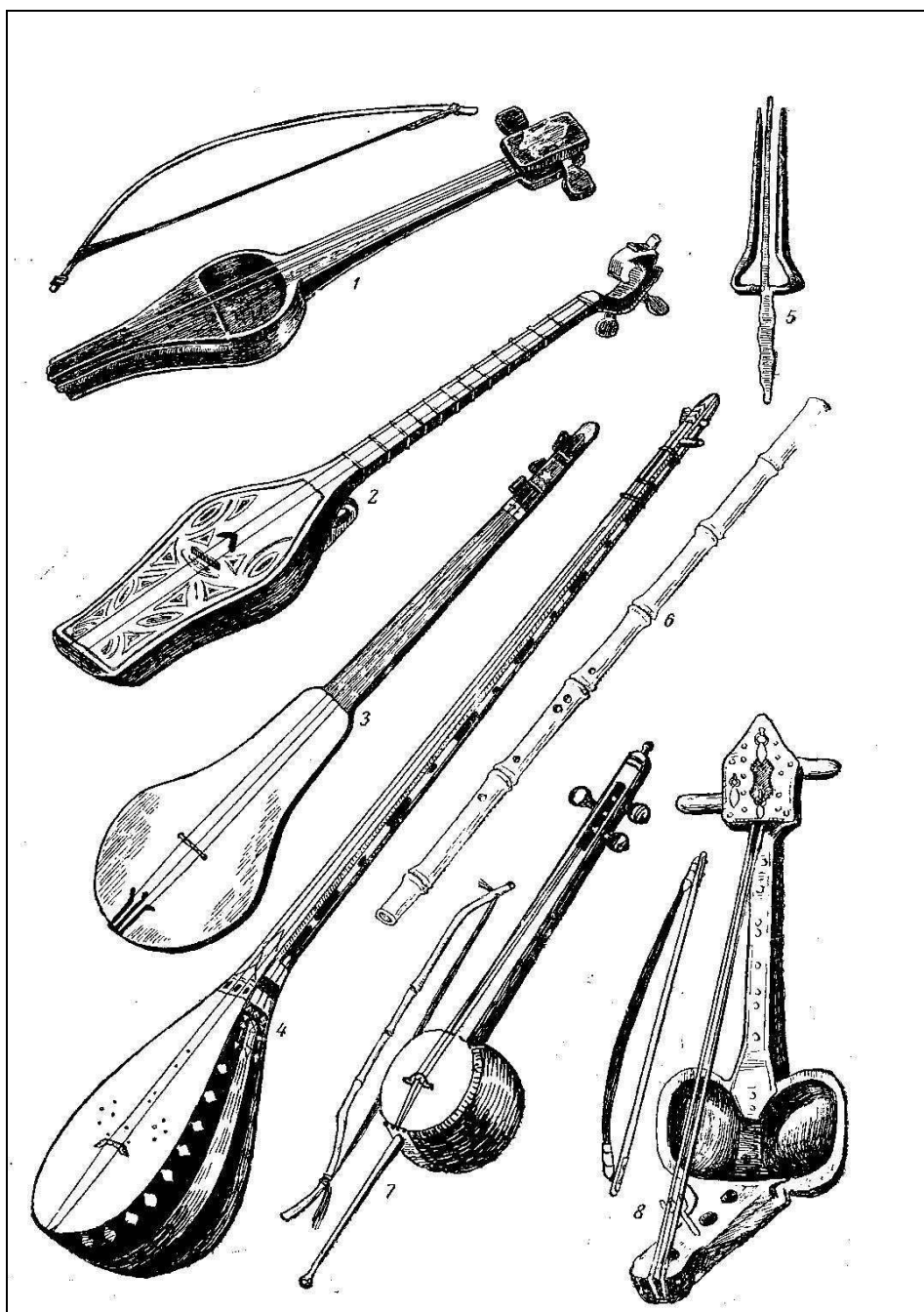
²³⁸ G. N. Potanin. *Kazachskij folklor*. Alma Ata, 1972, s. 180.

²³⁹ Kaganak – tenká blána v žaludku, bas – hlava, Kyl-Kenerdek – krk tenký jak vlasek, Šij-but – stehno z čije (stepní travina).

²⁴⁰ Tamtéž, s. 53.

²⁴¹ Tamtéž, s. 54.

Obr. č. 65. Hudební nástroje.

1. *Kyjak*. Kyrgyzové. 2. *Dombra*. Kazaši. 3. *Komuz*. Kyrgyzové. 4. *Dutar*. Uzbeki, Turkmeni.
5. *Temir komuz*. 6. *Tujduk*. Turkmeni. 7. *Gydžak*. Turkmeni. 8. *Kobyz*. Kazaši.

Obr. č. 66. Turkmenští hudebníci hrající na gydžaky a dutar, r. 1909.

Obr. č. 67. Turkmeni hrající na flétny tujduk.

Obr. č. 68. Kobyz.

Obr. č. 69. Temir komuz s dřevěným pouzdrém.

Obr. č. 70. Hráči na kyjak.

13. HRY A ZÁVODY

Hry a závody kočovných pastevců svým obsahem a tematikou odrážely kočovný způsob života a měly velký společenský význam. V průběhu historie však prošly mnohými změnami, a některé z nich postupně ztrácely svůj původní smysl. Soutěže a hry plnily funkce rituální, výchovné, sdělovací, vojensko-sportovní a estetické. Hry byly součástí nejrozličnějších obřadů a svátků a zúčastňovali se jich děti i dospělí.

Mezi kočovníky se těšily velké oblibě také koňské závody, které dokazovaly fyzickou zdatnost koně a jeho jezdce. Vítězství pak znamenalo velkou společenskou prestiž. Lidé věnovali velkou pozornost výběru a přípravě koně na závody, a proto k tomuto účelu vyhledávali odborníky, kteří radili jaký kůň bude nejvhodnější a jaký by měl mít tréninkový program, aby na závodech uspěl. Mezi zkušenými pastevci se objevovali muži, kteří byli respektováni, jakožto velcí znalci koní (kaz. *synšy*, turk. *seis*), a ke kterým se lidé obraceli o radu při výběru nadějných hříbat. Tito znalci údajně dokázali na první pohled poznat budoucího závodního koně a navíc i to, z jaké oblasti pochází, jestli z hor, či stepí, nebo zda bude vhodný pro závody na dlouhé nebo krátké vzdálenosti. Odborníci na koně, kteří pocházeli z rodin, kde se tato schopnost udržovala celá pokolení, dokonce dovedli určit barvu ještě nenarozeného hříběte. Budoucí závodní kůň měl vykazovat určité znaky, které ho k této dráze předurčily. Hříbě mělo být pohyblivé a skotačivé, na druhé straně mírné ve vztahu k člověku. Voděné na ohlávce nemělo vzdorovat a nemělo být bojácné. Dospělý kůň měl mít menší hlavu, široké nozdry, velké oči a hlubokou nadočnicovou jamku, která chránila oči před stékajícím potem. Důležitá byla i velikost koňské huby, která neměla být malá a spodní pysk měl být mírně odchlíplý. Uši měli být vzpřímené, jemné a citlivé.²⁴²

Po výběru vhodného koně nastupovali na scénu trenéři koní (kaz. *atbegi*, kyrg. *sajapker*), kteří připravovali koně na závod. Kočovníci přivykali koně velké fyzické zátěži již od útlého mládí, čímž se stávali vytrvalejší. Dobří trenéři byli schopni během patnácti dnů připravit koně na závod dlouhý několik desítek kilometrů. Příprava koně závisela na přírodních podmínkách každé oblasti, která měla svůj osvědčený a specifický tréninkový program. Jen v chování závodního koně se trenéři shodovali, takový kůň se vždy pase proti větru a pije vodu proti proudu.²⁴³

Před závody se z důvodu hrozby uhranutí připevňovali na koňskou hřívu různé amulety a ze stejného důvodu se také tajilo, jaký kůň bude závodit. Pokud kůň před závody

²⁴² A. Toktabaj. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004, s. 80–81.

²⁴³ Tamtéž, s. 87.

zíval a choval se bujně, bylo to znamení úspěchu. Kazaši také své šance na výhru předpovídali házením beraní chrupavky na dveře. Pokud tam uvízla, kůň zvítězí.²⁴⁴ Také jezdec se před závodem pečlivě připravoval. Myl se, holil a prosil boha o požehnání. Pozorně připravoval koňský postroj, okušoval sám sebe vonnou trávou, aby byl chráněn před uhranutím. Svého koně hladil po hlavě, šíji a zádech, hovořili s ním a teprve potom na něj vsedl. Před tím, než odjel s koněm na závod požádal ještě svého otce a aksakala o požehnání.

13.1. Hry dětí a dospělých

Mezi hlavní dětskou zábavu patřila zejména hra na slepou bábu, kazašsky zvaná *sokyr teke* „slepý kozel“ (kyrg. *köz tanmaj*), hra na schovávanou (kyrg. *žašynbak*) či honění se na jedné noze (kyrg. *orompoj*). Rozšířený byl i „špaček“ (kyrg. *čikit*). Za tmy se provozovala hra kyrgyzsky zvaná *ak čööl mök*. Této soutěže se zúčastnily dvě skupiny dětí, které měly za úkol najít odhozenou kost, nebo bílý vlněný míč a odnést ho na určené místo.

Dospívající dívky a chlapci hráli hru kyrgyzsky zvanou *kyz ojumu*, která probíhala k večeru, nebo za měsíčních nocí a doprovázela svatební slavnosti. Jednalo se o soupeření v písničkách, zpívaných dívkami a chlapci, které se posuzovali podle vtipnosti a pohotovosti zpívajícího. Další oblíbenou hrou bylo „házení šátku“ (kyrg. *džooluk taštamaj*). Při této hře si dívky sednou na jednu stranu a chlapci na druhou. Poté každá dívka postupně vstane a úderem šátku si vybere chlapce, který se jí líbí. Tento chlapec musí provést nějaký gymnastický kousek, nebo zazpívat píseň. Cíl hry byl takový, že šikovný chlapec obdržel od dívky polibek, a ten, který si udělal ostudu svou neschopností, byl bit. Velmi rozšířené byly houpačky (kar. *aškenšek*), sestavené ze šesti tyčí, na které se připevnila dva provazy. Jeden na sezení a druhý na oporu nohou. K večeru se s pomocí houpačky hrála hra kazašsky zvaná *alty bakan*. Chlapec a dívka se společně houpali a přitom museli zpívat veselé písně. Ostatní se je snažili zachytit, čímž docházelo ke střídání párů.

U Turkmenů byla populární především hra *čeke* nebo *juzuk* (kroužek). Účastníci se rozdělí na dvě skupiny. Soutěžící jedné skupiny si sednou na zem. Vedoucí této skupiny *juzuk beriži* přichází ke každému hráči zvlášť a zastrkuje mu za oděv svou ruku schovanou v rukávu. V této fázi říká: „Vezmi si, pro tebe“ a předstírá, že má v ruce nějaký předmět (obvykle prsten). Druhá skupina se snaží poznat, komu vedoucí vložil předmět za oděv. Když *juzuk beriži* všechny obejde, je z druhé skupiny vyslán zástupce, který si postupně sedá proti každému hráči a zkoumá míru nervozity, výraz tváře, očí atp. Pokud si myslí, že se předmět u

²⁴⁴ Tamtéž, s. 62.

konkrétního hráče nenachází, vezme ho za rameno, nebo ho přes něj plácne a řekne: „Prázdné“. Tento hráč pak musí vstát a jít ze hry. Když už zůstanou tři nebo čtyři soutěžící, je hra velmi napínavá. Druhá strana se mezi sebou radí a předstírá, že už ví, kdo věc má. Ten, který ji opravdu má se musí hodně ovládat, aby na něm nebylo nic znát. Skupina, která vyhraje obdrží cenu, kterou si mezi sebou všichni rozdělí. Většinou to bývala koza, nebo ovce, ze které se připravila hostina pro všechny.

U chlapců a mladíků byl populární také druh kopané (kyrg. *kara kasan*) a hra, kyrgyzsky nazývaná *šabiet*, jejíž smysl byl v napadení a obraně. Pro tuto hru byl vytvořen kruh, ve kterém byla skupina tvořící obranu a útočníci stojící vně kruhu se snažili dostat skrze obránce dovnitř. Mezi obvyklé skupinové hry patřily soutěže, založené na principu přetahování. Buďto se dvě skupiny soutěžících chytily pouze za ruce (kyrg. *koon uzmoj*), nebo se k přetahování používal provaz (kyrg. *arkan tartys*). Skupinovou hrou byla také turkmenská *ortada*. Této hry se účastní 15–20 osob, které se rozdělí do dvou skupin. Každá z nich se pak postaví za určenou hranici, na vzdálenost 5–8 metrů, jedna od druhé. Mezi skupiny se postaví jeden hráč. Obě skupiny pak přebíhají na druhou stranu a vyhýbají se hráči uprostřed, který „dává babu“. Ten kdo jí dostane, postaví se na jeho místo.

Mezi velmi zábavné hry patřila soutěž kyrgyzsky zvaná *atala baš*. Účastníci museli zuby vyndat stříbrnou minci ze dna nádoby, která byla zaplněna řídkou kaší se solí a pepřem. U této hry panovalo všeobecné veselí, jelikož soutěžící měli celý obličej zašpiněný od kaše. Další hrou, u které se přihlížející velmi bavili, byl „souboj plešatých“ (kyrg. *öpkö čabyš*). Dva plešatí muži se svlékli do půl těla a bili se po hlavě ovčími plícemi. Hra trvala do té doby, dokud to jeden ze soutěžících nevzdal, nebo když se plíce pod silnými údery rozpadly.

Jednou z nejoblíbenějších her mezi dospělými, ale i dětmi byla hra kazašsky zvaná *asyk* (kyrg. *ordo*). Asyk však nejčastěji hráli dvě skupiny mužů (5–10 hráčů v každé), rozdělené podle rodové příslušnosti či oblastí. Tato hra vždy přilákala mnoho přihlížejících a vzbuzovala takovou vášeň, že často docházelo k hádkám, které mnohdy končily rvačkou.²⁴⁵ Asyk měl mnoho variant. Základem hry byly ovčí kolení kůstky, které se od sebe odlišovaly barvou a tvarem. Každá kost měla svůj název, odvozený podle barvy a velikosti. Někdy se do kostí pro větší stabilitu a váhu přilévalo olovo. Každý hráč musel mít několik kusů (cca 10 ks), mezi nimiž musela být také jedna největší, nazývaná *saka* – trumfová kost. Saka plnila funkci „chána“ a představovala hlavní trofej. Pro hru se vytvořil kruh, kolem něhož se naskládaly kosti (vojsko) a doprostřed se postavil „chán“. Každá strana se snažila vyběít

²⁴⁵ V. D. Ajtmambetov. *Kultura kirgizského národa vo vtoroj polovine 19. i načale 20.v.* Frunze, 1967, s. 167.

nepřátelské vojsko různými údery kostí, na vzdálenost minimálně tří metrů. Hráči mohli házet z ruky nebo z mističek. Asyky museli spadnout do požadované pozice, nebo vyrazit ležící asyky ven z kruhu. Kombinací a pozic existovalo několik, například *čik*, *buk*, *tagan*, *alče* atp. Pokud se hráč například strefil do taganu, vyhrál. Vítězem se stala skupina, která vybila největší množství vojáků.

Velmi známou a rozšířenou soutěží byl souboj siláků (kaz. *kures*, kyrg. *kureš*, turk. *goreš*, uzb. *kuraš*, kar. *gures*). Soupeřili mezi sebou dva silní muži (kaz. *paluan*), kteří měli kolem těla upevněný opasek tak těsně, aby se pod něj vešla ruka. Souboj začínal tak, že se protivníci navzájem chytli za opasky v místě zad a snažili se dostat soupeře na záda. Nevyhraoval však ten, který byl silnější či těžší, ale ten, kdo ovládal speciální pozice a hmaty (turk. *badak salmak*, *badak atmak*). To znamená například dokázat nečekaně natáhnout nohu tak, aby protivník ztratil rovnováhu a upadl. Poražený byl ten, který se jako první dotkl rukou či kolenem země. Muži také rádi soutěžili ve střelbě na cíl (kaz. *altyn kabak*, turk. *atyşyk*). Nejlepší střelec (kaz. *mergen*) obvykle obdržel hodnotnou cenu.

13.2. Koňské hry a závody

Jedna z nejoblíbenějších a nejznámějších koňských her rozšířená po celém území Střední Asie je hra kazašsky nazývaná *ulak* či *kokpar* (kyrg. *kök böru*, nebo *ulak*, uzb. *kukburi*, nebo *ulok*, kar. *ylak*).²⁴⁶ Tato soutěž měla své mistry (kyrg. *ulakčy*), jejichž sláva byla široce známá. Den po ohlášení této hry se zabil kozel nebo býček, což záleželo na místních zvycích a pravidel dané oblasti. Pro tento účel byli vždy používáni samci, protože zabít samice by způsobilo mnoho pádů a vůbec neštěstí. V taškentské a syrdarjské oblasti, ale také v jižním Kazachstánu pro tuto hru používají kozla, který váží 40–60 kg, který se vyvrhne. Někde ponechávají srdce, plíce a játra. Potom se pevně sešije nitěmi z kůže, aby se maso uvnitř neušpinilo a aby se koně nezranili. Následně se odstraní všechna kopýtka. Pokud je používán býček, váží 80–100 kg, proto se celý vyvrhuje, takže jeho hmotnost se potom pohybuje mezi 60–80 kg. Pokud je tělo stále příliš těžké, odřeže se maso z krku. Z hlavy zvířete se také odřežou uši, aby bylo zachycení při hře ztížené. Ocas se ponechává jen přibližně 20 cm dlouhý, aby si ho jezdec nemohl omotat na sedlo. Přivázání k sedlu je nečestné a zakázané. Kozel nebo býk používá z důvodu silné kůže, která vydrží nárazy koňských kopyt i přetahování jezdců. Navíc se před hrou namáčí ve studené vodě a klade se

²⁴⁶ Pamírští Kyrgyzové používali v této hře kromě koní také velbloudy. In: S. P. Tolstov (ed.). *Narody Sredněj Azii I Kazachstana II*. Moskva, 1963, s. 319.

na chladné místo, čímž kůže zesílí a ztvdne. Počet takto připravených zvířat záleží na počtu účastníků, takže se někdy používá více kusů, protože by kůže nevydržela velký nápor hráčů. Při velkých svátcích se proto dopředu připravují dvě až tři zvířata.²⁴⁷

Pravidla hry jsou následující, aksakalové, kteří fungují také jako rozhodčí vhodí zvíře doprostřed hrací plochy. Každý jezdec se snaží sebrat zvíře ze země, či odebrat soupeři a dovést ho na určené místo, které je nějakým způsobem označeno. Komu se to podaří, stává se vítězem. Kozla je zakázáno k sobě jakkoli přivazovat, děsit či jinak poškozovat cizí koně a bič lze používat jen na koně vlastního. Hra trvá 15 minut, pokud není za tu dobu rozhodnuto prodlužuje se o dalších 15 minut. Když ani po této době není vítěze, vybere se z každé skupiny jeden muž a hra trvá dalších 10 minut. Tato hra bezpochyby rozvíjí bystrost reakcí, bojové vlastnosti, sílu a ukazuje rychlost koní a jejich trénovanost. Její původ je však vysvětlován také jako magický rituál, který měl sloužit k ochraně stáda před vlky, které znázorňovali lidé peroucí se o kozla – kořist.²⁴⁸

Mezi další známou soutěž, která ukazuje maximální jezdecké umění a dokonalou souhru mezi člověkem a koněm, patří tzv. džigitovka (kaz. *žigit žarys*, kyrg. *tyjyn enmej*). Jedná se o soubor akrobatických cviků na koni běžícím plnou rychlostí. Koná se buď na rovném prostranství nebo v kruhu. Jezdec seskakuje a znovu nasedá, obrací se v sedle, jezdí ve stoje, prolézá přes šíji či břicho koně, sbírá ze země různé předměty. Pád nebo přechod koně ze cvalu do klusu jezdce vylučuje. Dříve byli džigitovky doprovázeny také střelbou z luku. Dnes jsou doprovázeny také sbíráním různých předmětů ze země, například mincí.²⁴⁹

Další hrou, kde se poměřovalo především jezdecké umění kombinované se střelbou z luku, byla soutěž kazašsky zvaná *žamby atu*. Jednalo se o střelbu z luku na určený cíl za plné rychlosti koně. Cílem bylo trefit tenký provázek z koňských žíní, na kterém byl připevněn stříbrný disk (*žamby*). Nyní se tato soutěž poněkud změnila a sestává z vrhání kopí do vycpanin, házení obruče na dřevěné kůly, nebo se těmito obručemi prohazují kameny. Při této soutěži je zakázáno přejít s koněm ze cvalu do klusu. V *žamby atu* jsou jasně patrné pozůstatky vojenské průpravy kočovníků, která byla v minulosti pro jejich život nezbytná.

Rozšířen byl také velmi nebezpečný souboj na koních (kaz. a kyrg. *sajyš*), ve kterém často docházelo ke smrtelným zraněním. Sajyš mnohdy sloužil jako prostředek pro řešení vraždy mezi rody (kmeny). Jezdci měli dřevěná tupá kopí, kterými se snažili silným úderem shodit soupeře z koně. Účastníci byli oblékáni do několika vrstev plstěného oděvu, který je

²⁴⁷ J. Salimžon. *Vídy ulaka i pravila igry v ulak. CentrAzija* [online]. 2006, [vyšlo 2003-09-29]. Dostupný z WWW: <<http://centrasia.org/newsA.php4?st=1064842860>>

²⁴⁸ Název hry *kokpar* má spojitost se slovem *kokbori*, které v kazaštině znamená „šedý vlk“.

²⁴⁹ Tato forma džigitovky je oblíbená především v Kyrgyzstánu (kyrg. *tyjyn enmej*).

měl chránit před těžším zraněním. Tohoto souboje se účastnily také ženy. Někdy se přítomnost žen vysvětlovala, jako důkaz jejich udatnosti, která nebyla o nic menší než u mužů, nebo také jen jako rozmar bajů.²⁵⁰ Cena pro vítěze obsahovala devět hlav skotu v čele s velbloudem, žena získala pouze jednoho koně. Hlavní výhodou však byla vysoká společenská prestiž vítěze.

Populární byl také souboj, kde bylo cílem vytlačit či stáhnout protivníka ze sedla jen s pomocí vlastní síly a obratnosti (kaz. *audaryspak*, kyrg. *eniš*, nebo *oodaryš*). Někdy ani sedlo nebylo používáno. Tato hra vyžadovala kromě fyzické síly, také dobré ovládání koně. Účastníci soupeřili v různých váhových kategoriích a souboj obvykle trval přibližně 15 minut. Podobnou podstatu měl také souboj, kdy se jezdci navzájem vytlačovali pomocí koňské hrudi z kruhu o průměru 10–15 metrů (kaz. *at omyraulastyru*).

Mezi kočovníky byli oblíbené také klasické vytrvalostní závody koní na různě dlouhé tratě. Takovým závodem byla *bajga* (uzb. *pojga*), která je považována za vůbec nejstarší. Její vznik je těsně spjat s kočovným životem, kde bylo nutné připravit koně na dlouhé a vyčerpávající pochody. Bajga se provozovala jak na rovině, tak v členitém terénu na různé vzdálenosti a byla dostupná všem. Pro mladé koně a děti se délka trati pohybovala od 1 km do 2 km. Pro starší koně a dospělé, byl závod konán na vzdálenost od 5 km do 8 km. Proslulá byla také tzv. *alaman bajga*, která byla velmi náročná pro koně i jezdce, jelikož se délka závodu pohybovala od 25 km až do 100 km. Tato obrovská vzdálenost závodu dokazuje neuvěřitelnou houževnatost koní i lidí. Vítěz tohoto vytrvalostního závodu, byl také náležitě oceňován. Výhra činila někdy i sto koní. U Turkmenů byly nejznámější závody dlouhé 1–1,2 km a soupeřili mezi sebou vždy pouze dva koně. Vítěz každého závodu se pak utkal s dalším vítězem, až nakonec zůstal vítěz jediný.

U kočovníků byly populární rovněž klusácké závody mimochodníků (kaz. *žorga žarys*).²⁵¹ Těchto závodů se zúčastňovaly také ženy a dívky a to na vzdálenost 2–3 km, muži pak na 4–6 km. Pokud kůň potřeblí nacválal, byl se svým jezdce vyloučen.

Velice efektivní byla také hra, která zřejmě pochází ze svatební obřadnosti, kazašsky zvaná *kyz kuu* nebo *kyz kumaj*, kterou lze přeložit slovy „dostihni dívku.“ V této hře soutěží několik párů, muži a ženy. Trať je dlouhá přibližně 300–400 metrů. Po startu se muž na koni snaží dostihnout a políbit ženu, která se mu pokouší uniknout. Na zpáteční cestě se zase žena snaží dojet muže a udeřit ho bičem. V této hře se oceňuje především umění ovládání koně, krása kostýmu, vzhled koně a temperament závodu.

²⁵⁰ V. D. Ajtmambetov. *Kultura kirgizského národa vo vtoroj polovine 19. i načale 20.v.* Frunze, 1967, s. 158.

²⁵¹ *Žorga* – mimochodník.

Obr. č. 71. Oodaryš.

Obr. č. 72. Kyz kuu.

Obr. č. 73. Ulak.

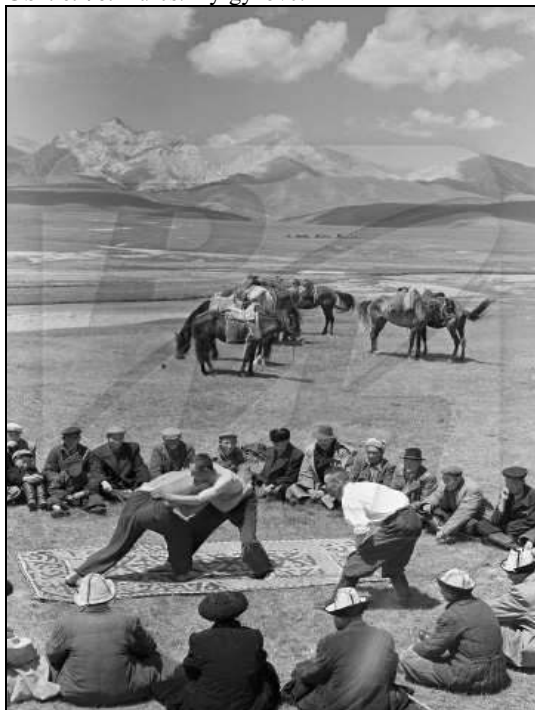
Obr. č. 74. Ulak.

Obr. č. 75. Kureš. Turkmeni.

Obr. č. 76. Kureš. Kyrgyzové.

Obr. č. 77. Asyky.

14. ZÁVĚR

Tato rigorózní práce nahlíží na kulturu kočovných pastevců z historické perspektivy, a proto bylo její zpracování založeno na studiu literatury, týkající se zvoleného tématu. Struktura práce byla sestavena tak, aby zahrnovala všechny podstatné složky týkající se samotného fenoménu kočovného pastevectví a s ním spojených projevů materiální a duchovní kultury.

Ačkoliv ruská kolonizace Střední Asie způsobila značné změny ve fungování kočovného pastevectví, mnohé tradiční prvky této společnosti zůstávají zachovány i dnes. O tomto jevu svědčí i současné terénní výzkumy oblasti, uskutečněné českými etnology, které byly v nedávné době publikovány.²⁵²

V rámci mé cesty do Republiky Altaj, kterou bych označila spíše za pilotáž, než-li jako terénní výzkum, který dle mého názoru potřebuje delší časové období a opakované cesty do zvolené oblasti, jsem měla možnost se s tímto fenoménem setkat osobně. Je možné i dnes zaznamenat, že se ve vesnickém prostředí udržují tradice, se kterými jsem se setkávala při studiu literatury. Jedná se zejména o chov původních druhů hospodářských zvířat, která se celoročně, volně pohybují na vzdálenějších pastvinách a práce s nimi má sezónní charakter. Nevymizelo ani tradiční obydlí – jurta, která je stále používána a mnoho vesnických obyvatel ji v trochu pozměněné podobě staví i vedle svých dřevěných domků. Obzvláště silný je také kult přírody či obecná úcta k přírodním objektům, jako jsou hory, pramínky, řeky a horská jezera. Přetrvává i specifický vztah k jednomu z nejdůležitějších zvířat kočovných pastevců – koni, který i dnes ve většině případů není kován a koňský postroj, zejména uzda je vyráběna tradičním způsobem. Pravděpodobně nejmenší změny prodělala rovněž strava. Stále se podomácku vyrábí typický tvrdý, kyselý sýr a kumys. Nejoblíbenějším masem je konina a skopové. Návrat k tradici je patrný také v hudebním folklóru Altajců, nevytratil se ani tradiční hry a závody.

Je možné konstatovat, že pastevecká tradice, ačkoliv prodělala určitou transformaci, zůstává u současných, zejména vesnických obyvatel těchto oblastí stále zakořeněná a je zde také v určité míře patrná snaha o uchování původních zvyků a obyčejů. Nicméně nelze jednoznačně říci nakolik a v jakém směru tato tradice zůstává neměnná, či naopak jaké prodělala změny. Zodpovědět tyto otázky by se mohl pokusit jen dlouhodobý terénní výzkum.

²⁵² J. Pargač, P. Kokaisl. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006.
J. Pargač, P. Kokaisl. *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán*. Praha, 2007.

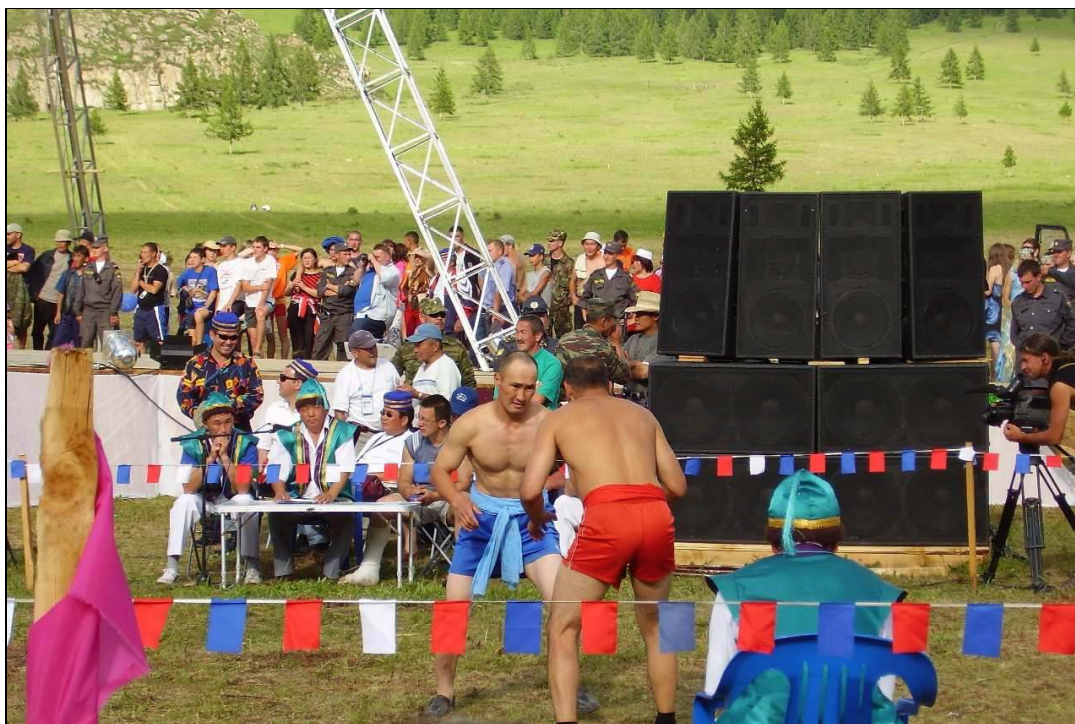
Obr. č. 78. Mladík na koni. Altaj.

Obr. č. 79. Jurta. Altaj.

Obr. č. 80. Souboj kures. Altaj.

Obr. č. 81. Altajská žena na koni.

Obr. č. 82. Stádo polodivokých koní. Altaj.

Obr. č. 83. Hra kekberi, Altaj.

Obr. č. 84. Stádo jaků, Altaj.

Resumé

Turkic nomadic tribes of the Central Asia, in fact the traditional material and spiritual cultures of nomadic Kazakh, Kyrkyz, Turkmen, Uzbek and Karakalpak peoples, are described in this rigorous paper. Territory classified in this paper as Central Asia is limited to the territory of five states: Kazakhstan, Kyrkyzstan, Turkmenstan, Uzbekistan and Tajikistan. The theme is also limited by other linguistic criteria. Therefore e.g. Tajik (belonging to Iranian linguistic family) are set aside this theme.

The whole paper is divided into two parts, the former one consisting of five chapters introducing the area and its historical background represents the essentials for the latter one devoted to the phenomenon of nomadic shephards and manifestation of their culture. The period between the 18th century and the 20s of the 20th century is described in the second part. Most of the first records were provided by the Russian researchers. After the Soviet Union had been established further field research and ethnographic expeditions were organized and vast amount of materials dealing with cultures of the Central Asian peoples were gathered.

This paper is aimed at introducing basic facts of traditional nomadic shepherds culture, the majority of them have never been published in the Czech language. The coherent picture of the original nomadic cultures in the Central Asian, their similarities and dissimilarities presented in this rigorous paper represents a kind of a monograph depicting the mentioned nomadic society.

Seznam vyobrazení

Obrázky:

- Obr. č. 1. Zdroj: <http://www.mongoliantravel.com/chingiskhan.asp>
- Obr. č. 2. Zdroj: <http://hellektor.blogspot.com/2008/06/safavids-are-kings-of-persia-not.html>
- Obr. č. 3. Zdroj: Ze sbírek asijského oddělení Náprstkova muzea. Inv. č. 20 906.
- Obr. č. 4. Zdroj: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shaybani.jpg>
- Obr. č. 5. Zdroj: <http://veresh.ru/vereshagin/turkestan2.php>
Autor: V. V. Vereščagin.
- Obr. č. 6. Zdroj: Basilov, V. N. *Šamanstvo u narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva, 1992.
- Obr. č. 7. Zdroj: Tamtéž, foto: S. M. Dudin.
- Obr. č. 8. Zdroj: Tamtéž, foto: M. Fishman.
- Obr. č. 9. Zdroj: Tamtéž, foto: F. A. Fielstrup.
- Obr. č. 10. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 11. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963.
- Obr. č. 12. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 13. Zdroj: http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sergei_Ivanovich_Borisov
Foto: S. I. Borisov
- Obr. č. 14. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 15. Zdroj: <http://eng.ethnomuseum.ru/section69/71/177.htm>
- Obr. č. 16. Zdroj: <http://eng.ethnomuseum.ru/section69/71/146.htm>
- Obr. č. 17. Zdroj: <http://www.theage.com.au/news/asia/a-heros-land/2007/02/01/1169919474651.html>
- Obr. č. 18. Zdroj: <http://www.trekearth.com/gallery/Asia/Kyrgyzstan/photo301796.htm>
- Obr. č. 19. Zdroj: <http://asiarecipe.com/monland.html>
- Obr. č. 20. Zdroj: http://www.ngsprints.co.uk/Asia-Animals-Birds-Eagles/c28_29_329_842/p119811/A-Kazakh-falconer-hunts-with-his-golden-eagle./product_info.html
Foto: D. Edwards.
- Obr. č. 21. Zdroj: http://camelphotos.com/camels_asia.html
- Obr. č. 22. Zdroj: http://camelphotos.com/camels_asia.html
- Obr. č. 23. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962.
- Obr. č. 24. Zdroj: http://pavlodar.ru/n_colorit.shtml
- Obr. č. 25. Zdroj: http://www.fao.org/ag/againfo/programmes/en/genetics/img/pic_nme_5.jpg
- Obr. č. 26. Zdroj: http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sergei_Ivanovich_Borisov
Foto: S. I. Borisov
- Obr. č. 27. Zdroj: <http://www.tcoletribalrugs.com/article35Moshkova.html>
Autor: W. Irons.
- Obr. č. 28. Zdroj: <http://eng.ethnomuseum.ru/section69/71/146.htm>
- Obr. č. 29. Zdroj: *Central Asian and Caucasian Applied Art from the collection of the State Museum of Oriental Art, Moscow*. Chiba City Museum of Art (ed.), Chiba, 1998.
- Obr. č. 30. Zdroj: <http://www.tcoletribalrugs.com/article22VamberyMarriage.html>
Foto: A. Vambery.
- Obr. č. 31. Zdroj: <http://lcweb2.loc.gov/phpdata/pageturner.php?agg=ppmsca&item=09951&type=contact&collID=casebk>
- Obr. č. 32. Zdroj: *Kazachskaja nacionalnaja oděžda*. Alma Ata, 1976.

- Obr. č. 33. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 34. Zdroj: <http://www.ethnomuseum.ru/gallery/1414.htm>
- Obr. č. 35. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 36. Zdroj: http://www.unesco.kz/heritagenet/kz/content/mat_culture/dress_ukrash/takia.jpg
- Obr. č. 37. Zdroj: <http://cgi.cafr.ebay.ca>
- Obr. č. 38. Zdroj: *Kazachskaja nacionalnaja odežda*. Alma Ata, 1976.
- Obr. č. 39. Zdroj: <http://www.joelcooner.com/Sculptural-Jewelry/sculp-jewelry.html>
- Obr. č. 40. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 41. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 42. Zdroj: <http://www.yaprakpress.com/htm/pars/farhang/shay-sepler10.htm>
- Obr. č. 43. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.) *Archeologičeskije i etnografičeskije raboty Chorezmskoj ekspedicii 1945-1948*. Moskva, 1952
- Obr. č. 44. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.) *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963.
- Obr. č. 45. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 46. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 47. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 48. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 49. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 50. Zdroj: Zacharova, I. V., Chodžaeva, R. D. *Kazachskaja nacionalnaja odežda 19. – načalo 20. veka*. Alma Ata, 1964.
- Obr. č. 51. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 52. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.) *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963.
- Obr. č. 53. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 54. Zdroj: *Kirgizskij uzor*. Frunze, 1986.
- Obr. č. 55. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 56. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 57. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 58. Zdroj: <http://kazakyemekleri.blogcu.com/>
- Obr. č. 59. Zdroj: <http://alexeyburlak.narod.ru/Cuisine/11.htm>
- Obr. č. 60. Zdroj: <http://www.o-edu.ru/?recept&cat=1>
- Obr. č. 61. Zdroj: <http://www.womanshobby.net/forum/lofi/version/index.php/t407.html>
- Obr. č. 62. Zdroj: <http://kuking.net/my/viewtopic.php?p=1284827>
- Obr. č. 63. Zdroj: <http://kuking.net/my/download.php?id=120754>
- Obr. č. 64. Zdroj: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Beschbarmak.jpg>
- Obr. č. 65. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.) *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963.
- Obr. č. 66. Zdroj: Tamtéž.
- Obr. č. 67. Zdroj: <http://turkolog.narod.ru/info/I354.htm>
- Obr. č. 68. Zdroj: <http://www.turan.info/forum/showthread.php?t=379>
- Obr. č. 69. Zdroj: *Kirgizskij uzor*. Frunze, 1986.
- Obr. č. 70. Zdroj: <http://www.muzprosvet.ru/kyrgyzstan.html>
- Obr. č. 71. Zdroj: <http://morrire.livejournal.com/490528.html>
Foto: E. Skočilo.
- Obr. č. 72. Zdroj: http://atameken.de/.../kas_info/Kyz_kuu_03.jpg
- Obr. č. 73. Zdroj: <http://www.photographer.ru/nonstop/picture.htm?id=550641>
Foto: V. Bugajev.
- Obr. č. 74. Zdroj: <http://www.photodom.com/photo/102932>

- Foto: V. Bugajev.
Obr. č. 75. Zdroj: <http://visualrian.ru/images/item/43158>
Foto: F. Grinberg.
Obr. č. 76. Zdroj: <http://visualrian.ru/images/item/45475>
Foto: J. Budněvič.
Obr. č. 77. Zdroj: <http://www.ferghana.ru/article.php?id=4123>
Obr. č. 78. Republika Altaj. Foto: T. Hejzlarová
Obr. č. 79. Republika Altaj. Foto: P. Hrabě
Obr. č. 80. Republika Altaj. Foto: T. Boukal
Obr. č. 81. Republika Altaj. Foto: T. Hejzlarová
Obr. č. 82. Republika Altaj. Foto: T. Hejzlarová
Obr. č. 83. Republika Altaj. Foto: T. Boukal
Obr. č. 84. Republika Altaj. Foto: P. Hrabě

Mapy:

- Mapa č. 1. Zdroj: Bateman, G., Egan, V. *Encyklopedie Zeměpis světa*. Praha, 1999.
Mapa č. 2. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 3. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 4. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 5. Zdroj: Tamtéž.
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f4/Central_Asia_Physical.jpg
Mapa č. 6. Zdroj: Ernst, L. K., Dmitrijev, N. G. (ed.). *Animal Genetic Resources of the USSR*. New York, 1989.
Mapa č. 7. Zdroj: Roux, J. P. *Dějiny Střední Asie*. Praha, 2007
Mapa č. 8. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 9. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 10. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 11. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 12. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 13. Zdroj: Tamtéž.
Mapa č. 14. Zdroj: http://www.umich.edu/~turkish/langres_turkic.html
Mapa č. 15. Zdroj: Baskin, L. M. *Povedenije kopytnych životnych*. Moskva, 1976.
Mapa č. 16. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962.

Tabulky:

- Tabulka č. 1. Zdroj: Johanson, L. *The Turkic languages*. Londýn, 1998.
Vlastní grafické zpracování.
Tabulka č. 2. Zdroj: http://en.wikipedia.org/wiki/Turkic_language#Classification_Schema
Vlastní grafické zpracování.
Tabulka č. 3. Zdroj: Annanepesov, M. *Chozjajstvo turkmen v 18. – 19. vv.* Ašchabad, 1972.
Vlastní grafické zpracování.
Tabulka č. 4. Zdroj: Ernst, L. K., Dmitrijev, N. G. (ed.). *Animal Genetic Resources of the USSR*. New York, 1989. Vlastní grafické zpracování.
Tabulka č. 5. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963. Vlastní grafické zpracování.
Tabulka č. 6. Zdroj: Tamtéž. Vlastní grafické zpracování.
Tabulka č. 7. Zdroj: Tamtéž. Vlastní grafické zpracování.
Tabulka č. 8. Zdroj: Tolstov, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962. Vlastní grafické zpracování.

POUŽITÁ LITERATURA:

- ABRAMZON, S. M. *Kirgizy i ich etnogenetičeskije i istoriko-kulturnyje svjazi*. Leningrad, 1971
- ABRAMZON, S. M. *Patriarchalno-obščinnij uklad i puti jeho izživanija u narodov sredněaziatskich respublik i Kazachskoj SSSR*. Moskva, 1964
- AGADŽANOV, S. G., ORAZOV, A. (ed.). *Issledovanija po etnografii turkmen*. Ašhabad, 1965
- ACHMEDOV, B. A. *Gosudarstvo kočevych Uzbekov*. Moskva, 1965
- AJTMAMBETOV, D. *Kultura kirgizskogo naroda vo vtoroj polovine 19. i načale 20.v.* Frunze, 1967
- ANNANEPESOV, M. *Chozjajstvo turkmen v 18. – 19. vv.* Ašhabad, 1972
- AREFJEV, V. *Mify i šamanizm Altaja*. Barnaul, 2002
- ARISTOV, N. *Etnogenez i etničeskaja istoria kazachskogo naroda*. Astana, 2007
- ARTYKBAEV, Ž. O. *Kočevniki Evrazii v kalejdoskope vjekov i tisjačletij*. Sankt Petěrburk, 2005
- BARTOLD, V. V. *Sočinenija. Tom 5, Raboty po istorii i filologii tjurskich i mongolskich narodov*. Moskva, 1968
- BASILOV, V. N. *Šamanstvo u narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva, 1992
- BASKAKOV, N. A. *Altajskaja semja jazykov i jeje izučeniye*. Moskva, 1981
- BASKAKOV, N. A. *Istoriko-tipologičeskaja charakteristika struktury tjurskych jazykov*. Moskva, 1975
- BASKAKOV, N. A. *Vvedeniie v izučeniye tjurskych jazykov*. Moskva, 1969
- BASKIN, L. M. *Povedeniye kopytnych životnych*. Moskva, 1976
- BATEMAN, G., EGAN, V. *Encyklopedie Zeměpis světa*. Praha, 1999
- BYDŽOVSKÁ, D. *Turkmenské koberce*. Závěrečná práce, Rudolfská akademie, Asociace starožitníků ČR, Praha, 2003
- BRETON, R. *Atlas jazyků světa* Praha. 2007
- CANETTI, E. *Masa a moc*. Praha, 1994
- Central Asian and Caucasian Applied Art from the collection of the State Museum of Oriental Art, Moscow*. Chiba City Museum of Art (ed.), Chiba, 1998
- COMRIE, B. *Atlas jazyků*. Praha, 2007
- CURTISOVÁ, V. S. *Perské mýty*. Praha, 1998
- ČEPELEVA, V. *Kazachskij narodnyj ornament*. Moskva, 1939

- ČEPELEVECKAJA, G. L. *Suzani Uzbekistana*. Taškent, 1961
- DARŽA, V. *Lošad' kočevnikov*. Kyzyl, 2003
- Domusulmanskije vjerovanija i obrjady v Srednej Azii*. Moskva, 1975
- ĐUĐA, R., REJL, L. *Svět drahých kamenů*. Praha, 2006
- ELIADE, M. *Dějiny náboženského myšlení I*. Praha, 1995
- ELIADE, M. *Dějiny náboženského myšlení III*. Praha, 1997
- ELIADE, M. *Šamanismus a nejstarší techniky extáze*. Praha, 1997
- ERNST, L. K., DMITRIJEV, N. G. (ed.). *Animal Genetic Resources of the USSR*. New York, 1989
- FAIT, E. *Středoasijsťi národové zvláště v území ruském*. Praha, 1910
- FRAZER, J.G. *Zlatá ratolest*. Praha, 1994
- GROLLOVÁ, I. *Mongolové – pravnuci Čingischána*. Praha, 2001
- GUMILEV, L. N. *Drevnije Tjurki* Moskva, 1967
- HATTSTEIN, M., DELIUS, P. *Islám: umění a architektura*. Praha, 2006
- HERODOTOS. *Dějiny*. Praha, 2004
- HORÁK, S. *Střední Asie mezi Východem a Západem*. Praha, 2005
- HRBAS, M. *Umění Střední Asie*. Praha, 1965
- CHAZANOV, A. M. *Kočevniki i vněšnij mir*. Almaty, 2002
- CHOCHOLKOV, V. *Legendy i mify sedogo Altaja*. Gorno Altajsk, 2006
- Istorija, archeologija i etnografija Srednej Azii*. Moskva, 1968
- JOHANSON, L. *The Turkic languages*. Londýn, 1998
- Kazachskaja nacionalnaja oděžda*. Alma Ata, 1976
- Kirgizsko-russkij slovar*. Moskva, 1965
- Kirgizskij uzor*. Frunze, 1986
- KISLJAKOV, N. A. *Očerki po istorii semji i braka u narodov Srednej Azii i Kazachstana*. Leningrad, 1969
- KHOLOVÁ, H., HOŠEK, J. *Koně*. Praha, 1996
- KONONOV, A. N.. *Rodoslovnaja Turkmen: sočinenije Abu-l-Gazi chana chivinskogo*. Moskva, 1958
- KOVALEVSKAJA, V. B. *Koň i vsadnik: Puti i sudby*. Moskva, 1977
- KLÍMA, O. *Oběti ohněm*. Praha, 1985
- KLÍMA, O. *Zarathuštra*. Olomouc, 2002
- KROPÁČEK, L. *Duchovní cesty islámu*. Praha, 2006
- KROPÁČEK, L. *Sufismus*. Praha, 2008

- KRUPA, V. *Jazyky světa*. Bratislava, 1983
- Kultura i iskusstvo narodov Sredněj Azii v drevnosti i sredněvekovje*. Moskva, 1979
- LIPEC, R. S. *Obrazy batyra i jeho konja v turkomongolskom epose*. Moskva, 1984
- LIPKIN, S. *Pověst o Manasovi Velkodušném*. Praha, 1950
- LURKER, M. *Slovník symbolů*. Praha, 2005
- MAKSETOV, K. M. *Očerki po istorii karakalpakskogo folklora*. Taškent, 1977
- MARGULAN, A. Ch. *Kazachskaja jurta i jeje ubranstvo*. Moskva, 1964
- MURMUCHAMEDOV, M. K. *Karakalpaki*. Taškent, 1971
- Narodnoje dekorativnoje iskusstvo Sovetskogo Uzbekistana*. Moskva, 1955
- Narodnoje iskusstvo Uzbekistana*. Taškent, 1979
- NOVOTNÝ, B. *Encyklopédia archeológie*. Bratislava, 1986
- ORAZOV, A. (ed.). *Materialy po istoričeskoj etnografii turkmen: Sbornik statěj*. Ašchabad, 1987
- ORLOV, A. S. *Kazachskij geroičeskij epos*. Moskva, 1945
- OSTLER, N. *Říše slova: jazykové dějiny světa*. Praha, 2007
- PARGAČ, J., KOKAISL, P. *Lidé z hor a lidé z pouští: Tádžikistán a Turkmenistán*. Praha, 2007
- PARGAČ, J., KOKAISL, P. *Pastevecká společnost v proměnách času: Kyrgyzstán a Kazachstán*. Praha, 2006
- PETROSJAN, A. A. *Geroičeskij epos narodov SSSR II*. Moskva, 1975
- POTANIN, G. N. *Kazachskij folklor*. Alma Ata, 1972
- RADLOV, V. V. *Manas: geroičeskij epos kirgizskogo naroda*. Frunze, 1968
- RICE, T. *Umění Střední Asie*. Praha, 1986
- ROUX, J. P. *Dějiny Střední Asie*. Praha, 2007
- Russko-kazachskij slovar*. Moskva, 1954
- Russko-turkmenskij slovar*. Moskva, 1956
- Russko-uzbekskij slovar*. Moskva, 1954
- SAMBRAUS, H. H. *Atlas plemen hospodářských zvířat*. Praha, 2006
- SAUNDERS, N. *Mýtická síla zvířat*. Praha, 1996
- SMIRNOV, A. P. *Skytové*. Praha, 1980
- SNESAREV, G. P. (ed.). *Semja i semejnyje obrjady narodov Sredněj Azii i Kazachstana*. Moskva, 1978
- SOKOLOVA, Z. P. *Kult životnych v religijach*. Moskva, 1972
- Sredněaziatskij etnografičeskij sbornik*. Moskva, 1954

- Sredněaziatskij etnografičeskij sbornik*. Moskva, 2006
- SUCHAREVA, O. A. (ed.). *Kostjum narodov Srednej Azii*. Moskva, 1979
- SULTANOV, T. I. *Kočevyje plemena Priaralja v 15. – 17. vv.* Moskva, 1982
- SURAZAKOV, S. S. *Altajskij geroičeskij epos*. Moskva, 1985
- SÜAN-CANG. *Zápisky o západních krajinách za Velkých Tchangů*. Praha, 2002
- SYČEVA, N. S. *Juvelirnyje ukraščenijsa narodov Sredněj Azii i Kazachstana 19. – 20. vekov*. Moskva, 1984
- ŠNIRELMAN, V. A. *Proischoždenije skotovodstva*. Moskva, 1980
- ŠPAČEK, F. *Atlas plemen hospodářských zvířat*. Praha, 1987
- ŠTĚRBA, O., ŠTĚTINA, J. *Jezdec na Šedobílém koni*. Praha, 1981
- THOMPSON, E. *Hunové*. Praha, 1999
- TLEUMURATOV, M. *Istoki kulturnych svjazej karakalpakov s соседnimi narodami*. Nukus, 1986
- TOKAREV, S. A. *Etnografija narodov SSSR*. Moskva, 1958
- TOKTABAJ, A. *Kult koňa u kazachov*. Almaty, 2004
- TOLSTOV, S. P. (ed.) *Archeologičeskije i etnografičeskije raboty Chorezmskoj ekspedicii 1945-1948*. Moskva, 1952
- TOLSTOV, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana I*. Moskva, 1962
- TOLSTOV, S. P. (ed.). *Narody Sredněj Azii i Kazachstana II*. Moskva, 1963
- TOLSTOV, S. P. *Po stopách dávného Chórezmu*. Praha, 1952
- TOLYBEKOV, S. J. *Kočevoje obščestvo kazachov v XVII. – načale XX. veka*. Alma-Ata, 1971
- TZAREVA, E. *Rugs and Carpets from Central Asia*. Leningrad, 1984
- VALICHANOV, Č. Č. *Sobranije sočiněnij v 5 tomach*. Alma-Ata, 1984, 1985
- VINOGRADOV, V. S. *Kirgizskije narodnyje muzykanty i pevcy*. Moskva, 1972
- VLACH, J. *Národopis všech světa dílů*. Praha, 1901
- VYZGO, T. S. *Muzykalnyje instrumenty Srednej Azii*. Moskva, 1980
- WEATHERFORD, J. *Čingischán a utváření moderního světa*. Praha, 2006
- ZACHAROVA, I. V., CHODŽAEVA, R. D. *Kazachskaja nacionalnaja oděžda 19. – načalo 20. veka*. Alma Ata, 1964
- ŽDANKO, T. A. (ed.) *Chozjajstvo Karakalpakii v 19. – načale 20. veka*. Taškent, 1972
- ŽIRMUNSKIJ, V. M. *O hrdinském eposu*. Praha, 1984

Články:

- ABRAMZON, S. M., *Etnografičeskije sjužety v kirgizskom epose „Manas“*, Sovětskaja etnografia, 2/47, s. 134-154.
- BASILOV, V. N., *Dva varianty sredněaziatskogo šamanstva*, Sovětskaja etnografia, 4/90, s. 64-76.
- BASILOV, V. N., *Nekotoryje perežitky kulta predkov u turkmen*, Sovětskaja etnografia, 5/68, s. 53-64.
- BASILOV, V. N., *O turkmenskem „pire“ doždja Burkut-baba*, Sovětskaja etnografia, 3/63, s. 42-52.
- BERNŠTAM, A. N., *Nekotoryje dannyye k etnogenezu turkmen*, Sovětskaja etnografia, 4/51, s. 199-201.
- ČERNÝ, M., *Boj o kozla*, Koktejl, 10/06, s. 74-81.
- EDWARDS, M., *Skytové ze Sibíře*, National Geographic, 6/03, s. 50-67.
- ELAŠVILI, V. I., *Iz istorii konnovo sporta v Gruzii (chevsurskije skački „cchenn“ v prošlom i nastojaščem)*, Sovětskaja etnografia, 4/68, s. 104-109.
- JAKUBOVSKIJ, A. Ju., *Voprosy etnogeneza turkmen v VIII-X. vv.*, Sovětskaja etnografia, 3/47, s. 48-54.
- KOCIÁN, V., *Kůň ve starém a novém Orientě*, Nový Orient, 7/49, s. 147-150.
- KOKAISL, P., *Kyrgyzstán – země pastevců*, Lidé a země, 1/04, s. 38-43.
- MALOV, S. E., *Šamanskij kamen „jada“ u turkov zapadnogo Kitaja*, Sovětskaja etnografia, 1/47, s. 151-160.
- MASANOV, E., *Iz istorii remesla kazachov*, Sovětskaja etnografia, 5/58, s. 31-49.
- MOŠKOVA, V. G., *Plemennyje „göli“ v turkmenskich kovrach*, Sovětskaja etnografia, 1/46, s. 145-162.
- MYNŽASAROVA, Š. Ž., *Narodnoje juvelirnoje iskusstvo Kazachov zapadnogo Kazachstana*, 4/78, s. 99-106.
- NOVÁK, M., *Kyrgyzové vzpomínají na zlaté sovětské časy*, Koktejl, 3/03, s. 64-66.
- POTAPOV, L. P., *Istoričeskije svyazi altae-sajanskych narodov s jakutami*, Sovětskaja etnografia, 5/78, s. 85-95.
- SAVNIOV, D. G., *Iz istorii ubranstva vjerchovovo koňa u narodov južnoj Sibiri*, Sovětskaja etnografia, 1/77, s. 31-47.
- SIMAKOV, G. N., *Opyt tipologizacii skotovodčeskogo chozajstva u kirgizov*, Sovětskaja etnografia, 6/78, s. 14-27.

VJATKINA, K. V., *Kult koňa u mongolskich narodov*, Sovětskaja etnografia, 6/68, s. 117-122.

ZADNĚPROVSKIJ, J. A., *Naskalnyje izobraženija lošaděj v uročišče Ajrymačtau (Fergana)*, Sovětskaja etnografia, 5/62, s. 125-128.

ŽUKOVSKAJA, N. L., *Pišča kočevnikov centralnoj Azii*, Sovětskaja etnografia, 5/79, s. 64-75.

Internetové články:

ABATAEV, E. B. Jurta – tradicionnoe žilišče kazachov Južnogo Altaja. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2004-06-11]. Dostupný z WWW:

<<http://kyrgyz.ru/?page=260>>

ABATAEV, E. B. Narodnyje igry kazachov Južnogo Altaja. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2006, [vyšlo 2004-07-20]. Dostupný z WWW: <<http://kyrgyz.ru/?page=232>>

AGADŽANOV, S. G. K etničeskoj istorii oguzov Sredněj Azii i Kazachstana.

Centralnoazijatskij istoričeskij server [online]. 2008, [vyšlo 2002-08-21]. Dostupný z WWW:

<<http://www.kyrgyz.ru/?page=28>>

ACHMETOVA, Š. K. Pišča kazachov zapadnoj Sibiri: tradicii i novacii. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2004-07-30]. Dostupný z WWW:

<<http://kyrgyz.ru/?page=235>>

AJDOGDYEV, M., JAZYEV, A. Koněvodčeskaja kultura oguzov – turkmen. *Turkolog*.

[online]. 2006, [vyšlo 2005-08-20]. Dostupný z WWW: <<http://turkolog.narod.ru/info/trkm-27.htm>>

ALYMBAEV, B. Jurta kirgizov v prošlom i nastojaščem. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2005-07-20]. Dostupný z WWW: <<http://kyrgyz.ru/?page=284>>

CAIRNS, A. New evidence of early horse domestication. *EurekAlert!* [online]. 2007, [vyšlo

2006-10-23]. Dostupný z WWW: <http://eurekalert.org/pub_releases/2006-10/gsoa-neo102306.php>

BERNŠTAM, A. K voprosu o proischoždenii kirgizskogo naroda. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2003-05-06]. Dostupný z WWW:

<<http://www.kyrgyz.ru/?page=159>>

DAŠKOVSKIJ, P. K. Pogrebalnyj obrjad Pazyrykskoj kultury Gornovo Altaja. *Skifskaja epocha Altaja* [online]. 2006, [vyšlo - neuvedeno]. Dostupný z WWW:

<<http://new.hist.asu.ru/skif/pub/dash/dash5.html>>

GJUL, E. K voprosu o genezise amuletnic-tumarov. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2006-11-08]. Dostupný z WWW: <<http://www.kyrgyz.ru/?page=309>>

GUNDOGDYEV, O. „Krylatyje koni“ turkmenskoj zemli. *Istoria Turkmenistana i turkmen* [online]. 2006, [vyšlo 2005-05-26]. Dostupný z WWW: <http://turkmenhistory.blogspot.com/2005/05/blog-post_26.html>

ILIMBETOVA, A. Kult koňa u baškir. *Turkolog*. [online]. 2006, [vyšlo 2002-09-22]. Dostupný z WWW: <<http://turkolog.narod.ru/info/I20.htm>>

ILJUŠIN, A.M. Ob rituale zachoroněnija koněj kak etnografo – archeologičeskom istočnike. *Drevnosti Altaja* [online]. 2006, [vyšlo 2003-10-12]. Dostupný z WWW: <<http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2003/10/12.html>>

ISRAILOVA-CHARJECHUZEN, Č. R. *Tradicionnoe obščestvo severnych kirgizov vo vtoroj polovine XIX. veka i sistema ich rodstva*. Dizertační práce. Moskva, 2002, 309 s. [online]. 2009, [vyšlo - neuvedeno]. Dostupný z WWW: <<http://www.disser.h10.ru/istor.html>>

KAMOLIDDIN, Š. S. K voprosu ob etnogeneze uzbekskego naroda. *Evrasijskij istoričeskij server*. [online]. 2008, [vyšlo 2008-10-25]. Dostupný z WWW: <http://www.eurasica.ru/articles/uzbeks/shskamoliddin_k_voprosu_ob_etnogeneze_uzbekskego_naroda/>

KUDRJAŠOV, A. Naskalnyje izobraženija Aravana chranjat pamjat o legendarnych „nebesnych koňach“ drevněj Fergany. *Fergana*. [online]. 2006, [vyšlo 2006-10-06]. Dostupný z WWW: <<http://ferghana.ru/article.php?id=4626>>

KURBANOVA, D. Jazyk narodnoj pesni. *Turkolog*. [online]. 2009, [vyšlo neuvedeno]. Dostupný z WWW: <<http://turkolog.narod.ru/info/I344.htm>>

KUZMINA, E. E. Rasprostraněnije koněvodstva i kulta koňa u iranojazyčnych plemen Sredněj Azii i drugih narodov Starovo světa. *Horse city* [online]. 2006, [vyšlo 2004-01-07]. Dostupný z WWW: <<http://horsecity.ru/phpBB2/viewtopic.php?p=5317&sid=d9c68a4669f9f1c3d13c296a35ead5eb>>

PETR, J. První jezdci byli z Kazachstánu. *Lidové noviny* [online]. 2009, [vyšlo 2009-03-13]. Dostupný z WWW: <http://www.lidovky.cz/prvni-jezdci-byli-z-kazachstanu-dnl-/ln_noviny.asp?c=A090313_000077_ln_noviny_sko&klic=230526&mes=090313_0>

SALIMŽON, J. Vidy ulaka i pravila igry v ulak. *CentrAzija* [online]. 2006, [vyšlo 2003-09-29]. Dostupný z WWW: <<http://centrasia.org/newsA.php4?st=1064842860>>

- SITNJANSKIJ, G. Ju. O proischoždenii drevněgo kirgizskogo pograbalnogo obrjada. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2005-04-07]. Dostupný z WWW: <<http://kyrgyz.ru/?page=278>>
- SKOBELEV, S. G. Ikonografia i prinadležnosti obraza bogini Umaj u drevnich i sovremennykh turok. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo 2005-02-19]. Dostupný z WWW: <<http://www.kyrgyz.ru/?page=272>>
- SLAVNIN, V. D. Žertvoprinošenje koňa duchu – pokroviteli roda u vėrchnykh kumandincev. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2006, [vyšlo 2004-06-13]. Dostupný z WWW: <<http://kyrgyz.ru/?page=220>>
- STIFF, A. R. Geochemical evidence of possible horse domestication at the copper age botai settlement of Krasnyi Yar, Kazakhstan. *The Geological Society of America* [online]. 2007, [vyšlo 2006-10-22]. Dostupný z WWW: <http://gsa.confex.com/gsa/2006AM/finalprogram/abstract_116407.htm>
- TURLIKOV, J. Sobaka, ktoruju nelzja kupit za dengi. *Centralnoazijatskij istoričeskij server* [online]. 2008, [vyšlo-neuvedeno]. Dostupný z WWW: <<http://www.kyrgyz.ru/?page=52>>
- VOLKOVA, E. Prošloje i nastojaščeje nebesnykh koněj. *Konnoje obozrenije* [online]. 2006, [vyšlo 1999-08-06]. Dostupný z WWW: <<http://equestrian.ru/688>>